
СОЦІОЛОГІЯ:

ТЕОРІЯ,

МЕТОДИ,

МАРКЕТИНГ

2024/3

ЛИПЕНЬ — ВЕРЕСЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Злобіна, О. (Київ).** Тенденції змін національно-громадянської ідентичності під час війни: нарративний аналіз 5
- Іваненко, О. (Київ).** Цифровізація як нова реальність в умовах соціальної не-стабільності 25
- Шелухін, В. (Київ).** Від маніхейства до політики: ідеологічна інструмента-лізація соціальної антропології Михайла Драгоманова з боку українських лівих. 47
- Gorbachuk, A. (Kyiv), Kostenko, Ya. (Kyiv).** Using Paradata for Imputation of Missing Values in Sociological Survey Data: Results of Statistical Modeling (Case of Croatia and Slovakia) 62
- Булатевич, М. (Київ).** Дискурсивні та інституційні стандарти справедливості у модерній світ-системі. 83
- Кожекіна, Л. (Київ), Самчук, Т. (Київ), Цикало, А. (Київ).** Сфера культури та креативних індустрій України — особливості адаптації до умов війни (за даними досліджень УКФ) 103
- Єнін, М. (Київ), Кухта, М. (Київ), Приходько, Т. (Саарбрюккен).** Соціальні потреби та проблеми вимушених мігрантів з України на шляху до соціальної адаптації та інтеграції в суспільство-реципієнт (на прикладі ФРН) . . 117
- Привалов, Ю. (Київ), Вовк, А. (Львів).** Роль трансформації материнського імаго у психотерапевтичному процесі 139

Голіков, О. (Харків), Нолбат, С. (Харків). Простір сприйняття свят українцями: до можливостей концептуалізації. 149

Гнатюк, В. (Львів). Безперервна система збирання даних про мігрантів: критичний огляд 169

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Шульга, Р. (Київ). Іронія та самоіронія як маркери культурної ідентичності. 183

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
розповсюджується тільки за передплатою.

- Передплату можна оформити за
Каталогом видань України на 2024 рік:
- на сайті АТ “Укрпошта” www.ukrposhta.ua
 - у відділеннях поштового зв’язку
 - в операційних залах поштамтів
 - у пунктах приймання передплати

Передплатний індекс

за Каталогом періодичних видань України 2024 року — 74276.

CONTENTS**ARTICLES**

- Zlobina, O.** (*Kyiv*). Trends of changes of national-civic identity during the war: narrative analysis 5
- Ivanenko, O.** (*Kyiv*). Digitization as a new reality under conditions of social instability 25
- Shelukhin, V.** (*Kyiv*). From Manichaeism to Politics: an Ideological Instrumentalization of Mykhailo Drahomanov's Social Anthropology by the Ukrainian Leftists 47
- Gorbachyk, A.** (*Kyiv*), **Kostenko, Ya.** (*Kyiv*). Using Paradata for Imputation of Missing Values in Sociological Survey Data: Results of Statistical Modeling (Case of Croatia and Slovakia) 62
- Bulatevych, M.** (*Kyiv*). Discursive and institutional standards of justice in the modern world-system. 83
- Kozhekina, L.** (*Kyiv*), **Samchuk, T.** (*Kyiv*), **Tsykalo, A.** (*Kyiv*). Features of Ukrainian cultural sphere adaptation to the conditions of the Russo-Ukrainian War (based on data of UCF survey) 103
- Yenin, M.** (*Kyiv*), **Kukhta, M.** (*Kyiv*), **Prykhod'ko, T.** (*Saarbrücken*). Social needs and problems of forced migrants from Ukraine on the way to social adaptation and integration in the host society (example of Germany) 117
- Privalov, Y.** (*Kyiv*), **Vovk, A.** (*Lviv*). Role of maternal imago transformation in psychotherapeutic process 139

Golikov, A. (Kharkiv), Nolbat, S. (Kharkiv). Space of perception of holidays by Ukrainians: towards the possibilities of conceptualization	149
Hnatiuk, V. (Lviv). Continuous data-gathering system on migrants: a critical review.	169
SOCIOLOGICAL ESSAYS	
Shulga, R. (Kyiv). Irony and self-irony as markers of cultural identity.	183

Підписано до друку 30.07.2024 р. Формат 70×108/16.
Ум. друк. арк. 12,6. Обл.-вид.арк. 12,32. Тираж 100 прим. Зам. № 1508/24.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу
“Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
Віддруковано ФОП Андрієвська Л.В., м. Київ, 02099, вул. Бориспільська, 9а
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 5190 від 29.08.2016 р.

ОЛЕНА ЗЛОБИНА,

доктор соціологічних наук, професор, завідувачка відділу соціальної психології, Інститут соціології Національної академії наук України (01021, Київ, Шовковична, 12)

OLENA ZLOBINA,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Head of the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

ezlobina@ukr.net

https://orcid.org/0000-0003-2593-788X

Тенденції змін національно-громадянської ідентичності під час війни: наративний аналіз

Вступ

Від моменту набуття незалежності Україна стала особливим майданчиком для дослідників національно-громадянської ідентичності. Не випадково у 2018 році спеціальний випуск журналу *Post-Soviet Affairs* вийшов під назвою «Політика ідентичності в часи кризи: Україна як критичний кейс». Автори вступної статті цього номера слушно зазначали, що попри наявність детальних досліджень української ідентичності, питання еволюції ідентичності з часом або її перетворень у критичні моменти фактично залишаються поза увагою науковців, і доволі слушно припускали, що ідентичності можуть «пожорсткішати» під час серйозних криз та конфліктів, подібних до тих, які розпочалися в Україні у 2013–2014 роках (Onuch et al., 2018). Досить швидко ці передбачення виправдалися, гібридна війна переросла у повномасштабну, і тема перетворень ідентичності на прикладі кейсу України не тільки не втратила актуальності, а стала однією з центральних на конференції ASEN¹ 2023 року. Доповідь Е. Вілсона «Україна у війні: базова ідентичність та соціальне будівництво» представляє рух від неконсолідованої нації 1991 року до нації, здатної дати опір російському вторгненню, як наслідок кумулятивних змін ідентичності в результаті послідовних революцій та двох етапів війни — 2014 та 2022 років (Wilson, 2024). Загальний висновок цього та інших досліджень полягає в тому, що в Україні наразі існує високий рівень підтримки консолідованої національної ідентичності,

¹ ASEN — Асоціація з вивчення етнічної належності та націоналізму.

Цитування: Злобіна, О. (2024). Тенденції змін національно-громадянської ідентичності під час війни: наративний аналіз. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 5–24, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.005>.

в якій громадянський та етнічний елементи неподільні. Однак цей висновок є переважно констатацією досягнутого єднання, і поза увагою дослідників залишається сам процес змін ідентичності на індивідуальному рівні під впливом війни, не ясно за рахунок чого громадянська самоідентифікація підсилюється, в які форми практичних дій вона втілюється і чи збережеться потужна консолідація надалі.

Дослідження змін національно-громадянської ідентичності в умовах гібридної та повномасштабної російсько-української війни

Дослідження процесів змін соціальних ідентичностей почалося в Україні ще за умов гібридної війни. При цьому дослідники одразу звертали увагу на те, що попередні розвідки з проблематики конкретних соціальних та політичних наслідків збройних конфліктів не надто узгоджуються з тим, що характеризує конфлікт в Україні. Зокрема, вони привертали увагу до того, що складником сучасної гібридної війни є вплив на українську національно-державно-громадянську ідентичність з боку країни-суперника з метою доведення ситуації до такого стану, коли частина населення стає на бік зовнішнього агресора та оголошує ворогом іншу частину населення власної країни. В цьому контексті досить ретельно обговорювались як перебіг гібридної інформаційної війни (Nikolaiets, 2018), так і загрози, які виникають щодо української ідентичності (Степико, 2015; Коцур, 2021). Війну на сході України розглядали як своєрідний засіб примушення до ідентичності. Самопроголошені республіки ЛДНР намагалися різними шляхами штучно сформувати у населення ідентичність належності до нових утворень. Частина населення непідконтрольних Україні територій пручалася насильницькій ідентифікації та прагнула ідентифікувати себе з Україною, яка, своєю чергою, прагнула підтримати на непідконтрольних територіях українську ідентичність. Сторони конфлікту застосовували практично однакові методи примушення до ідентичності, однак примусова ідентичність була нестійкою, схильною до швидкої зміни під впливом несприятливих економічних та політичних чинників (Катаєв, 2018).

Розглядаючи особливості формування ідентичності, дослідники виокремлювали різноманітні впливи образів «іншого» й «чужого» на свідомість індивідів і соціуму в період гібридної війни в Україні. Йшлося про перетворення образу «іншого» на образ «чужого», «ворога», результатом чого вважалося посилення конфлікту ідентичностей (Кіндратець, Сергієнко, 2021). При цьому до аналізу залучалися дві важливі теоретичні категорії, необхідні для дослідження змін ідентичностей під час війни, — рекатегоризація і наратив (Somers, 1994). Слушно наголошувалося, що основою для впливу на соціальну ідентичність є наратив, однак акцент робився на конструюванні ззовні, за допомоги формування так званих озброєних наративів, історій, що підривають ворожі інститути ідентичності шляхом створення політичних і соціальних розколів та перебільшення їхньої складності. Однак результати такої діяльності оцінювались досить стримано, констатувалося, що Україна не виробила власного досить

сильного нарративу, який міг би захищати соціальну ідентичність від негативного інформаційного впливу (Богайчук, 2018).

Деякі автори, намагалися простежити динаміку змін ідентичності на тлі війни, порівнюючи дані про ідентичність, рідну мову, погляди, пов'язані з війною, в загальноукраїнських опитуваннях. Зокрема, М. Алексєєв робив такий аналіз, порівнюючи дослідження 2014 та 2015 років. Результати засвідчили, що з початку збройного конфлікту відбувся сплеск громадянської національної гордості та почуття національної приналежності (Alexseev, 2015). Подібним шляхом рухалися Г. Сас та А. Лакнер, які порівнювали дані опитувань 2017 та 2018 років. У цей період було зафіксовано значний зсув від етнічної до інклюзивної громадянської української ідентичності, центрованої на українській державі, і автори навіть інтерпретували цей зсув як «рідкісний момент зміни особистості» (Sasse, Lackner, 2019: p. 94).

Загалом такий аналіз залишався радше на рівні метанаративів, дослідники, як правило, не доходили до конкретних змін на рівні особистості. Чи не єдиним винятком стало емпіричне дослідження змін ідентичності під впливом війни жителів Донбасу (Sasse, Lackner, 2018). Автори слушно зауважували, що єдиним способом, за допомоги якого перехресне дослідження може обережно підійти до питання змін особистісної ідентичності, є апеляція до повідомлень про такі зміни самих респондентів, проте в кількісному дослідженні індивідуальне сприйняття наступності та змін складно точно виміряти та перевірити. Дані чотирьох взаємозалежних опитувань, проведених 2016 року на територіях Донецької та Луганської областей, підконтрольних Україні (особисте інтерв'ю, $N = 1200$), на окупованих територіях ДНР/ЛНР (телефонне інтерв'ю, $N = 1200$), серед вимушених переселенців (ВПО) в Україні ($N = 999$) та серед тих, хто втік до Росії ($N = 1007$), показали, що не було чіткого впливу війни на ідентичність населення Донбасу. Змішана чи громадянська ідентичність збереглася у всіх чотирьох групах, а в деяких випадках навіть посилилася. Українське громадянство за самозвітами респондентів було і залишалося на момент опитування найбільш поширеною ідентичністю на підконтрольній Україні території Донбасу та серед ВПО, причому вона навіть підсилася за рахунок відходу від регіональної ідентичності.

Після повномасштабного вторгнення ситуація змінилася радикальним чином. Як слушно зауважує Н. Костенко, «факт громадянства перетворився на екзистенційний досвід людей, і ціннісне резюме ідентичності уявилося напрочуд очевидно, куди різкіше й певніше, ніж це видавалося у стані пандемії й довгострокової близькості воєнного конфлікту на Сході» (Костенко, 2022: с. 7). При цьому увага філософів, культурологів, педагогів, політологів, лінгвістів зосереджена на дослідженні впливу війни на національну ідентичність в різних контекстах: це і протиставлення киево-руської ідентичності московсько-російській (Пирожков, Хамітов, 2022), і українознавча компетентність як один із ключових чинників формування національної ідентичності української молоді (Бойко, 2022), і формування громадянської ідентичності студентів як умови національної солідарності у воєнний час (Журба, Шкільна, 2023), і проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни (Яремчук та ін.,

2023). Продовжуються дослідження агресивного впливу на масову свідомість з боку російського воєнного дискурсу, який використовує тактику створення альтернативної реальності, дискурсивного нагнітання ненависті, намагається змінити світогляд людей, пошкодити та знищити українську ідентичність (Ushchyna, 2022).

Соціологи зосереджують увагу переважно на колективних ідентичностях, до яких відноситься і національно-громадянська. Її зміни під впливом подій війни пов'язуються із трансформацією уявлень про минуле (відчуження від Росії, втрата комплексу меншовартості), теперішнє (підвищення в екстремальних умовах цінності надбань, які з'явилися за роки незалежності) та бажане майбутнє (входження до європейської спільноти) (Резнік, 2022).

Важливим є також висновок про те, що, попри відкритість української національної ідентичності для громадян різного етнічного походження, мовних практик чи віросповідань, вона включає в себе помітні етнокультурні елементи, акцентовані під час війни потребою відмежуватися від усього російського як такого, що притаманне агресору (Kulyk, 2023).

Дослідження актуальної структури спільнотних ідентичностей, проведене у 2023 році, підтвердило, що в загальній структурі соціальних ідентичностей громадянська ідентичність посідає наразі провідне місце, вважають її дуже важливою 81% респондентів, натомість щодо місцевої та європейської таку оцінку дали лише 55%, а релігійну ідентичність визначили як дуже важливу для себе лише 17% (Вінков, 2023).

Загалом слід констатувати, що у вітчизняному соціологічному дискурсі існує значна кількість емпіричних досліджень, присвячених переважно розгляду громадянської ідентичності, яка фактично збігається з національною ідентичністю, оскільки націю розглядають крізь призму співгромадянства, як спільноту, зорганізовану за державно-політичною ознакою. Однак лише фіксація інтеграції окремих індивідів у громадянську спільноту через усвідомлення ними своєї належності до неї надає замало можливостей для аналізу того, які зміни відбуваються на рівні особистості з переживанням цієї належності. Деякі досить успішні спроби, проаналізувати афективні компоненти громадянської ідентичності за допомогою кількісних методів (Шевченко, 2018) варто було б повторити, щоб зафіксувати зміни, породжені війною.

Виявилось, що фіксувати зміни ідентичності на індивідуальному рівні складніше, ніж на колективному. Пояснення змін, які відбуваються під час війни на рівні особистості, інколи висувають суто на основі припущень. Зокрема, М. Степико будує такий ланцюжок пояснення трансформацій особистісної ідентичності: 1 — оскільки ця ідентичність ґрунтована на відчуттях та емоціях і формується у процесі інтеріоризації всіх обставин життєдіяльності, вона не може не змінитися під впливом руйнування звичних умов у перебігу агресії; 2 — у відповідь на руйнування життєдіяльності у населення зростає відчуття згуртованості, що фіксують соціологічні дослідження; 3 — можна припустити, що саме це відчуття забезпечує збереження емоційної стійкості та оптимізму українців на довоєнному рівні; 4 — можливо, саме згуртованість є ментальною рисою української нації, що надає їй сили та незламності у скрутні часи

(Степико, 2022: с. 77). Хоча сам по собі перехід від одного твердження до іншого виглядає логічно, фактично ця система пояснень нічого не говорить саме про трансформації ідентичності, радше навпаки — стверджує, що певні ознаки, які ще у процесі формування ідентичності були інтеріоризовані як ментальна риса, допомогли протистояти руйнуванню життєдіяльності.

На жаль, конструювання ідентичності в умовах війни автори розглядають переважно в описовому плані, емпіричних розвідок поки що досить мало, а ті, що є, не фіксують змін між довоєнним та воєнним періодами. Так, дослідження національної ідентичності української студентської молоді у воєнний час показало, що найбільше українських студентів мають високий рівень чіткості національної ідентичності, проте відмінності між кількісними даними, отриманими за аналогічною методикою перед війною та під час війни, виявилися статистично незначимими (Османова, Співак, 2023).

Аналіз досліджень змін національно-громадянської ідентичності в умовах гібридної та повномасштабної війни свідчить, що ці дослідження реалізуються переважно в межах категоріального підходу, виходячи з якого суб'єкти, що належать до певної категорії, в однакових умовах діятимуть подібним чином та передбачувано. Дослідники застосовують здебільше кількісні методи, зокрема опитування різного масштабу. Водночас досліджень, які б фіксували зміни на індивідуальному рівні, не так багато. Наприклад, можна відзначити проєкт незалежного аналітичного центру *Cedos*, який з 2022 року провів вже п'ять хвиль дослідження з метою фіксації, опису й узагальнення досвідів переживання війни в Україні безпосередньо під час розгортання подій. Послідовне повторення хвиль також дає можливість відстежувати тенденції зміни переживань у часі (Рік повномасштабної війни, 2023). У межах проєкту було зібрано величезний масив нарративів, в яких інформанти заторкували і зміни власної національно-громадянської ідентичності, але, зважаючи на розвідувальний характер дослідження, автори поки що зосередилися лише на описі дійсності; більш глибокий аналітичний аналіз матеріалів ще попереду.

Цілі та теоретичний бекграунд дослідження

Метою цієї статті є визначити характер сприйняття й переживання національно-громадянської ідентичності на індивідуальному рівні, зафіксувати, чи відчувають люди якісь зміни, та окреслити тенденції трансформування національно-громадянської ідентичності під впливом війни.

Перш ніж перейти до аналізу результатів нашої емпіричної розвідки, слід уточнити, що всі теоретичні підходи до аналізу колективної ідентичності поділяють на сильні та слабкі. Сильні ґрунтуються на уявленні про чіткість групових меж та високу однорідність групи. Саме до таких підходів належить концепція національної ідентичності як такої, що визнається домінантною в різних соціальних взаємодіях (Андерсен, 2001). Слабкі, або «м'які» концепції розглядають ідентичність як множинну, плинну, постійно змінювану сутність. Саме їм надають перевагу в теоретичних дискусіях про «ідентичність» останніми роками, оскільки «жорсткі» концепти надто обмежують простір теоретизування.

Однак слабкі концепції ідентичності мають свої недоліки. Як зазначають Р. Брубейкер та Ф. Купер, «прихильники м'якої ідентичності залишають нам термін такий нескінченно еластичний, що він унеможливує серйозний аналітичний розгляд» (Brubaker, Cooper, 2000: p. 11).

Ми свідомо не акцентуємо в цьому контексті підхід до ідентичності як множинної, плинної, постійно змінюваної сутності, оскільки саме в дослідженнях національної ідентичності його застосовують досить обережно. Однак це не означає, що така ідентичність є незмінною. Виходячи з розуміння національної ідентичності за Е. Смітом, у ній можна виокремити такі об'єктивні ознаки, як мова, релігія, звичаї тощо, які самі по собі в певному вигляді присутні у кожній людині. Однак ці атрибути можуть ставати більш виразними або навпаки послаблюватися, що відповідно змінює і відчуття етнічної ідентичності (Smith, 1990: p. 23). Насправді всі так чи інакше знають про свою належність до певного національно-державного утворення, проте формальне сприйняття самого факту належності досить сильно відрізняється від феномену активного громадянства, коли людина усвідомлює цю належність як важливу для себе, відчуває себе частиною «Ми», готова діяти в інтересах своєї спільноти разом з іншими. Отже, зміни, які відбуваються щодо національно-громадянської ідентичності на особистісному рівні, можливі принаймні в бік руху від формального до неформального відчуття себе громадянином.

Також слід констатувати загальну згоду дослідників щодо впливу воєн на зміни національної ідентичності. Насильницьке протистояння розглядають як особливу форму суспільних відносин, в перебігу реалізації якої радикально перекроюються соціальні кордони, перетворюються групи та переосмислюються ідентитети (Schröder, Schmidt, 2001: p. 20). Водночас варто взяти до уваги, що соціологи набагато більше вивчали те, як ідентичності творять війну, ніж те, як війна створює ідентичності (Alexseev, 2015). І справді, знайомлячись з однією з останніх монографій, яка присвячена кейсу Ізраїлю та Палестини й має назву «Вплив тривалих мирних процесів на ідентичності в конфлікті. Переосмислення проблем миру та конфліктів», ми знаходимо в ній цілий розділ про конструювання ідентичності в затяжних конфліктах (Ricarte, 2023: pp. 31–64), що начебто виглядає надзвичайно близьким до контексту нашого дослідження. Проте виявляється, що увага авторки спрямована не на дослідження перетворень ідентичності під впливом конфлікту, а на протистояння наративів, що визначають національні проекти Ізраїлю та Палестини як окрему живильну силу підтримання конфлікту. До речі, такий погляд на російсько-українську війну також можливий і актуальний, але ми сконцентруємося саме на перетвореннях ідентичності, які внаслідок війни відбуваються на індивідуальному рівні.

Для визначення теоретичного бекграунду дослідження потрібно також зафіксувати низку процесів, які за М. Голером визначають вплив будь-якої війни на ідентичність. По-перше, війна піддає екстремальному випробуванню параметри ідентичностей, породжує низку важливих соціальних ефектів, які впливають на реконфігурацію ідентичності. По-друге, зовнішня загроза сприяє створенню тісної спільноти, згуртованої проти агресора. В такій спільноті розвиваються сильні емоції та почуття, близькість між її членами та ворожість до

інших, визначених як «вороги». По-третє, особистий досвід переживання війни, незважаючи на його болісність та амбівалентність, водночас створює виняткове відчуття єдності й товариства з членами спільноти (Haller, 2003: pp. 103–104). На тлі цих процесів формується однозначний та унікальний національний нарратив про війну, в якому ніби розмивається різноманітність досвіду та реакцій різних груп: військових; цивільних, які стали біженцями чи зазнали непоправних втрат; решти населення, яке зазнало воєнних небезпек, невизначеності та страхів, але не постраждало безпосередньо. Водночас, як показують дослідження, національний нарратив та особистий нарратив про війну демонструють значні відмінності; в деяких випадках їх навіть складно сумістити (Povrzanović, 1997).

На відміну від колективної ідентичності, яку можна розглядати на рівні спільноти, зміни персональної ідентичності потребують особливої дослідницької стратегії, яка дозволить зрозуміти, чи змінюється характер інтеріоризації людьми власної національно-громадянської належності. Для цього потрібно звернутися до самої людини та спробувати зафіксувати через її рефлексію, чи відбулись якісь зміни у її власному сприйнятті себе як громадянина України, які ознаки національно-громадянської приналежності набули для неї більшого значення, як ці зміни впливатимуть на її громадянську активність.

Якісні методи дають можливість реалізувати підхід, що вбудовує актора у відносини та історії, які змінюються в часі та просторі (Sarbin, 1986). Цей підхід припускає, що люди діють певним чином, бо інакше це фундаментально порушить їхнє відчуття буття в певний час і в певному місці. Наративний підхід є одним з відгалужень якісної методології, основним дослідницьким методом якого є біографічне інтерв'ю (life story interview). Суть його полягає в тому, що саме життєва історія фактично й репрезентує особистісну ідентичність, яку Д. МакАдамс називав нарративною ідентичністю (McAdams, 2008). Вона виявляється через те, як людина пов'язує події, вчинки й переживання минулого, теперішнього та майбутнього в життєву історію.

Як емпіричний матеріал було використано фрагменти з 38 глибинних інтерв'ю, отриманих в березні–квітні та вересні–жовтні 2023 року в дослідженні життєвих історій вимушених мігрантів¹. Частина респондентів після початку війни виїхала з України і на момент проведення інтерв'ю продовжувала залишатися за кордоном, частина повернулася додому. Після завершення біографічної розповіді про те, як війна змінила їхнє життя, респондентів просили розповісти про зміни, які відбувалися у їхньому ставленні до України, українців та української влади під час війни. З розповіді інформантів про те, як війна змінила їхнє життя, було виокремлено низку епізодів, в яких описано зміни, що відбулися з їхнім усвідомленням та переживанням власної національно-громадянської ідентичності.

Теоретично ми виходили з концептуалізації національної ідентичності, що спирається на теорію соціальної ідентичності (Tajfel, Turner, 1986; Thoits, Virshup,

¹ Наративи збирала аспірантка Інституту соціології НАНУ К. Кріжик у перебігу виконання НДР «Соціальні очікування як чинник конструювання взаємодій в умовах суспільної нестабільності».

1997), яка передбачає як самокатегоризацію (*ідентифікацію як*), так і самоідентифікацію (*ідентифікацію з*). Під самокатегоризацією розуміють когнітивне групування себе та інших членів категорії як подібних («нас») на відміну від членів іншої категорії («вони»), під самоідентифікацією — сприйняття своєї групи та свого членства в ній як значущого, бажаного та важливого. Також застосовувалося положення Дж. Фіні про етнічну ідентичність як динамічний багатовимірний конструкт, що стосується усвідомлення себе як члена етнічної групи (Phinney, 1993), у поєднанні зі спорідненою категорією «національна ідентичність» (ототожнення не з етносом, а з нацією). Ми рухалися в логіці ідентичності як динамічного процесу, що відбувається у повсякденному житті, й акцентували увагу на процесі її формування, тобто на тому, як люди приходять до розуміння наслідків своєї національно-етнічної приналежності та прийняття рішень щодо її ролі у своєму житті (Ong et al., 2010). Ми також спиралися на підтверджену в дослідженнях трифакторну структуру етнічної ідентичності, яка складається з корельованих одне з одним, але різних поведінкових, когнітивних та афективних компонентів (Gaines et al., 2010). До когнітивного компонента відносять знання та уявлення про етнічні й національні особливості людини та групи, усвідомлення приналежності до нації / етносу; до афективного — оцінку приналежності до нації / етносу, спрямованість відповідних стереотипів; до поведінкового — національно-етнічно забарвлену специфіку дій та вчинків. Для фіксації змін ми застосовували такі теоретично розрізнявані компоненти соціальної ідентифікації: (1) самокатегоризація; (2) оцінка; (3) важливість; (4) прихильність та взаємозалежність; (5) соціальна вкоріненість; (6) поведінкова участь; (7) зміст і значення (Ashmore et al., 2004). Нарешті, аналізуючи представлені онтологічні наративи, ми спиралися на те, що вони впливають на діяльність, свідомість і переконання і, своєю чергою, піддаються їхньому впливу (Carr, 1986).

Зміни компонентів соціальної ідентифікації

Загалом в перебігу аналізу наративів було виокремлено кілька тенденції у змінах персональної ідентичності, які систематизовано за наведеними вище компонентами соціальної ідентифікації¹.

Зміни самокатегоризації. Коли йдеться про приписані колективні ідентичності, до яких належить і національно-громадянська, на індивідуальному рівні слід розрізняти два процеси — формального знання про належність до певної категорії та самокатегоризації в суб'єктивному значенні, внаслідок якої ця ідентичність особисто визнається самовизначальною. Оскільки всі кількісні дослідження в період гібридної та повномасштабної війни фіксували постійне збільшення загальної кількості тих, хто ідентифікував себе першою чергою як громадянина України, тоді як тих, хто віддавав перевагу регіональній, місцевій

¹ Зважаючи на розвідувальний характер дослідження, ми обмежимося більш простими властивостями, зміни яких можна попередньо оцінити на наявному матеріалі. Поза увагою в цій статті залишиться категорія «зміст і значення», яка охоплює широкий семантичний простір, у якому перебуває ідентичність, включно з ідеологією, приписуваними характеристиками, історією колективної ідентичності тощо.

ідентичності або, навпаки, самокатегоризував себе як громадянина Європи чи світу, було досить мало, вірогідність побачити такий нарратив в розвідувальному дослідженні була незначною. Однак в одному випадку процес зміни самокатегоризації був відрефлексований респонденткою досить чітко. Вона описала його так: «Раніше я себе відчувала досить такою космополіткою, типу я громадянка цього світу, то, напевно, від цього часу я дуже себе гордо почуваю українкою, українка і все, українка і крапка» (ж., 22)¹. У цьому висловлюванні можна зафіксувати водночас категоризацію себе з точки зору певної соціальної групи та високий ступінь упевненості, з яким людина класифікує себе в термінах певної соціальної групи.

Водночас для переважної більшості опитаних запитання про зміну самокатегоризації не актуалізувалося в нарративі й навіть його постановка викликала подив. Теоретично це можна пояснити так. Попередньо у свідомості людини будь-яка колективна ідентичність в її інституціалізованій формі утверджена як самозрозуміла соціальна реальність. Натомість особистісна ідентичність досить варіативна й передбачає різні варіанти реалізації тих чи тих соціальних ідентичностей. Відповідно, замість того, щоб просто дізнатися про наявну реальність, завдання, пов'язане з самовизначенням через соціальну ідентичність, полягає в тому, щоб увійти в резонанс з цією реальністю (Ashforth, Schinoff, 2016). Тобто можна припустити, що відсутність змін у самокатегоризації спостерігається на тлі вже досягнутого попередньо резонансу особистісної та національно-громадянської ідентичності. За таких умов питання про зміни фактично втрачає сенс. Як зауважила одна з респонденток: «Це моя країна, як можна до неї змінити щось. Це як до мами змінити ставлення» (ж., 45).

Зміни оцінки. Оцінка — це позитивне чи негативне ставлення людини до відповідної соціальної категорії. Розрізняють дві форми оцінки: приватну і суспільну повагу (Sellers et al., 1998). Щоб розрізнити ці дві основи оцінки, використовують такі індикатори: (а) судження про прихильність, висловлені людьми щодо їхньої власної ідентичності, і (б) судження про міру, якою інші цінують або знецінюють власну групу людини. Загалом війна підсилила позитивне ставлення до національно-громадянської ідентичності як на приватному, так і на суспільному рівні. Зсередини це можна спостерігати в різних формах. Це може бути перегляд негативної оцінки: «Раньше я думала, что они [українці] больше какие-то все дикие и недружелюбные. Но вот даже судя по тому... как все помогают друг другу в Украине, то для меня они стали гораздо лучше, в принципе» (ж., 19). Фіксується також перехід від нейтрального ставлення до позитивного: «Раніше, ну українці і українці. А зараз — ага, українці тире сила, українці тире незламність. Це ми, це дуже круто. І кожен може про це сказати» (ж., 20). Позитивне ставлення зміцнюється на персональному рівні за рахунок руйнування негативних стереотипів, формується інший образ спільноти, згуртованої та здатної на спротив та відродження країни: «100% почала краще ставитися до України і українців... я зрозуміла, що в нас як мінімум є, в українців, люди, які

¹ Цитування тут і далі наведено мовою оригіналу зі збереженням лексики. В дужках наведено відомості про вік та стать респондента.

готові будувати цю країну». Як і у випадку з самокатегоризацією в тих, хто вже мав сильну позитивну оцінку власної спільноти, змін немає: «Українці які були, такі вони й є. За свою землю вони голими руками задушать, загризуть і всьо. А роблять все уже для того, щоб перемогти. Ми свою країну не віддамо. Ми такі були, такі й є, такі й будемо» (ж., 45).

У наративах відзначаються і зміни оцінок ззовні, зміна ставлення до України та українців з боку інших народів, що також сприяє підвищенню позитивної оцінки власної соціальної ідентичності: «Будь-який європеець чи іноземець, якого я зустрічаю, може мені щастить зустрічати таких людей, але вони всі вражені, і я дуже багато відгуків чула про те, що якби Росія напала на їх країну, вони не впевнені, щоб люди були настільки між собою згуртовані і були б готові боротися за свою країну, підтримувати і допомагати один одному» (ж., 33).

Зміни важливості. Наступний компонент — це важливість, сприйняття індивідом відповідної соціальної ідентичності як ключової для самооцінки. Цей компонент інколи позначають як «сила ідентифікації» (Ashmore et al., 2004). Важливість поділяють на явну та приховану. Явна — це суб'єктивна оцінка індивідом того ступеня, до якого колективна ідентичність важлива для його загального самовідчуття. Прихована, або імпліцитна важливість — це розміщення членства в певній групі в ієрархічно організованій власній системі колективних ідентичностей, яке фактично присутнє але не обов'язково усвідомлюється. Цю характеристику часто інтерпретують як помітність (Sellers et al., 1998).

Найбільш суттєві зміни в цьому компоненті ідентичності пов'язані не стільки зі зростанням важливості як такої, скільки з актуалізацією важливості прихованої. Те, що було важливим імпліцитно, набуває статусу важливого явно. От як виглядає такий перехід в описі респондентки: «Я переосмислювати почала свою, нашу національну ідентичність, що для мене взагалі дім і наскільки оці всі речі, до яких я звикла просто, наскільки вони для мене були важливі весь цей час, я це зрозуміла, саме втративши їх» (ж., 24). Характерно, що водночас застосовуються два означення національної ідентичності — «своя» і «наша», тобто явною стає важливість як особистісної, так і колективної ідентичності.

Подібний процес, відбувається і з усвідомленою оцінкою важливості власної національно-громадянської приналежності. Її відчуття також підсилюється, що прямо прочитується в наративах: «Я завжди знала,.. що ми нація унікальна, але тут ще більш явно стало, через кризисне таке загострення» (ж., 24).

Зміни емоційної прихильності. Ще одним елементом колективної ідентифікації є почуття належності або емоційної прихильності до групи. Деякі дослідники взагалі вважають, що такі розглянуті нами вище показники внутрішньогрупової ідентифікації, як категоризація або важливість, стосуються саме прагнення індивіда позначити близькість до групи (Smith et al., 1999). Якщо в процесі самокатегоризації фіксується знеособлене ставлення до соціальної прихильності групи, то через емоційну прихильність виявляється особистісна цінність для індивіда певної групової належності.

Війна максимально актуалізує цю складову національно-громадянської самоідентифікації насамперед через загострене відчуття того, що доля групи

сприймається як така, що збігається з особистісною долею. В наративах акцентується прагнення підкреслити незмінність своєї емоційної прихильності («я как любила страну, так и люблю» (ж., 19); «я Україну менше любити не стала» (ж., 53); «завжди вірив в Україну, любив Україну» (ч., 42), «любила і буду любити» (ж., 48)). Така реакція є ще одним підтвердженням досягненого попередньо резонансу особистісної та національно-громадянською ідентичності. Частіше вона зустрічається у респондентів середнього та старшого віку, в яких життєві оцінки та переконання сформувалися досить давно, але є і в зовсім молодих респондентів¹.

Щодо змін емоційної прихильності, вони можуть бути різного типу. З одного боку, це зміни, які відбуваються не стільки за рахунок підсилення афективного компонента, скільки через загальне загострення емоційного сприйняття реалій війни: «Я близько до серця почала все сприймати, і якась включилась в мене свідомість національна... щоб якось кардинально, моє ставлення не мінялось. Я просто стала більш як оголений дріт якийсь» (ж., 21). З іншого боку, це саме підсилення емоційного зв'язку, перехід від самокатегоризації до виразної прихильності: «Якщо раніше я знала, що я українка, я цю позицію тримала... Але зараз я знаю, що я цим дуже пишаюся» (ж., 21).

Таке підсилення відчуття гордості формується на різних підставах. По-перше, це гордість за націю, яка в горнилі війни набуває самодостатності: «Ти реально більше пишаєшся, а як можна по-іншому, якщо різко до війни тебе знали як частину Росії, а зараз тебе знають як круту країну, представника крутої нації. Ясно, що ти пишаєшся» (ж., 30).

По-друге, це наслідок об'єднання свого відчуття «Я» з груповим «Ми». Таке злиття має виразний афективний компонент, причому підтверджено, що висока інтроєкція майже завжди пов'язана з позитивною оцінкою (Tropp, Wright, 2001). Війна актуалізувала відчуття єднання з нацією, що насправді є досить унікальним моментом, який відрефлексовано і в наративах: «Наскільки ми виявилися все-таки об'єднаними, це дуже круто, це дуже надихає, я розумію, що, напевно, це рідкість — відчутти настільки цю силу народу, силу України, патріотичності» (ж., 22). Відповідно відчуття гордості виникає внаслідок як переживання єднання з людьми, які і є в сукупності уособленням власної нації: «Я вірю, я знаю, що українці дуже люблять свою землю і готові її захищати до останньої краплі своєї крові. Я просто почала ще більше пишатися людьми» (ж., 24).

Українці сприймаються як носії низки позитивних якостей, які уявила війна. На цьому тлі фіксуються зміни у сприйнятті саме спільноти. Виокремлюють

¹ У подальших кількісних дослідженнях варто, очевидно, враховувати, що сам по собі вік не є безпосередньо чинником, що визначає можливості досягнення резонансу соціальної та особистісної ідентичності. Аналіз цього процесу є окремим дослідницьким питанням і потребує уваги до тих образів нації, які формуються у процесі первинної соціалізації. Наприклад, дослідження дискурсивного конструювання української національної ідентичності показало, що дискурс, відображений у шкільних підручниках, формує образ нації через образ «українця», який подають переважно в етнічному ключі (Щербак, 2017). Водночас в усіх проаналізованих наративах незалежно від віку респонденти транслювали національно-громадянську самоідентифікацію.

їх (українців) ключову роль у протистоянні ворогу («всі перемоги в країні, все, що стається в Україні доброго, гарного, хорошого, це завдяки людям» (ж., 48); силу та мужність («раніше, ну українці і українці. А зараз — ага, українці тире сила, українці тире незламність» (ж., 20); згуртованість («було супер неочікувано, які ми згуртовані. Ти коли малий і ти коли ростеш з цим, ти навіть не задумуєшся, ну да українці, “моя хата з краю”. А коли стосується реально величезної проблеми, то якось неочікувано всі просто така міць, міць і єдність» (ж., 35). Як наслідок на особистісному рівні відбувається взаємне підсилення позитивних оцінок і емоційних переживань: «Самая большая ценность — это наш народ! Я это не говорю, как пафосные слова или для красивого слова, я это говорю, потому что чувствую» (ж., 68).

Нарешті, емоційну прихильність до групи можна простежити й через емоційні зв'язки із символами, які її представляють. Описуючи зміни, що відбулися, одна з респонденток так позначила цей момент: «Я до цього любила дуже Україну, але мені здається... трошки моє ставлення змінилось, дійсно, я тепер усюди там з прапором, усюди “Україна! Україна! Ми сильні! Ми незламні!”» (ж., 20).

Зміни соціальної вкоріненості. Соціальна вкоріненість або соціальна включеність вважається більш соціологічним елементом колективної ідентичності, оскільки розглядає особистість спільно із соціальним середовищем (Ashmore et al., 2004). На відміну від афективної прихильності, яка позначає близькість людини до певної соціальної категорії, соціальна включеність характеризує вбудованість колективної ідентичності індивіда в соціальні мережі та міжособистісні стосунки. В наративах зміни в цій сфері відзначалися як у контексті загального зростання міжособистісної підтримки («раніше такої згуртованості і підтримки не було,.. хотілося, щоб українці лишилися на такій самій хвилі після закінчення війни» (ж., 33)), так і в контексті індивідуального досвіду («коли я займалася волонтерською діяльністю, я збирала дуже великі суми грошей дуже швидко від незнайомих людей, тому що вони просто хотіли допомогти» (ж., 24)).

Зміни поведінкової залученості. Поведінкова залученість визначається через те, наскільки люди беруть участь у діях, які безпосередньо стосуються відповідної категорії колективної ідентичності. На відміну від соціальної включеності, яка характеризує участь у соціальних мережах, поведінкова залученість вказує на дії людини, які характеризують її належність до певної соціальної категорії. В наративах такі зміни були представлені як зміни поведінки, спрямовані на підсилення національно-громадянської ідентичності. До них належить насамперед зміна мовних практик, що сприймається як засіб підтвердження національно-громадянської ідентичності: «перейшла на українську мову» (ж., 20); «розмовляю зараз зі своїми друзями українською, і я рада, що володію українською в якійсь певній мірі, неідеально, але хоч щось» (ж., 23). Це фіксується як загальна позитивна тенденція зміцнення національної ідентичності: «Зараз українська стала ще більше як зброя,.. це класно бачити, як ці всі зміни відбуваються в Україні, що люди більше свідомі щодо до цього» (ж., 24).

Крім мовних практик маркером поведінкових змін є зміна практик культурних, намагання більше дізнатися про історію країни: «Я київське дитя панелек, тому українська або там навіть колядки я не співала ніколи в житті, тобто в мене

зовсім інший бекграунд. І класно бачити, що зараз ... взагалі дізнаємося про свою історію нарешті, читаємо щось» (ж., 24).

Нарешті в наративах не лише фіксується загальна тенденція згуртованості і готовності допомагати, а й описуються реальні дії, спрямовані на допомогу військовим та цивільним, які постраждали від війни: «Ми там і свічки робимо, і одяг збираємо, передаємо, і на потреби на Бахмут... звичайно, класно, що об'єдналися і почали щось робити, почали віддавати, ділитися» (ж., 40).

Після виокремлення зазначених тенденцій було здійснено триангуляцію за допомоги порівняння наших висновків з тими, які можна було зробити на підставі частин наративів, наведених у звітах *Cedos* по всіх хвилях дослідження.

Зокрема, в незалежно зібраних наративах було виявлено збіги щодо 4-х компонентів, представлених у нашому аналізі.

Зміни важливості було підтверджено в ключовому компоненті — у переході прихованої важливості в явну: «Тільки тепер я зрозуміла, що значить бути україною» (ж., 56, лютий 2023) (див.: Рік повномасштабної війни, 2023).

Зміни емоційної прихильності було констатовано в наративах упродовж усього періоду спостережень, починаючи з першої хвилі у березні 2022 року («я ще більше полюбила свою країну»; «відчула шалену єдність з українцями і дуже пишаюся нашою» державою») (див.: Перші дні повномасштабної війни, 2022).

Це зміцнення відчуття єдності транслювалося й надалі («ми стали одним цілим» (ж., 63)) (див.: Шість місяців повномасштабної війни, 2022).

У наративах ми знаходимо також сюжети спільності долі людини та всієї нації («раптом стало важливе не лише наше “Я”, а й наше “Ми” для виживання особистості та нації» (ж., 23) (див.: Дев'ять місяців повномасштабної війни, 2023).

Зміни соціальної включеності виражаються через актуалізацію власної причетності до життя країни («я стала набагато більше цікавитися всім, що відбувається навколо мене, і соціально-політичним життям у країні. Наче прокинулася від сну» (ж., 27) (див.: Шість місяців повномасштабної війни, 2022).

Нарешті, зміни поведінкових практик також представлені в наративах через зміну мовних практик, бажання доторкнутися до колективної історії («стало більше розуміння та цікавості своєю ідентичністю, історією країни. Більше людей переходять на українську мову» (ж., 41)) (див.: Шість місяців повномасштабної війни, 2022).

Як бачимо, і за змістом, і семантично наративи дуже подібні і транслюють практично однакові елементи змін у національно-громадянській самоідентифікації на особистісному рівні. Це дає певні підстави вважати зафіксовані нами тенденції такими, що в першому наближенні дають картину змін, які відбуваються під впливом війни й можуть слугувати певним підґрунтям для подальшого розвитку досліджень в цьому напрямі.

Попередні підсумки та подальші перспективи

Отже, аналіз наративів дав змогу окреслити напрями змін національно-громадянської ідентичності під час війни в усіх компонентах самоідентифікації. Зафіксовано зміцнення самокатегоризації на тлі позитивного когнітивного гру-

пування з боку респондентів себе та інших членів категорії через почуття «Ми», а також підсилення самоідентифікації через сприйняття свого членства у групі як значущого та важливого. Переважно в наративах українці ототожнюються не з етносом, а з нацією, тому в основі самоідентифікації — не національно-етнічна, а національно-громадянська ідентичність. Підтверджено, що під впливом війни відбуваються динамічні зміни внаслідок перегляду людьми своєї національно-громадянської приналежності, що призводить як до когнітивних та афективних перетворень самоідентифікації, так і до змін поведінкових практик у соціальних взаємодіях.

Водночас війна контекстуально створила ситуацію, в якій респонденти змогли «побачити непомітне», увиразнити як переваги, так і слабкі аспекти реконфігурації ідентичностей. Це насамперед стосується компонента самоідентифікації «зміст і значення», який охоплює широкий простір аналізу ідентичності, із зверненням до ідеології, історії колективної ідентичності тощо. Результати проведених розвідок окреслюють можливості подальших досліджень саме цього компонента в процесі змін національно-громадянської ідентичності. Зокрема, привертає увагу проблема розколів. Аналіз наративів показав, що потужний тренд на єднання не є суцільним. На тлі згуртованості поглиблюються і протистояння. У наративах фіксуються ціннісні розколи («поділилися люди. Все розокремлюється. І коли ти чуєш, що не так вони мислять, як ти, моментально ставиш собі таку скляну стінку, і ти їх не чуєш, і взагалі ти не хочеш, щоб вони до тебе наближались на два метри» (ж., 45)). Явно виокремлюється розкол щодо мовних практик («до тих людей, які “какая різниця, рускій — мой первый язык, я так не умею на украинском” ... це просто хочеться, я не знаю, задушить тих людей» (ч., 20)). Предметом зіткнень стають історичні наративи («змінилось ставлення до оцих власне українців, які не розуміють, не знають історії, не знають контексту... Я не знаю, що в них. Це так дуже гарно працює російська пропаганда чи вони реально такі несповна розуму» (ч., 20)). Не сприймається толерантне ставлення до російської культури («я відчував багато разів сором за наших біженців, коли вони, ну умовно, у нас там якісь бої кошмарні йдуть, а вони спокійно включають Юру Шатунова і з бутилкою вина танцюють на вулиці, на скамейке під російську...» (ч., 42)).

Отже, національний наратив про війну, в якому ніби розвивається різноманітність досвіду та реакцій різних груп, не є наразі монолітним. З одного боку, війна сприяла послабленню міжгрупових упереджень через рекатегоризацію «Ми» та «Вони» всередині населення країни на більш інклюзивне «Ми». Таким чином, у початково дихотомічному міжгруповому контексті, який був характерним для українського суспільства до війни, утворилися сприятливі умови для формування спільної внутрішньогрупової ідентичності. Частково цей процес відбувається через зміни національно-громадянської самоідентифікації завдяки поширенню серед загалу не лише усвідомлення, а й практичного підкріплення власної ідентичності через перехід на нові мовні та культурні практики, звернення до вивчення національної історії тощо. З іншого боку, у сформованому війною спільному національно-громадянському «Ми» залишаються джерела протистоянь, і поки що не ясно, наскільки потужна сила єднання в протидії наявним розколам.

Джерела

- Богайчук, В. (2018). Соціальна ідентичність в умовах гібридної війни. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : педагогічні науки*, 8, 167–175.
- Бойко, С. (2022). Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. *Українознавчий альманах*, 30, 17–22.
- Вінков, В. (2023). Соціально-психологічні аспекти переживання загроз ідентичності в умовах війни. *Психологічні перспективи*, 42, 24–37.
- Дев'ять місяців повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. (2023). Взято з: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/devyat-misyacziv-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini.-dumky-perezhyvannya-diyi-3.pdf>
- Журба, К., Шкільна, І. (2023). Формування громадянської ідентичності студентів як умови національної солідарності у воєнний час. *Advanced Linguistics*, 11, 146–153.
- Катаєв, С.Л. (2018). Примушення до ідентичності як технологія гібридної війни (випадок Донбасу). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 41, 29–34.
- Кіндратець, О., Сергієнко, Т. (2021). Особливості формування ідентичності українців в умовах гібридної війни. *Політикус*, 1, 40–46.
- Костенко, Н. (2022). Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 5–21.
- Коцур, В. (2021). Українська ідентичність в умовах «гібридної» війни російської федерації проти України. *Соціум. Документ. Комунікація. Серія «Історичні науки»*, 1, 83–105.
- Османова, А., Співак, Л. (2022). Національна ідентичність української студентської молоді у воєнний час. *Психологія: реальність і перспективи*. Збірник наукових праць РДГУ, 18, 132–140.
- Перші дні повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. (2022). Взято з: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/pershi-dni-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-2.pdf>
- Пирожков, С., Хамітов, Н. (2022). Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник Національної академії наук України*, 9, 38–49.
- Резнік, О. (2022). *Коллективна ідентичність за умов війни: від комплексу меншовартості до нації переможців*. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Взято з: <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnistza-umov-viyini-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhctiv>
- Рік повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. (2023). Взято з: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/rik-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi.pdf>
- Степико, М.Т. (2015). Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії. *Стратегічна панорама*, 1, 135–139.
- Степико, М.Т. (2022). Трансформації ідентичностей громадян України в умовах російської агресії. *Стратегічна панорама*, 2, 76–84.
- Шевченко, С.Л. (2018). Громадянська ідентичність в емоційних вимірах. *Український соціум*, 3, 33–61.
- Шість місяців повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. (2023). Взято з: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/shist-misyacziv-povnomasshtabnoi%CC%88-vijny-v-ukrai%CC%88ni-dumky-perezhyvannya-dii%CC%88-1.pdf>
- Щербак, І. (2017). Конструювання української національної ідентичності засобами прихованого навчального плану. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 38, 68–75.
- Яремчук, С., Дияк, В., Тушко, К. (2023). Проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 1, 105–111. <https://doi.org/10.15421/172317>

Alexseev, M. (2015). War and Sociopolitical Identities in Ukraine. *PONARS Eurasia Policy Memo*, 392. Retrieved from: https://www.ponarseurasia.org/wp-content/uploads/attachments/Perp392_Alexseev_Oct2015.pdf

Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

Ashforth, B.E., Schinoff, B.S. (2016). Identity Under Construction: How Individuals Come to Define Themselves in Organizations. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 3, 111-137. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-041015-062322>

Ashmore, R.D., Deaux, K., McLaughlin-Volpe, T. (2004). An organizing framework for collective identity: Articulation and Significance of Multidimensionality. *Psychological Bulletin*, 130, 80-114. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.130.1.80>

Brubaker, R., Cooper, F. (2000). Beyond «Identity». *Theory and Society*, 29(1), 1-47. <https://doi.org/10.1023/A:1007068714468>

Carr, D. (1986). Narrative and the real world. *History and Theory*, 25, 117-131. <https://doi.org/10.2307/2505301>

Gaines, S.O., Bunce, D., Robertson, T., Barlow Wright with Yoeri Goossens, Wright, B., Goossens, Y., Heer, D., Lidder, A., Mann, A., Minhas, S. (2010). Evaluating the Psychometric Properties of the Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM) within the United Kingdom. *Identity*, 1, 1-19. <https://doi.org/10.1080/15283481003676176>

Haller, M. (2003). War and national identity. *Polemos*, 1-2, 91-116.

Kulyk, V. (2023). National Identity in Time of War: Ukraine After the Russian Aggressions of 2014 and 2022. *Problems of Post-Communism*, July, 1-13. <https://doi.org/10.1080/10758216.2023.2224571>

McAdams, D.P. (2008). Personal narratives and the life story. In: O. John, R. Robins, L. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* / 3rd ed. (pp. 242-262). New York: Guilford Press.

Nikolaiets, Y. (2018). The use of mass media content in the russian-ukrainian informational confrontation in 2014–2016. *Humanitarium*, 3, 117-133.

Ong, A., Fuller-Rowell, T.E., Phinney, J.S. (2010). Measurement of Ethnic Identity: Recurrent and Emergent Issues. *Identity*, 1, 39-49. <https://doi.org/10.1080/15283481003676226>

Phinney, J.S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin*, 3, 499-514. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.108.3.499>

Povrzanović, M. (1997). Identities in War. Embodiments of Violence and Places of Belonging. *Ethnologia Europaea*, 27, 153-162.

Ricarte, J. (2023). *The Impact of Protracted Peace Processes on Identities in Conflict. The Case of Israel and Palestine*. Palgrave Macmillan Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-16567-2_2

Sarbin, T. (Ed.). (1986). *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct*. New York: Praeger Publishers / Greenwood Publishing Group.

Sasse, G., Lackner, A. (2018). War and identity: the case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 2-3, 139-157. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1452209>

Sasse, G., Lackner, A. (2019). War and state-making in Ukraine: Forging a civic identity from below? *The Ideology and Politics Journal*, 1, 75-98.

Schröder, I.W., Schmidt, B.E. (2001). Introduction: violent imaginaries and violent practices. In: B.E. Schmidt, I.W. Schröder (Eds.), *Anthropology of violence and conflict* (pp. 1-24). London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203451861>

Sellers, R.M., Smith, M.A., Shelton, J.N., Rowley, S.A.J., Chavous, T.M. (1998). Multidimensional Model of Racial Identity: A Reconceptualization of African American Racial Identity. *Personality and Social Psychology Review*, 2(1), 18-39. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0201_2

Smith, A.D. (1991). *National Identity*. London: PENGUIN BOOKS.

Smith, E.R., Murphy, J., Coats, S. (1999). Attachment to groups: Theory and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 94-110. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.1.94>

Somers, M. (1994). The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach. *Theory and Society*, 5, 605-649. <https://doi.org/10.1007/BF00992905>

Tajfel, H., Turner, J.C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In: S. Worchel, W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* / 2nd ed. (pp. 7-24). Chicago: Nelson-Hall Publishers.

Taylor, Ch. (1989). *Sources of the self: The making of the modern identity*. Harvard: Harvard University Press.

Thoits, P.A., Virshup, L.K. (1997). Me's and we's: Forms and functions of social identities. In: R.D. Ashmore, L.J. Jussim (Eds.), *Self and identity: Fundamental issues* (pp. 106-133). Oxford: Oxford University Press.

Tropp, L.R., Wright, S.C. (2001). Ingroup identification as the inclusion of ingroup in the self. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(5), 585-600. <https://doi.org/10.1177/0146167201275007>

Ushchyna, V. (2022). From Conflict of Discourses to Military Conflict: Multimodality of Identity Construction in Russo-Ukrainian War Discourse. *East European Journal of Psycholinguistics*, 2, 130-143. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2022.9.2.ush>

Wilson, A. (2024). Ukraine at War: Baseline Identity and Social Construction. *Nations and Nationalism*, 30(1), 8-17. <https://doi.org/10.1111/nana.12986>

Отримано 02.04.2024

References

A year of full-scale war in Ukraine: thoughts, feelings, actions. (2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/rik-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi.pdf> [= Пік 2023].

Alexseev, M. (2015). War and Sociopolitical Identities in Ukraine. *PONARS Eurasia Policy Memo*, 392. Retrieved from: https://www.ponarseurasia.org/wp-content/uploads/attachments/Pepm392_Alexseev_Oct2015.pdf

Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

Ashforth, B.E., Schinoff, B.S. (2016). Identity Under Construction: How Individuals Come to Define Themselves in Organizations. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 3, 111-137. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-041015-062322>

Ashmore, R.D., Deaux, K., McLaughlin-Volpe, T. (2004). An organizing framework for collective identity: Articulation and Significance of Multidimensionality. *Psychological Bulletin*, 130, 80-114. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.130.1.80>

Bohaichuk, V. (2018). Social identity in the context of hybrid war. [In Ukrainian]. *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Pedagogical Sciences*, 8, 167-175. [= Бойайчук 2018].

Boiko, S. (2022). Formation of the National Identity of Ukrainian Youth in the Conditions of the Russian-Ukrainian War. [In Ukrainian]. *Ukrainoznavchyi Almanakh*, 30, 17-22. [= Бойко 2022].

Brubaker, R., Cooper, F. (2000). Beyond «Identity». *Theory and Society*, 29(1), 1-47. <https://doi.org/10.1023/A:1007068714468>

Carr, D. (1986). Narrative and the real world. *History and Theory*, 25, 117-131. <https://doi.org/10.2307/2505301>

Gaines, S.O., Bunce, D., Robertson, T., Wright, B., Goossens, Y., Barlow Wright with Yoeri Goossens, Heer, D., Lidder, A., Mann, A., Minhas, S. (2010). Evaluating the Psychometric Properties of the Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM) within the United Kingdom. *Identity*, 1, 1-19. <https://doi.org/10.1080/15283481003676176>

Haller, M. (2003). War and national identity. *Polemos*, 1-2, 91-116. <https://doi.org/10.15421/172317>

Kataiev, S. (2018). Compulsion to Identity as a Technology of Hybrid War (Case of Donbass). [In Ukrainian]. *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*, 41, 29-34. [= Караєв 2018].

Kindratets, O., Serhiienko, T. (2021). Peculiarities of the formation of identity of Ukrainians in conditions of a hybrid war. [In Ukrainian]. *Politicus*, 1, 40-46. [= Кіндратець 2021].

Kostenko, N. (2022). Inside and outside of identity in the cultural experience of pandemic and war. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 5-21. [= Костенко 2022].

Kotsur, V. (2021). Ukrainian identity in the Russian Federation's hybrid war against Ukraine. [In Ukrainian]. *Sotsium. Dokumenty. Komunikatsia. Series: "Historical sciences"*, 1, 83-105. [= Коцур 2021].

Kulyk, V. (2023). National Identity in Time of War: Ukraine After the Russian Aggressions of 2014 and 2022. *Problems of Post-Communism*, July, 1-13. <https://doi.org/10.1080/10758216.2023.2224571>

McAdams, D.P. (2008). Personal narratives and the life story. In: O. John, R. Robins, L. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* / 3rd ed. (pp. 242-262). New York: Guilford Press.

Nikolaiets, Y. (2018). The use of mass media content in the Russian-Ukrainian informational confrontation in 2014–2016. *Humanitarium*, 3, 117-133.

Nine months of full-scale war in Ukraine: thoughts, feelings, actions. (2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/devyat-misyacziv-povnomashtabnoyi-vijny-v-ukrayini.-dumky-perezhyvannya-diyi-3.pdf> [= Дев'ять 2023].

Ong, A., Fuller-Rowell, T.E., Phinney, J.S. (2010). Measurement of Ethnic Identity: Recurrent and Emergent Issues. *Identity*, 1, 39-49. <https://doi.org/10.1080/15283481003676226>

Povrzanović, M. (1997). Identities in War. Embodiments of Violence and Places of Belonging. *Ethnologia Europaea*, 27, 153-162.

Osmanova, A., Spivak, L. (2022). National identity of Ukrainian university youth in the time of war. [In Ukrainian]. *Psykhoholia: Real'nist' i Perspektyvy*. Collection of scientific works of RDSU, 18, 132-140. [= Османова 2022].

Phinney, J.S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin*, 3, 499-514. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.108.3.499>

Pyrozhekov, S., Khamitov, N. (2022). War and peace in Ukraine: ways to real victory and development. [In Ukrainian]. *Bulletine of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 9, 38-49. [= Пирожков 2022].

Reznik, O. (2022). *Collective identity under conditions of war: from an inferiority complex to a nation of winners.* [In Ukrainian]. Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation (DIF). Retrieved from: <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnistza-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhtsiv>. [= Реznік 2022].

Ricarte, J. (2023). *The Impact of Protracted Peace Processes on Identities in Conflict. The Case of Israel and Palestine.* Palgrave Macmillan Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-16567-2_2

Sarbin, T. (Ed.). (1986). *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct.* New York: Praeger Publishers / Greenwood Publishing Group.

Sasse, G., Lackner, A. (2018). War and identity: the case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 2-3, 139-157. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1452209>

Sasse, G., Lackner, A. (2019). War and state-making in Ukraine: Forging a civic identity from below? *The Ideology and Politics Journal*, 1, 75-98.

Schröder, I.W., Schmidt, B.E. (2001). Introduction: violent imaginaries and violent practices. In: B.E. Schmidt, I.W. Schröder (Eds.), *Anthropology of violence and conflict* (pp. 1-24). London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203451861>

Sellers, R.M., Smith, M.A., Shelton, J.N., Rowley, S.A.J., Chavous, T.M. (1998). Multidimensional Model of Racial Identity: A Reconceptualization of African American Racial Identity. *Personality and Social Psychology Review*, 2(1), 18-39. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0201_2

Shcherbak, I. (2017). Construction of Ukrainian national identity by means of hidden curriculum. [In Ukrainian]. *Bulletine of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*, 38, 68-75. [= Шчербак 2017].

Shevchenko, S. (2018). Citizenship identity in emotional dimensions. [In Ukrainian]. *Ukrains'kyi Sotsium*, 3, 33-61. [= Шевченко 2018].

Six months of full-scale war in Ukraine: thoughts, feelings, actions. (2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/shist-misyacziv-povnomashtabnoi%CC%88-vijny-v-ukrai%CC%88ni-dumky-perezhyvannya-dii%CC%88-1.pdf> [= Шість 2023].

Smith, A.D. (1991). *National Identity.* London: PENGUIN BOOKS.

- Smith, E.R., Murphy, J., Coats, S. (1999). Attachment to groups: Theory and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 94-110. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.1.94>
- Somers, M. (1994). The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach. *Theory and Society*, 5, 605-649. <https://doi.org/10.1007/BF00992905>
- Stepyko, M. (2015). Challenges and threats to the Ukrainian identity in terms of Russian aggression. [In Ukrainian]. *Stratehichna Panorama*, 1, 135-139. [= Степико 2015].
- Stepyko, M. (2022). Transformations of Ukrainian citizens' identities in the time of russian aggression. [In Ukrainian]. *Stratehichna Panorama*, 2, 76-84. [= Степико 2022].
- Tajfel, H., Turner, J.C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In: S. Worchel, W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* / 2nd ed. (pp. 7-24). Chicago: Nelson-Hall Publishers.
- Taylor, Ch. (1989). *Sources of the self: The making of the modern identity*. Harvard: Harvard University Press.
- The first days of the full-scale war in Ukraine: thoughts, feelings, actions.* (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/persh-dni-povnomashtabnoy-vijny-v-ukrayini-2.pdf> [= Перші 2022].
- Thoits, P.A., Virshup, L.K. (1997). Me's and we's: Forms and functions of social identities. In: R.D. Ashmore, L.J. Jussim (Eds.), *Self and identity: Fundamental issues* (pp. 106-133). Oxford: Oxford University Press.
- Tropp, L.R., Wright, S.C. (2001). Ingroup identification as the inclusion of ingroup in the self. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(5), 585-600. <https://doi.org/10.1177/0146167201275007>
- Ushchyna, V. (2022). From Conflict of Discourses to Military Conflict: Multimodality of Identity Construction in Russo-Ukrainian War Discourse. *East European Journal of Psycholinguistics*, 2, 130-143. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2022.9.2.us>
- Vinkov, V. (2023). Social and psychological aspects of experience threats to identity in the war conditions. [In Ukrainian]. *Psykhohichni Perspektivy*, 42, 24-37. [= Вінков 2023].
- Wilson, A. (2024). Ukraine at War: Baseline Identity and Social Construction. *Nations and Nationalism*, 30(1), 8-17. <https://doi.org/10.1111/nana.12986>
- Yaremchuk, S., Dyiak, V., Tushko, K. (2023). problems of the formation of Ukrainian cultural identity in the conditions of war. [In Ukrainian]. *The scientific and theoretical almanac «Hrani»*, 1, 105-111. [= Яремчук 2023].
- Zhurba, K., Shkilna, I. (2023). Formation of students' civic identity as conditions of national solidarity in wartime. [In Ukrainian]. *Advanced Linguistics*, 11, 146-153. [= Журба 2023].

Received 02.04.2024

ОЛЕНА ЗЛОБИНА

Тенденції змін національно-громадянської ідентичності під час війни: нарративний аналіз

На сьогоднішній день у соціологічному дискурсі існує консенсус щодо формування в українському суспільстві консолідованої національної ідентичності, в якій громадянський та етнічний елементи є неподільними. Дослідження змін національно-громадянської ідентичності в умовах гібридної та повномасштабної російсько-української війни фіксують збільшення кількості тих, хто самоідентифікує себе як громадянин України. Однак не ясно, в який спосіб ці зміни відбулися і що відбувається з тими, хто й раніше мав таку ідентичність. Мета цієї статті — зафіксувати зміни національно-громадянської самоідентифікації під впливом війни на особистісному рівні. Як емпіричний матеріал використано фрагменти 38 глибоких інтерв'ю, проведених у березні-квітні та вересні-жовтні 2023 року з вимушеними мігрантами. Частина інформантів на момент опитування залишалася за кордоном, частина повернулася додому. Із нарративів про те, як війна змінила їхнє життя, було виокремлено низку епізодів, в яких описано зміни, що відбулися з усвідомленням та переживанням національ-

но-громадянської ідентичності. Фіксація змін відбувалася у таких компонентах соціальної ідентифікації як: самокатегоризація; оцінка; важливість; прихильність та взаємозалежність; соціальна укоріненість; поведінкова участь. У результаті аналізу було вирішено такі тенденції: 1 — зміна місця національно-громадянської ідентичності серед інших групових належностей, перехід їх у статус домінуючої самоідентифікації; 2 — посилення позитивного ставлення до національно-громадянської ідентичності як зсередини, на особистісному рівні, так і ззовні, з боку інших національних спільнот; 3 — посилення важливості національно-громадянської самоідентифікації за рахунок її усвідомлення, трансформація прихованої важливості в явну; 4 — посилення емоційної прихильності внаслідок загострення відчуття того, що доля групи та особиста доля нерозривні; поєднання свого відчуття «Я» з груповим «Ми»; 5 — зміцнення соціальної включеності на тлі загального зростання міжособистісної підтримки; 6 — зростання поведінкових практик (мовних, культурних, волонтерських), спрямованих на посилення національно-громадянської ідентичності.

Ключові слова: національно-громадянська ідентичність, війна, самокатегоризація, самоідентифікація, нарративний аналіз

OLENA ZLOBINA

Trends of changes of national-civic identity during the war: narrative analysis

Today, in sociological discourse, there is a consensus regarding the formation of a consolidated national identity in Ukrainian society, in which the civil and ethnic elements are indivisible. Studies of changes in national-civil identities in the context of a hybrid and full-scale Russian-Ukrainian war record an increase in the number of those who self-identify as citizens of Ukraine. However, it is unclear how these changes occurred and what happens to those who previously had such an identity. The purpose of this article is to document changes in national-civic self-identification under the influence of war at the personal level. Fragments of 38 in-depth interviews conducted in March-April and September-October 2023 with forced migrants were used as empirical material. Some of the informants continued to remain abroad at the time of the survey, while others returned home. From the narratives about how the war changed their lives, a number of episodes were identified that described the changes that occurred in the awareness and experience of national-civic identity. Changes were recorded in the components of social identification as: self-categorization; evaluation; importance; attachment and sense of interdependence; social embeddedness; behavioral involvement. During the analysis, the following trends were identified: 1 — a change in the place of national-civic identity among other group affiliations, its transition to the place of the dominant self-identification; 2 — strengthening a positive attitude towards national-civic identity both from within, at the personal level, and from the outside, on the part of other national communities; 3 — strengthening the importance of national-civil self-identification due to its awareness, transformation of hidden importance into explicit one; 4 — increased emotional attachment due to an increased feeling that the fate of the group and personal fate are inseparable; unifying own sense of “I” with the group “We”; 5 — strengthening social inclusion against the backdrop of a general increase in interpersonal support; 6 — growth of behavioral practices (linguistic, cultural, volunteer) aimed at strengthening national-civic identity.

Keywords: national-civic identity, war, self-categorization, self-identification, narrative analysis

ОЛЕНА ІВАНЕНКО,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLENA IVANENKO,

Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow at the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olenaivanenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3635-1078>

Цифровізація як нова реальність в умовах соціальної нестабільності

Глобальна цифровізація, в яку світ увійшов наприкінці ХХ століття, — це не лише новий логічний етап розвитку технологічної сфери, а й об'єктивний наслідок сучасної соціально-політичної реальності. І хоча сьогодні світ і Україна перебувають у процесі визначення та прийняття правових дефініцій цього феномену та надійного законодавчого регулювання цифрової економіки, цифрові технології вже міцно увійшли в реальність і є перспективним трендом подальшого розвитку.

Сучасна економіка цілком і повністю ґрунтується на використанні новітніх технологій, аналізі великих масивів даних, розробленні нових систем управління, а це, своєю чергою, спричинює зміну принципів економічних відносин, конкурентного змагання та боротьби, що виходять за межі традиційних уявлень про суперництво в економічній сфері, на ринку товарів і послуг тощо, порушуючи питання про звичне розуміння сутності економічної безпеки людини та суспільства й породжуючи нові загрози й виклики для учасників суспільно-політичних, економічних, правових процесів та зв'язків.

Про проблему загалом

Цифровий прорив заведено порівнювати з індустріальною революцією, коли наприкінці ХVІІІ сторіччя відбувся стрімкий розвиток (стрибок) промисловості, перехід від аграрного господарства до машинного виробництва, який вплинув на всі аспекти як економічного, так і позаекономічного життя людства, сформувавши на початок ХХ сторіччя розвинене індустріальне

Цитування: Іваненко, О. (2024). Цифровізація як нова реальність в умовах соціальної нестабільності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 25–46, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.025>.

суспільство, а згодом, із широким впровадженням в економіку досягнень науково-технічного прогресу, і те суспільство, яке ми називаємо постіндустріальним.

Цифровізацію (диджиталізацію), а ширше — цифрову революцію називають третьою технологічною революцією, і її широкомасштабний поступ позначають кінцем ХХ — початком ХХІ століття, коли відбувся перехід від аналогових технологій до цифрових, від промислової автоматизації до промислової цифрової трансформації, поширилися інформаційно-комунікаційні технології та їхній обмін, ІТ-сектор виокремився в окрему галузь тощо (Айзексон, 2017). 2011 року федеральні владні кола Німеччини висунули ініціативу називати подальший науково-технічний прогрес четвертою революцією (Industrie 4.0), пов'язаною з мережевими комп'ютерними технологіями, інтернетом речей та послуг, смарт-управлінням, розумним житлом та розумними фабриками, штучним інтелектом тощо, й тим самим зосередили на цьому як науковий академічний інтерес, так і практичний, прикладний (Schwab, 2016; McGinnis, 2023; Концепція «Індустрія 4.0», 2022). «У майбутньому компанії створюватимуть глобальні мережі, які об'єднуюватимуть обладнання, складські системи та виробничі потужності у кіберфізичні системи (Cyber Physical Systems — CPS). У виробничому середовищі ці системи міститимуть розумні машини, складські та виробничі потужності, здатні автономно обмінюватися інформацією, запускати в дію та контролювати одна одну. Це сприятиме фундаментальному вдосконаленню промислових процесів, пов'язаних із виробництвом, інженерією, ланцюжком застосування матеріалів та постачання, а також з управлінням всім циклом. Розумні виробництва (Smart Factories), які вже починають з'являтися, застосовують абсолютно новий підхід до виробництва. ... Вбудовані виробничі системи, об'єднані в мережеву вертикаль із бізнес-процесами на фабриках та підприємствах і горизонтально підключені до розосереджених мереж, якими можна керувати в режимі реального часу — від моменту розміщення замовлення до вихідної логістики. До того ж вони уможливають наскрізне проектування по всьому ланцюжку створення вартості та потребують його» (Design Principles, 2015: р. 5).

2017 року Японія висунула свою поглиблену концепцію, назвавши її “Industry 5.0”, та акцентувала увагу на таких аспектах і цілях, як забезпечення соціальної сталості/стійкості (sustainability) та резильєнтності (resilience)¹, змістивши вектор уваги з вартості для акціонерів/учасників (“shareholder value”) до вартості для зацікавлених сторін (“stakeholder value”) і тим самим збільшуючи роль

¹ Резильєнтність (у соціальному сенсі) — це сукупність стратегій, які уможливають долаття стресових та деструктивних ситуацій конструктивним шляхом, тобто такі дії, що спрямовані на забезпечення оптимального розвитку та успішне протистояння зовнішнім і внутрішнім викликам, гібридним загрозам, передбачення їх та нейтралізацію. Сьогодні, коли глобальна економічна взаємодія поступила місцем політичній та безпековій, коли інтереси домінують над цінностями, а усталені системи міжнародного порядку і колективної суб'єктності стали хиткими й непевними, резильєнтність як стратегія на випередження викликів і загроз цивілізаційній суб'єктності, збереження і розвитку ідентичності, суверенітету і незалежності, є надзвичайно важливою.

та внесок людського чинника в розвиток суспільства (Industry 5.0; Про Індустрію 5.0, 2023).

В англomовному просторі досі триває обговорення щодо розрізнення понять «оцифрування/оцифровка» (digitization), «цифровізація» (digitalization) та «цифрова трансформація» (digital transformation). Відмінність у дві літери в написанні слів «оцифрування» і «цифровізація» англійською, схоже, створює певну плутанину та ототожнення цих понять у розумінні пересічних обивателів, проте ми чітко розрізняємо їхню відмінність і більш-менш розуміємося на процесах, що за ними стоять. Водночас поняття «цифровізація» та «цифрова трансформація» хоч і є зрозумілими в сенсі своєї специфіки, проте часто є взаємозамінними, через що потребують уточнення, оскільки перше є суто технічним процесом («оцифрування» даних, певного масиву інформації), натомість останнє є ширшим за змістом і пов'язане з людським чинником. Цифрова трансформація виходить за межі того чи іншого бізнесу/сфери/галузі та є процесом переходу до цифрового продукту, впровадженням цифрових технологій у всі можливі царини людської діяльності (Digitization, s.a.). Сутність цифровізації полягає у трансформації / спрощенні рутинних процесів та процедур через автоматизацію їх та мінімізацію витрат на розроблення нових продуктів і пришвидшення реакції на зміну кон'юнктури ринку, й це має на меті зміну культури, інтегрованої в усі сфери діяльності з метою підвищення її ефективності та продуктивності.

Процеси цифровізації у різних сферах суспільного життя вже давно є предметом досліджень науковців у всьому світі, зокрема й українських. Так, вони дають загальний аналіз цього феномену, досліджують різні його аспекти (правове регулювання цифрової економіки, забезпечення цифровими послугами населення України, регіональний, поселенський та віковий розподіл охоплення цифровізацією), вивчають концептуальні засади цифрової економіки, методи, підходи та принципи впровадження цифрових технологій, перспективи її розвитку, вплив цифрових технологій на інноваційний розвиток і суспільний прогрес тощо (І. Аксьонова, А. Барвінок, Є. Білоусов, Н. Бойко, І. Борисов, О. Бровко, О. Вінник, І. Гринчук, Б. Дерев'янок, Н. Касьянова, Ю. Козаченко, А. Лапін, О. Мащенко, І. Манцуров, Д. Оленюк, Т. Олешко, В. Омельченко, О. Пищуліна, Т. Попович, О. Раєвнева, С. Смерічевський, Я. Храпунова та ін.).

Напрацьовано великий масив наукових досліджень цифрової економіки, цифрової трансформації, цифровізації, проте сьогодні найактуальнішим видається аналіз та вивчення стану і перспектив цифрового розвитку України за умов соціальної нестабільності, зокрема в ситуації тривалої війни.

Регулятори та індекси цифрової економіки

На початку 2018 року Кабмін України схвалив «Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки», затвердив план заходів щодо її реалізації, окресливши головну мету та цілі цифрового розвитку (пришвидшення трансформації секторів економіки на конкурентоспроможні й ефективні, залучення інвестицій у всі можливі сфери економіки, освіти, охоро-

ни здоров'я, рекреаційної галузі, туризму, екології та охорони довкілля, громадської безпеки, держуправління тощо, забезпечення доступу широких верств громадян до цифрового світу, подолання цифрової нерівності). У Концепції йшлося про нагальність забезпечення якомога ширшої цифрової грамотності населення, впровадження принципу гнучкості зайнятості, цифрових робочих місць, формату дистанційної роботи, які поступово витіснятимуть фізичні робочі місця з метою зменшення витрат на забезпечення приміщенням, обладнанням тощо, оптимізації виробничих процесів, оздоровлення та модернізації економіки, зростання її конкурентоспроможності (Про схвалення Концепції, 2018).

У Концепції також наголошувалося, що 2020 року Україна має посісти 30-те місце в рейтингу Networked Readiness Index (NRI — Індекс Мережевої Готовності) Міжнародного економічного форуму (WEF), 40-ве — у рейтингу Global Innovation Index (GII — Глобальний Інноваційний Індекс від INSEAD, WIPO); 50-те — у рейтингу ICT Development Index (Індекс технологічного розвитку від ITU); 60-те — у рейтингу Global Competitiveness Index (GCI — Індекс глобальної конкурентоздатності від WEF), тобто ввійти до першої пів сотні країн світу, що конкурують.

Усі ці рейтинги є лакмусовим папірцем сильних і слабких місць країни в царині цифрової економіки, індикатором здійснення заходів, спрямованих на подолання слабких рис країни та створення умов для посилення її конкурентних переваг. Серед найпопулярніших і найбільш відомих індексів розвитку цифрової економіки сьогодні застосовуються такі: індекс мережевої готовності (NRI), індекс глобальної цифрової конкурентоспроможності (GCI), глобальний індекс інновацій (GII), індекс глобальної конкурентоспроможності (WEF), глобальний індекс розвитку електронного уряду ООН (EGDI), індекс електронної участі (EPART) та ін. Усі ці індекси відображають сучасні досягнення та новітні тенденції стосовно розвитку цифрової економіки та процесів цифровізації у країнах світу.

Восени 2023 року Кабмін затвердив перелік показників зведеного Індексу цифрової економіки та суспільства (Digital Economy and Society Index, DESI) в Україні, а також порядок збирання та обміну даних щодо показників на підставі методології ЄС. Включення України до DESI сприятиме реалізації державного потенціалу цифрової конкурентоспроможності країни, а також інтеграції її до Єдиного цифрового ринку ЄС. Він охоплює п'ять головних сфер: зв'язок (ступінь доступу до ширококутного інтернету та рівень якості його обслуговування), людський капітал (рівень цифрових навичок населення та інвестиції в цифрову освіту), використання інтернету (поширеність його застосування в різних царинах, таких як навчання, робота, спілкування), інтеграція цифрових технологій (використання в бізнесі та публічних послугах), цифрові державні послуги (доступність і якість надання таких послуг). Кожен із цих показників оцінюється за шкалою від 0 до 100, а загальний індекс DESI розраховується як середнє арифметичне з п'яти показників. Уперше цей індекс був оприлюднений у 2014 році. У 2022-му найвищий показник DESI мала Данія (60,2), а найнижчий — Румунія (39,8) (в Україні, 2023).

Загалом усі ці індекси так чи інакше призначені вимірювати ступінь розвитку інформаційно-комунікативних технологій у країнах світу, оцінювати потенціал країни у сфері високих технологій та цифрової економіки. Результати оцінювання мають регулярно висвітлюватися у щорічних доповідях. Так, Індекс мережевої готовності оприлюднено в Доповіді «Глобальний звіт з інформаційних технологій» (The Global Information Technology Report), вимірювання та оцінка якого здійснюються за 58 контрольними показниками, об'єднаними в чотири групи: «Технології», «Людський чинник», «Управління», «Вплив».

Перша — «Технології» — є основним показником мережевої економіки й передбачають оцінювання технологічної інфраструктури, що має визначальне значення для участі країни в глобальній економіці. Ця група показників складається з таких компонентів, як наявність базового доступу населення країни до інформаційно-комунікативних технологій, їхньої інфраструктури, й визначає ступінь обізнаності, доступу та користування наявними в країні мобільними додатками/застосунками, готовність населення до новітніх тенденцій у мережевій економіці та нових технологічних парадигм (впровадження ШІ, інтернету речей та інвестицій у технологічний розвиток) тощо.

Група показників «Управління» агрегує показники структури, яка має гарантувати безпеку її користувачам, і містить шкалу довіри як до окремих осіб, так і до великих об'єднань (корпорацій) у мережевій економіці як передумови безпечного середовища і відповідної поведінки громадян. Показники цієї групи мають на меті вивчення ролі уряду в мережевій економіці, забезпеченні з його боку відповідних регулятивних заходів, стратегій і прогнозів, зважаючи на наявну нерівність цифровізації в різних країнах, де управління має пом'якшувати гендерні, економічні та інші відмінності.

«Людський чинник» містить показники визначення ступеня вправності/вміння, включення та готовності населення до користування технологічними досягненнями. Цей компонент оцінює індивідуальні технологічні здібності користувачів, їхню здатність брати участь у мережевій економіці; спосіб та ступінь залучення ІКТ у виробничі процеси та глобальну економіку; роль державних інвестицій у технологічних процесах та в обслуговуванні широких верств населення.

Показники, зібрані в групу «Вплив», розкривають готовність країни до мережевої економіки, спрямованої на поліпшення та прогрес суспільства в цілому, досліджують економічні наслідки інтеграції у глобальну мережеву економіку тощо. Ця група досліджуваних аспектів охоплює також якість життя населення: здоров'я, освіту, проблеми екології, гендерну рівність/нерівність тощо.

За підсумками 2020 року Україні в загальному світовому рейтингу NRI не вдалося ввійти у заплановані три десятки країн, і вона посіла лишень 64-те місце (між Мексикою і Білоруссю), проте серед європейських країн вона сягнула 36-ї позиції; за показниками «Управління» посіла 58-ме місце, за технологіями та людським чинником — 62-ге і 65-те відповідно. Найслабшими позиції України виявилися у групі показників «Вплив» (79-те місце), а якщо точніше — у підгрупі «Вплив на реалізацію цілей сталого розвитку» (91-ше місце). Водночас за рівнем грамотності серед дорослих Україна була (і залишається)

одним з лідерів, посівши друге місце серед країн із рівнем доходу нижчим за середній.

Загалом користь від вимірювання тих чи інших показників (індексів), безумовно, велика, оскільки вони вказують на ті сфери та галузі, у яких країна відстає і на які треба звернути увагу, акцентують увагу на потенціалі країни, який потребує першочергової турботи тощо (Network Readiness Index, 2020).

Найуспішніші країни демонструють позитивну кореляцію між рівнем доходів і мережевою готовністю, про що свідчать злет США, Сінгапуру та Швеції на перші щаблі. Кожна із цих країн відносно більше за інших (у своїй групі), вкладається в людський капітал, широко застосовуючи необмежений потенціал новітніх технологій.

Ще під час розпаду пандемії 2021 року Кабінет Міністрів України затвердив наступну економічну стратегію на період до 2030 року, у якій закріпив поставлені раніше орієнтири та принципи подальшого розвитку цифрової економіки як одного із драйверів економічного прогресу України (Про затвердження, 2021).

2022 року, коли вдалося зупинити пандемію COVID-19, і лідером серед країн з доходом вищим за середній став Китай, Україна того року випередила всі країни з доходом нижчим за середній і опинилася на першому щаблі серед них (потіснивши Індонезію (59-те місце) та Індію (61-ше). Зауважимо, що 2021 року Україна за індексом мережевої готовності була 53-ю у загальному рейтингу, а 2022-го піднялась до 50-го місця (Network Readiness Index, 2021; 2022).

У вимірі NRI 2023 року Україна піднялась ще вище й посіла 43-тє місце в загальносвітовому рейтингу (серед 134 країн-учасниць), потіснивши В'єтнам (56-ше місце) та Індію (60-те) і випередили Грецію, Хорватію, Чилі — країни, віднесені до розвинених економічних держав. Загалом Україна значно просунулась вперед за всіма вимірюваними показниками, порівняно з довоєнними часами, зокрема в категорії «Людський чинник» (25-те місце). Вона також випереджає інші країни за загальною грамотністю дорослого населення та доступом до інтернету в школах (1-ше місце) і серед широкого загалу (11-те місце), у впровадженні цифрових технологій серед широкого загалу (2-ге місце), експорті IT-послуг (6-те місце), розвитку мобільних додатків (14-те місце), інтегруванні IT-технологій в освітню систему (16-те місце) тощо (Network Readiness Index, 2023: p. 57).

Найкращі та найуспішніші країни демонструють свої досягнення та успіхи в усіх складових цифрової готовності: технологіях, управлінні, впливі на суспільство. Сім країн із ТОП-десятки мають найвищі результати щонайменше за трьома показниками. Аналогічно десятку найнижчих економік становлять країни із щонайменше трьома сферами, у яких вони демонструють найнижчі показники. Тобто багатовимірний підхід до цифрової готовності відіграє важливу роль у досягненні високого показника NRI, відображає широкий діапазон підходів, які можна використати для вдосконалення стратегій впровадження цифрових технологій та пришвидшення цифрового розвитку своєї країни. Так,

Сполучені Штати є технологічно найрозвиненішими, з високим рейтингом у позиціях цифрового контенту та стабільності інвестицій у майбутнє технологій. Високі показники демонструють Сінгапур (2-ге місце), Фінляндія (3-тє місце), Нідерланди (4-тє місце). Серед країн із доходом вищим за середній найкращий показник кілька років поспіль тримає Китай, ставши світовим лідером у доступі до цифрових технологій. Загалом Китай чи не єдина країна, яка не належить до країн з високими доходами, але за рейтингом NRI 2023 входить до 20 найтехнологічніших країн світу, зокрема в категорії «Людський чинник» (5-тє місце), що свідчить про високий рівень доступу до цифрового забезпечення в суспільстві. Варте уваги лідерство Китаю в науковому висвітленні досягнень у розвитку ШІ, державної підтримки інвестицій у новітні технології, надійності електронної торгівлі, високого трафіку мобільного широкосмугового інтернету тощо. Наближені до Китаю й такі країни, як Сінгапур (2-ге місце), Південна Корея (7-ме), Японія (13-тє).

Європа стабільно демонструє ефективність у сприянні цифровим інноваціям, забезпеченні доступу до передових технологій, створенні сприятливого середовища для цифрового розвитку. 2022 року Швеція стала третьою у світі країною за цими показниками. За нею — Нідерланди і Швейцарія, поступившись першими позиціями США та Сінгапуру. 2023 року серед європейських країн відбувся перерозподіл топових місць. Швеція помінялася місцем зі Швейцарією і опустилася на п'яту позицію, натомість на третю вийшла Фінляндія. Нідерланди другий рік поспіль на четвертій позиції. Крім того, Фінляндія вже не перший рік випереджає інші країни за якістю життя: її громадяни почуваються найщасливішими людьми у світі, з великим ступенем свободи у життєвому виборі (Network Readiness Index, 2022: p. 35; 2023: p. 79).

Україна за багатьма критеріями перебуває у першій пів сотні рейтингу країн світу. Найсильніші її показники в категорії «Людський чинник» (37-ма позиція 2022 року і 25-та 2023-го), зокрема, коли йдеться про впровадження цифрових технологій серед широкого загалу, високі показники грамотності дорослих, інтернет-доступу, створення мобільних додатків тощо.

Український прорив в екстремальних умовах

Ще задовго до широкомасштабної війни ІКТ були однією з провідних галузей української економіки та стрімко зростала щороку. За результатами дослідження, проведеного Асоціацією *IT Ukraine*, частка експорту комп'ютерних послуг на кінець 2022 року (починаючи з 2016-го) у ВВП зростає вдвічі (з 1,8% до 3,5%), а у сфері експорту послуг — майже втричі (з 13,4% до 37,8%) (Українське ІТ, 2022). Українська компанія *Universe*, наприклад, уже під час повномасштабної війни ввійшла у топову трійку світових розробників утиліт для iOS, підкоривши світового лідера — США. А стартап *Grammarly*, створений у Києві трьома українцями ще 2017 року, отримав 110 млн дол. інвестицій на створення онлайн-сервісу, який допомагає у написанні текстів англійською мовою. З 2019 року інвестори вклали ще 200 млн дол. і залучили 90 млн дол.

інвестицій. Загалом цей стартап був започаткований 2004-го, коли співзасновники, будучи ще студентами, створили сервіс *MyDropbox*, який перевіряв твори на плагіат. 2007 року технологію придбала компанія *Blackboard*, на той час — світовий лідер серед освітніх платформ. Через два роки засновники створили *Grammarly* і впродовж 10 подальших років розширювали можливості свого онлайн-сервісу, і тепер він є одним із популярних сервісів, працює на основі ШІ та здатен виконувати складні завдання. У ньому працюють понад 250 членів команди в офісах Києва, Сан-Франциско, Нью-Йорка та Ванкувера (Мільярд доларів, 2020).

Після початку пандемії світ швидко перейшов на інтернет, відбувся сплеск електронної комерції, тож прогнозувалося, що пришвидшення стане постійним і збережеться у майбутньому. Проте з початком війни було запущено низку процесів, які вплинули на всю ІТ-галузь. Ідеться, зокрема, про закриття шеругу бізнесів, релокацію офісів та їхніх працівників, зміну контенту соцмереж, появу нових напрямів у розвитку ІКТ, самого технологічного процесу тощо. Годі й говорити про переорієнтацію ІТ-спеціалістів на воєнні рейки. Війна стимулювала розвиток *military-tech*-індустрії в Україні. Чимало стартапів раніше навіть не розглядали цей ринок як потенційну нішу. Та від початку війни ледь не щоденно стає дедалі більше інноваційних військово-технічних проєктів, які можуть бути корисними не лише під час війни, а й потому, за мирних часів, у період відновлення країни. (Наприклад, не всім відомо, що розроблення систем GPS, які давно вже стали невіддільним атрибутом цивільного життя, належить американській компанії оборонних дослідницьких проєктів *DARPA* і було започатковане з військовими цілями. Так само, як і лазерні симулятори, які спочатку використовували для тренування військових, а згодом вони стали атрибутом активних ігор для дітей та дорослих.)

Війна загалом змінила профіль *military-tech* не тільки в Україні, а й в усьому світі. Наприклад, американський стартап *Anduril* займається розробленням систем повітряного, космічного та морського патрулювання із застосуванням ШІ та комп'ютерного зору (*Computer Vision*). Засновника цього стартапу ще кілька років тому цькували через те, що він працює у *military-tech*-сфері, продукція якої націлена на війну та вбивство. Проте з початком війни в Україні оцінка компанії *Anduril* зросла з 500 мільйонів доларів до 1,2 мільярда. Змінилося і ставлення до стартапу: якщо попервах до них ставилися упереджено, то з початком війни, коли вони стали допомагати Україні в захисті від ворога, передаючи свої технології та БПЛА, — лояльно і прихильно. Іншим прикладом може слугувати платформа *Griselda*, українська система, що працює на штучному інтелекті, який аналізує, фільтрує та підтверджує інформацію про ворога, його локацію та переміщення (Дрони на морі та суші, 2023).

Україна, попри повномасштабну війну, і зараз у світових рейтингах серед країн із найбільш перспективною ІТ-галуззю. Міжнародні експерти зазначають, що після 24.02.22 українські ІТ-компанії стали агресивнішими (у позитивному сенсі слова) у просуванні свого бізнесу та впевненішими щодо якості своїх продуктів і сервісу і що людський капітал та його ІТ-потенціал — найсильніша риса України.

Незважаючи на те, що впродовж кількох років до війни країна перебувала у складній економічній ситуації, вона спромоглася відтворити помітну екосистему стартапів, яка стала масштабною та глобальною. Так, у рейтингу Глобального Індексу екосистеми стартапів 2023 року український стартап навіть піднявся (на одну позицію) порівняно з 2022 роком, і країна посіла 49-те місце у світі. В Європі Україна зберегла стабільність на 30 місці, випередивши Угорщину та Сербію із загальним розривом у балах менш як 5%. У світовому топ-1000 міст Україна має 5 міст (Київ, Львів, Одеса, Харків, Тернопіль) і чотири з них 2023 року зазнали зростання. Так, Київ у світовому рейтингу піднявся на 16 позицій (до 77-го місця) порівняно з попереднім роком і на три позиції в Європі (23-те місце), випередивши у регіональному вимірі Прагу, Манчестер і Гамбург, ставши головною стартап-екосистемою України. Сумарний бал Києва майже в 16 разів вищий за Львів, який посідає друге місце серед міст України за числом стартапів. У галузі програмного забезпечення та даних Київ посів 52-ге місце у світі. Основною причиною успіху України західні експерти називають талант її розробників, до яких дедалі частіше звертаються іноземні компанії (Global Startup Ecosystem Index, 2023: pp. 221–222).

Оприлюднені у звіті-довіді *Future of IT Report 2023* результати іншого міжнародного дослідження 2023 року, яке визначало Індекс конкурентоспроможності ІТ-сектору серед 23 країн Центральної, Східної, Південно-Східної та Північно-Східної Європи і вивчало стан ІТ-інфраструктури, економічний вплив, поточне бізнес-середовище цих країн, а також потенціал для розвитку в них і зростання ІТ-галузі, показали, що другий рік поспіль найбільш конкурентоспроможним в означеному регіоні вважається ІТ-сектор Естонії, за нею — Литва та Польща, які 2023 року помінялися між собою місцями. Загалом Естонії належить найвища позиція в Європі за 17 із 45 параметрів і один з чотирьох параметрів Індексу в категорії економічного впливу. У першу п'ятірку лідерів увійшла Литва (так само за 17 із 45 параметрів), посівши друге місце у двох категоріях — «Талант» і «Бізнес-середовище». Польща потрапила до першої четвірки за 11 із 45 параметрів, довівши тим самим свою конкурентоспроможність на європейському ринку ІТ-послуг. Україні на стартап-сцені належить звання провідного стартап-хабу Східної Європи, і 2023 року країна посіла 12-те місце серед 23 країн, піднявшись за рік на дві сходинки. People.ai (платформа корпоративного продажу та маркетингу на базі ШІ) та Grammarly (цифровий помічник перекладу та написання текстів) — два єдинороги, що істотно вплинули на всю ІТ-галузь. Водночас Україна посіла 7-ме місце серед країн Східної Європи за показником «людські таланти» (Future of IT, 2023: p. 46; ІТ-імідж України у світі, 2023).

Розвинена техноіндустрія України, зазначається у Звіті, представлена в таких сферах, як маркетинг та продаж, програмне забезпечення та дані, соціальне спілкування та дозвілля. Наша країна змогла досягти значних успіхів цифрової трансформації завдяки розширенню та доступності функцій офіційних електронних порталів державних органів і служб, зокрема платформи «Дія» з її широким спектром послуг («єдине вікно» для підприємців, реєстрація бізнесу, банківські послуги, електронний підпис у смартфоні тощо), а також низки

додатків/застосунків, корисних під час війни (TacticMedAid, SpyBuster, Pet Care App, «Розмінування України» тощо) (Вісім додатків, 2024).

Загалом досягнення України в царині цифрової трансформації визнані в усьому світі. Наша країна була серед перших поза зоною ЄС, хто 2021 року запровадив електронні сертифікати COVID-19 під час пандемії, заснувала Кіберцентр UA30 для захисту державних інформаційних ресурсів, об'єктів критичної інфраструктури та українського кіберпростору в цілому. Також Україна стала світовим лідером з упровадження програми цифрової аутентифікації DAF (Digital Authentication Framework), яка працює в онлайн-торгівлі на підставі технології EMV 3-D Secure та Visa Token Service і спрощує процедуру фінансових транзакцій без банківської картки з гарантією безпеки (У Приватбанку, 2023).

Міжнародні експерти також акцентують увагу на тому, що в Україні висока кількість студентів і випускників вищих закладів в ІТ-сфері з розрахунку на 100 тис. населення, зазначають активну участь українців у Міжнародних олімпіадах з математики (відповідно четверта та сьома позиції в рейтингу), високі позиції українців і щодо успіхів у TopCoder та Google Code Jam (третє і п'яте місця відповідно). До того ж, Україна може похвалитися низькою вартістю даних (четверта позиція в досліджуваному регіоні) та третім місцем у Європі за рівнем технічних навичок (Future of IT, 2023).

За іншим рейтингом 2023 року серед 34 європейських країн Україна не пошла задніх і посіла 15 місце за рівнем професійних навичок у сфері бізнесу, технологій та науки про дані, «піднявшись» на 6 позицій порівняно з попереднім 2022 роком (Global Skills Report, 2023: p. 16).

Уже на початку війни Україні вдалося довести стійкість і резильєнтність технологічної галузі країни та її робочої сили. Лише 16% спеціалістів покинули країну після 24 лютого, решта ІТ-фахівців і розробників програмного забезпечення продовжували працювати в країні (переїхавши до більш безпечних місць — столиці та західного регіону). Ще донедавна дослідники-науковці широко обговорювали переваги та ризики залучення найманої сили ззовні на принципах аутсорсингу чи аутстафінгу з явними вигодами головним чином для роботодавців та великих корпорацій і загрозою прекарізації найманої робочої сили, проте два роки пандемії, коли за тих умов дистанційна робота стала нормою не тільки як єдина можлива практика, а й як законодавчо гарантована, та два роки війни довели, що локація найманого працівника не є визначальним чинником, який впливає на якість роботи чи оплату праці, й зараз висококваліфіковані фахівці урівнюються в оплаті незалежно від місця перебування чи проживання. Так, дослідження показало, що 2022 року в Україні ІТ-галузь дала на 5,8% більше доходів, ніж попереднього року. Крім того, експерти наголошують високий ступінь гендерної рівності в Україні: 25% розробників програмного забезпечення в Україні становлять жінки проти середньоевропейського показника 16% (Sequoia's guide, 2023).

Згідно з дослідженням світового рейтингу конкурентоспроможності, проведеним серед 140 глобальних компаній — замовників ІТ-послуг 2022 року, попри те, що серед загальних ІТ-послуг домінує Азійсько-Тихоокеанський регіон, Україні належить 15-те місце серед країн світу, які є найліпшими щодо аутсор-

сингу з розроблення програмного забезпечення, і 20-те місце з аутсорсингу послуг технічної підтримки (GBS World Competitiveness Index, 2022).

Водночас зазначається, що попри високий рівень цифрової грамотності та навичок громадян України, що забезпечує їй високі позиції в міжнародних рейтингах (переважно на підставі експертних оцінок), є певне відставання в оцінці людського потенціалу з боку широкого загалу. Так, дослідження показують недостатнє просування і популяризацію так званого національного бренду України у світі, зокрема такого її аспекту як «Україна — високотехнологічна ІТ-країна», який в іноземних публікаціях про Україну посідає мінімальну частку. Станом на третій квартал 2023 року в контенті майже 7 тис. іноземних англомовних медіа-ресурсів згадування про Україну як високотехнологічну країну становить 0,7%, натомість згадки про неї як націю героїв — 5,12%, як демократичну країну — 3%, як частину європейської родини — 1,6%, як вільну націю — 1,4% (ІТ-імідж України у світі, 2023).

Оскільки сьогодні інформаційно-комунікативні технології визначають майже всі глобалізаційні процеси, є мейнстримом світового розвитку, війна так само зазнає стрімких трансформацій. Будучи гібридною 2014 року і масштабувавшись у лютому 2022-го, відтак за два роки на очах всього світу вона перетворилася з фізичного протистояння сторін на війну технологічну. На початок 2024 року в Україні налічувалося вже понад 200 компаній, які збирають БПЛА, підготовлено понад 20 тис. операторів дронів, у ЗСУ створили новий рід військ — Сили безпілотних систем. За цей час з'явилися нові різновиди БПЛА — морські, здатні вражати цілі в морі, здійснювати такі завдання як спостереження, патрулювання, пошуково-рятувальні та розмінувальні роботи тощо, а найближчим часом очікується масове застосування БПЛА на ШІ. На платформі Bravel зареєстровано понад тисячу різноманітних розробок, більш ніж 130 з яких — роботизовані. І це один із пріоритетних напрямів української ІТ-галузі, а defense-tech- та military-tech-напрями сьогодні є головними геймченджерями технологічного прогресу (На шляху, 2024).

Для вивчення показників інновацій у світі вже понад 15 років (з 2007-го) застосовують Глобальний інноваційний індекс (ГІІ), який щороку оприлюднює Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ). Як і решта індексів, він також є агрегованим показником і аналізує актуальні світові тенденції у сфері інновацій, результати інноваційної діяльності у країнах, сприяння їй та підтримку з боку уряду тощо. У довоєнний період Україна демонструвала кращі інноваційні результати, аніж під час війни (2019 — 47-ме місце в рейтингу, 2020 року — 45-те, а 2021 — 49-те місце відповідно), і кращі показники інноваційних результатів, проте зараз її результати поліпшуються завдяки стартапам у сфері оборонних технологій (military-tech), що зумовлено воєнними потребами країни (табл.).

З таблиці 1 ми бачимо, що 2023 року Україна, попри війну, піднялася на дві позиції і посіла 55-те місце, обійшовши Філіппіни та Індонезію, і за цим показником Україна потрапила до трійки найінноваційніших економік серед країн з доходами нижчими за середні (після Індії та В'єтнаму). Найвищі рейтингові оцінки Україна має за показниками «Творчі результати» (37-ме місце), «Знання

і технології» (45-те), «Людський капітал та дослідження» (47-те), «Розвиненість бізнесу» (48-ме місце). Найнижчі оцінки — за розвитком ринкових відносин (104-те місце), інститутів (100-те місце) та інфраструктури (77-ме місце) (Global Innovation Index, 2023).

Таблиця 1

Інноваційний рейтинг України (2018–2023)

Рік	Глобальний Індекс інновацій	Витрати на інновації	Результати інновацій
2018	43	75	35
2019	47	82	36
2020	45	71	37
2021	49	76	37
2022	57	75	48
2023	55	78	42

Загалом за рейтингом глобальних інновацій Україна здійснила значний прогрес, навіть порівняно з минулим роком, і її найсильнішими перевагами є такі сфери, як експорт послуг з інформаційних технологій, створення мобільних додатків, державне фінансування середньої освіти, співвідношення учнів та вчителів, витрати на програмне забезпечення, що підтверджується й іншими порівняльними дослідженнями та генерованими індексами. Водночас найслабшими рисами України залишаються продуктивність праці, накопичення валового продукту, розвиток інфраструктури, операційна стабільність бізнесу, глобальні інвестиції.

Тринадцятий рік посіпль світовим лідером з інновацій була і залишається Швейцарія, зокрема в галузі знань і технологій, а також за творчими результатами, високотехнологічним виробництвом та експортом. Разом з нею до п'ятірки лідерів увійшли такі країни, як Швеція, США, Велика Британія, Сінгапур. Швеція є лідером у розвитку бізнесу (1-ше місце), інфраструктури (2-ге місце), людського капіталу (3-тє місце). 2023 року за кількістю інноваційних кластерів Китай обійшов Америку. Найпопулярніші інноваційні кластери 2023 року (науково-технічні центри світу, де сконцентрована найбільша кількість винахідників та науковців) — це Токіо–Йокогама, Шеньчжень–Гонконг–Гуанчжоу, Сеул, Пекін і Шанхай–Сучжоу.

Серед країн із доходом, нижчим за середній, Україна за показниками перевершує країни середнього рівня доходу за майже всіма вимірюваними параметрами: інституції; людський капітал і дослідження; інфраструктура; бізнесова досконалість; результати знань і технологій; творчі результати. Україна також має найкращі успіхи в царині знань і технологій, натомість найгірші — у розвитку ринку (Global Innovation Index, 2019; 2020; 2021; 2022; 2023). Наш людський потенціал отримує високі оцінки за рівнем професійних навичок, а міжнародні експерти в галузі електронного врядування відзначають досягнення українського уряду в забезпеченні доступу населення до інформації та державних послуг в умовах війни.

Загрози та ризики цифровізації

На тлі стрімкого технологічного прогресу в країні і світі особливої уваги потребують проблеми кібербезпеки та довіри, які стали особливо актуальними через можливості доступу до персональних даних та впливу на суспільні процеси через зростання загрози дезінформації / спотворення інформації з метою пропагандистського впливу в умовах воєнного протистояння. Сьогодні у світі налічується понад 5 мільярдів людей (тобто майже дві третини світового населення), які користуються інтернетом у повсякденному житті та на роботі, через що питання кібербезпеки стає вкрай актуальним (Statista, 2023).

Водночас в останнє десятиліття дослідники відзначають зниження довіри до отримуваної інформації та зростання скептичного ставлення до новітніх технологій і наукових досягнень. Це пояснюється низкою чинників, зокрема розширенням і популярністю соціальних мереж (де ризик натрапити на недостовірну та фейкову інформацію дуже великий), успіхами в розвитку ШІ, криптовалюти, технологій блокчейну, квантових обчислень тощо. Ці прориви викликають скептичне ставлення у широкого загалу, яке посилюється наявністю великих масивів інформації, недовірою до способів її отримання, зберігання і поширення, складністю розрізнення достовірної та фейкової тощо. У цьому сенсі українці відзначаються помірним рівнем довіри/недовіри, посідаючи 54-те місце на шкалі порівняння. У цьому сенсі суттєво важливим є питання балансу між використанням переваг, управлінням ризиками та захистом прав людини (Network Readiness Index, 2023: p. 28).

Ризики є невіддільним атрибутом будь-якого явища чи процесу, в тому числі технологічного. Сьогодні викликають занепокоєння кібертероризм, несанкційоване втручання у внутрішні процеси в країні, у приватну сферу, недостовірність інформації чи її спотворення, втрата робочих місць через заміщення людської праці автоматизованою, технології генералізованого ШІ тощо. Країни ЄС, НАТО, провідні міжнародні організації, компанії та експерти одностайно визнають головною загрозою Російську Федерацію та її дії у кіберпросторі, що є частиною війни, яку вона веде проти України, а з огляду на розвиток технологій ШІ найближчими 5–10 роками масштаби та наслідки таких втручань зростатимуть. Уже найближчим часом вчені прогнозують появу низки нових технологічних досягнень — квантового комп'ютера, здатного виконувати завдання у трильйони разів швидше за своїх цифрових попередників; аносовано про серійний випуск антропоморфних роботів Digit, призначених для виконання нескладних вантажних, транспортувальних, кур'єрських операцій і завдань для Amazon та інших великих торговельних майданчиків. Так, уже цього року Agility Robotics запланував випустити кількасот роботів, а згодом має на меті — до 10 тис. щорічно.

Ще 2022 року планувалося впровадження технології 5G, проте планам не вдалося здійснитися, і запуск пілотної версії перенесли на 2024 рік. Поки що йдеться про великі міста України, а також про розроблення у світі наступної потужнішої версії 6G. 5G — телекомунікаційна мережа, що забезпечує швид-

кість передавання даних до 20 Гбіт/сек, а завдяки вищому діапазону радіочастотного спектра (3,3–4,2 GHz) дає змогу передавати більший обсяг інформації за меншого енергоспоживання. Проте ця технологія потребує щільної мережі, й на малозаселених територіях її використання в Україні буде збитковим через знищення та спустошення територій, де відбуваються воєнні дії (Десять найочікуваніших, 2024).

Безумовно, сьогодні в Україні постає неабиякий попит не лише на воєнно-технічну допомогу з боку країн ЄС та США, а й на розвиток технологій інформаційно-комунікаційної безпеки.

Ризики та виклики, що постають із розвитком штучного інтелекту, який стрімко поширюється і стає дедалі популярнішим, потенційно становлять певну загрозу на ринку зайнятості, оскільки ШІ здатний витіснити низку звичних професій, а відтак негативно вплинути на кількість, якість та розподіл робочих місць, зокрема в царині творчої розумової праці — письменницької, драматургічної, поетичної, наукової діяльності тощо, хоча й не викликають такого агресивного спротиву як це було, наприклад, в Англії 200 років тому, коли лудити фізично нищили машини, вбачаючи в них загрозу робітникам промислових підприємств і причину зростання безробіття серед працівників. Про це йшлося на 54-му Всесвітньому економічному форумі в Давосі, що відбувся цього року в січні. Згідно з дослідженням Форуму, ризики, пов'язані з розвитком ШІ, спричинюють найбільше занепокоєння через його вплив на зайнятість у світі. З іншого боку, з'явиться низка нових професій і, відповідно, робочих місць. Очікується, що спеціалісти зі штучного інтелекту та машинного навчання, фахівці з інформаційної безпеки, інженери-робототехніки, оператори аграрного обладнання тощо стануть найзапитуванішими професіями вже до 2027 року, і зростання цієї когорти становитиме 40% (1 млн робочих місць), а перехід до зеленої економіки призведе до створення 10 млн робочих місць до 2030 року. Загалом у світі до 2027 року має бути створено 69 млн робочих місць, проте кількість тих, що є зараз, за п'ять найближчих років скоротиться на 83 млн (The Global Risk Report, 2024: pp. 61–63). Прогнозується, що з появою новітніх технологічних професій, старі стануть непотрібними, і до 2027 року 47% операцій буде автоматизовано. Найшвидше зникнуть такі професії, як канцелярські та секретарські посади, касири в банках, продавці квитків, поштові службовці тощо. Більш уразливими до впливу ШІ є працівники з вищою освітою, та водночас вони мають більше шансів отримати вигоду від нього, оскільки підвищення продуктивності може сприяти зростанню заробітної плати. Так само застосування ШІ в ігровій індустрії та кіноіндустрії також загрожує втратою робочих місць, позаяк нівелює потребу в роботі художника чи аніматора. Занепокоєння щодо ймовірної втрати робочого місця вже зараз спонукає людей до перекваліфікації та зміни професії. Через очікуваний вплив ШІ на зайнятість майже третина працівників перебуває у пошуку нового місця роботи (в Індії їх налічується 45%, 41% — в Арабських Еміратах, майже третина — у США) (Future of Jobs, 2023).

Безумовно, ШІ збереже траєкторію швидкого розвитку, проте фокус може зміститися на інші моделі (зокрема, з текстових завдань на візуальні), і хіба що

дефіцит даних в інтернет-мережі може пригальмувати потенціал його розвитку. Згідно з дослідженням Всесвітнього Економічного Форуму, найбільшим ризиком для світової економіки є дезінформація за допомоги ШІ, оскільки вона загрожує демократії й може ще більше поляризувати суспільство, не кажучи вже про здатність маніпулювання людською свідомістю, поширення фейків для руйнування демократичних інституцій, поширення насильства, посилення тероризму тощо.

Зараз точаться дискусії про законодавче врегулювання ШІ в ЄС, про його вплив на ринок і його конкурентоспроможність. Одні вважають, що нові норми зроблять ринок ЄС менш привабливим, аніж ринок США, натомість інші стверджують, що ринок ЄС у будь-якому разі залишиться привабливим через його масштаби й інвестиційні компанії все одно будуть зацікавлені ним попри жорсткі закони.

Практика цифровізації в Україні продемонструвала реакцію Міністерства цифрової трансформації на зміни, що відбуваються, і у відповідь на російську агресію щодо нашої країни воно впровадило низку нових послуг платформи «Дія» («єВорог», «єПідтримка», «єДопомога» тощо), організувало безкоштовну ІТ-освіту для всіх охочих, провело загальнонаціональне опитування щодо легалізації вогнепальної зброї тощо (Цифровізація України, 2022; Перша цифрова війна, 2022; Безкоштовна освіта, 2022). Як зазначив міністр цифрової трансформації України І. Федоров, ми стали першою країною у світі, в якій цифровий паспорт має таку саму чинність, що і його паперовий чи пластиковий аналог. Загалом у застосунку «Дія» українці використовують 4,7 млн ID-карток, 12,2 млн закордонних паспортів та 6,6 млн водійських посвідчень. Україна є четвертою країною в Європі, яка користується цифровими водійськими правами, має найшвидшу реєстрацію бізнесу (ФОП та ТОВ) у світі (Дії 3 роки, 2023; Кабмін створив групу, 2023). За даними держстатистики, на кінець 2023 року в Україні оцифровано майже сто відсотків всіх державних послуг.

Незважаючи на складну ситуацію, в якій перебуває зараз наша країна, Україну включено до Програми ЄС «Цифрова Європа» до 2027 року. Головною метою програми є пришвидшення відновлення економіки та цифровізації. Участь України в цій Програмі дасть їй змогу стати частиною Єдиного цифрового ринку ЄС. Згідно з програмою європейські країни отримують фінансування для цифровізації за різними напрямками, зокрема у сферах високопродуктивного комп'ютерингу (обчислення великих масивів даних для рішень у сфері економіки, охорони здоров'я та оборонної промисловості), ШІ та хмарних послуг (проекти, які створюють продукти на базі штучного інтелекту для полегшення роботи підприємств, держадміністрацій або дослідницьких установ, цифрових навичок у сфері ІТ), використання цифрових технологій в економіці та суспільстві (цифрові проекти в бізнесі, сфері електронного урядування, охорони здоров'я, навколишнього середовища, освіти, культури, технологій Smart City). При цьому Україна була звільнена від сплати щорічного внеску у 2021–2022 роках та отримала знижку 95% на фінансові внески на весь період дії Програми (2023–2027 роки).

Висновки

Проведений аналіз показав, що Україна має всі необхідні умови для технологічного прориву та розвитку, здатна створювати й застосовувати інформаційно-комунікаційні та цифрові технології, має достатній рівень інтеграції високотехнологічних продуктів і послуг, має креативний творчий потенціал і здатність генерувати ідеї, про що свідчить зростання індексів цифрового розвитку країни.

Широкомасштабна цифровізація надає Україні можливість бути частиною глобального світового цифрового простору, широко застосовувати переваги новітніх технологій (як на полі бою, так і в тилових умовах, на ринку зайнятості, послуг, споживання), а також людського капіталу. І хоча цей процес об'єктивно гальмується воєнними обставинами (безперервні обстріли територій, нерівномірне інтернет-покриття, нерівність/відсутність доступу на тимчасово окупованих територіях, руйнування енергоінфраструктури тощо), які негативно впливають на економічний розвиток країни, прогрес у розвитку та впровадженні цифрових технологій навіть у таких умовах є очевидним. До небезпечних для будь-якої економіки ризиків глобального характеру — скасування низки робочих місць, заміщення їх штучним інтелектом і через це зростання безробіття та прекарізації деяких різновидів зайнятості, проблеми цифрової нерівності тощо — додаються ще й проблеми морально-етичного характеру в застосуванні ШІ, а також психологічного, на які вже давно вказують лікарі та психологи. Йдеться про зниження когнітивних здібностей серед останніх поколінь населення (так звану цифрову деменцію — розлад уваги, зниження концентрації, погіршення пам'яті внаслідок надмірного користування електронними пристроями), зокрема в генерації, народжених після 90-х років ХХ століття — нащадків поколінь Y та Z, тих, кому зараз 30 років і менше, і особливо серед покоління *Альфа*, народжених вже після 2010 року («зі смартфоном у руках»), а також про зростання залежності від цифрової інфраструктури. Але це інша тема, і ми найперше маємо плекати надію на наближення нашої перемоги й на ті перспективи, які розгорнуться у процесі відбудови країни, зокрема за допомоги сучасних цифрових технологій.

Джерела

Айзексон, В. (2017). *Іноватори. Як група хакерів, геніїв та гіків здійснила цифрову революцію*. Київ: Наш Формат.

Безкоштовна IT-освіта: в Україні стартує прийом на навчання від Мінцифри. (2022). Взято з: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/08/8/249922/>

Бойко, Н. (2020). *Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства*. Київ: Інститут соціології НАН України. Взято з: <https://isnasu.org.ua/assets/files/books/soc-ps/monografiyabojkonl-internet.pdf>

В Україні розраховуватимуть Індекс цифрової економіки та суспільства. Чому це важливо. (2023). *Forbes (Україна)*. Взято з: <https://forbes.ua/news/v-ukraini-rozrakhovuvatimut-indeks-tsifrovoi-ekonomiki-ta-suspilstva-chomu-tse-vazhливо-07092023-15848>

Вінник, О.М., Попович, Т.Г., Деревянко, Б.В. (2022). Регулювання відносин цифрової економіки: окремі аспекти. *Вісник Національної академії правових наук України*, 29(3). Взято з:

https://repository.ndipp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/527/Paper__2022-181-204.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Вісім додатків, які стануть у нагоді українцям під час війни. (2024). Взято з: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/02/6/709575/>

Десять найочікуваніших технологічних новинок 2024 року. (2024). Взято з: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/01/5/708403/>

Дії 3 роки. Як Україна отримала місце у світовій історії цифровізації? Якими послугами українці найчастіше користуються в Дії, та що нового з'явиться у застосунку найближчим часом? (2023). Взято з: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/02/14/697034/>

Дрони на морі та суші, штучний інтелект та симулятор Javelin: як розробки military-tech наближають перемогу України. (2023). Взято з: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/07/5/701912/>

IT-імідж України у світі. (2023). Взято з: https://brandukraine.org.ua/documents/101/Ukraines_IT_perceptions_report_web_29_09_2023.pdf

Кабмін створив групу, яка впроваджуватиме антикорупційні цифрові продукти. (2023). Взято з: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/06/10/701032>

Білоусов, Є.М., Борисов, І.В. та ін. (2021). *Концепція «Індустрія 4.0»: проблеми впровадження і окремі правові аспекти її реалізації в Україні.* За ред. С.В. Глібка. Харків: НДІ прав. забезп. іннов. розв. НАПрН України. Взято з: <https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/2bcae9f3-cfc4-4592-82be-85b0afd5cfc7/content>

Лапін, А.В., Гринчук, І.О., Оленюк, Д.О. (2022). *Диджиталізація економіки в Україні: сучасний стан та перспективи. Ефективна економіка, 7.* Взято з: <https://www.researchgate.net/publication/>

Манцуров, І.Г., Храпунова, Я.В., Омельченко, В.П., Барвінок, А.С. (2022). *Методологія статистичного оцінювання стану і динаміки цифрової трансформації. Економіка України, 3(724).* Взято з: http://economyukr.org.ua/docs/EU_22_03_039_uk.pdf

Мащенко, О.В., Козаченко, Ю.П. (2023). *Запровадження процесу цифровізації у діяльність органів державної податкової служби. Право та державне управління, 3.* Взято з: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2023/15.pdf

Мільярд доларів за стартат з Києва: як Grammarly став єдинорогом і тому він не продатся. (2020). Взято з: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/01/13/655674/>

На шляху до мільйона дронів. Результати виробництва БПЛА, технологічні виклики і нові завдання на 2024 рік. (2024). Взято з: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/02/21/7442817/>
Перша цифрова війна. Михайло Федоров розповідає, як Україна воює з Росією на кіберфронті. (2022). Взято з: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/07/27/7360366/>

Пищуліна, О. (2020). *Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти.* Київ: Центр Разумкова; видавництво «Заповіт». Взято з: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf

Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року. Постанова від 03 березня 2021 р. № 179. Взято з: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-zatverdzhennya-natsionalnoyi-eko-a179>

Про Індустрію 5.0 — чому це стає актуальним для України. (2023). Взято з: <https://www.industry4ukraine.net/publications/pro-industriyu-5-0-chomu-cze-staye-aktualnym-dlya-ukrayiny/>

Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text>

Раєвнева, О.В., Аксьонова, І.В., Бровко, О.І. (2021). *Порівняльний рейтинговий аналіз стану та тенденцій диджиталізації українського суспільства та економіки. Проблеми економіки, 4.* Взято з: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2021-4_0-pages-56_66.pdf

У Приватбанку кажуть про перелом в онлайн-торгівлі: запущена цифрова автентифікація платіжів. (2023). Взято з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2023/08/3/702879/>

Українське ІТ у війну: як було, як зараз і які прогнози. (2022). Взято з: <https://ain.ua/2022/12/09/ukrayinske-it-u-vijnu/>

Український defense tech: особливості ринку. Що необхідно для створення успішного military tech-продукту, якій діяде до кінцевого споживача, і на досвід яких країн треба спиратися? (2024). Взято з: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/02/13/709802/>

Олешко, Т.І., Касьянова, Н.В., Смерічевський, С.Ф. та ін. (2022). *Цифрова економіка*. Київ: НАУ. Взято з: <https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU>

Цифровізація України: до, під час та після повномасштабної війни. (2022). Взято з: <https://wwwpravda.com.ua/columns/2022/05/27/7348844/>

Design Principles for Industrie 4.0 Scenarios. (2015). *A Literature Review*. Retrieved from: [Design-Principles-for-Industrie-4_0-Scenarios \(1\).pdf](#)

Digitization, digitalization, digital and transformation: the differences. (s.a.). Retrieved from: <https://www.i-scoop.eu/digitization-digitalization-digital-transformation-disruption/>

Future of IT Report 2023. (2023). Retrieved from: https://d1aettbeyfile.cloudfront.net/emergingeurope/30982500_1680870213929FUTURE_OF_IT_REPORT_2023.pdf

Future of Jobs Report 2023. (2023). Retrieved from: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2023.pdf, p. 6

GBS World Competitiveness Index Releases Advanced Results for Digital and ITO services. (2022). Retrieved from: <https://gbs.world/blog/2022/09/20/gbs-world-competitiveness-index-for-digital-and-ito-services/>

Global Innovation Index 2019. Ukraine. (2019). Retrieved from: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2019/ua.pdf

Global Innovation Index 2020. Ukraine. (2020). Retrieved from: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020/ua.pdf

Global Innovation Index 2021. Ukraine. (2021). Retrieved from: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021/ua.pdf

Global Innovation Index 2022. Ukraine. (2022). Retrieved from: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_2000_2022/ua.pdf

Global Innovation Index 2023. Ukraine. (2023). Retrieved from: <https://www.wipo.int/gii-ranking/en/ukraine>

Global Skills Report 2023. (2023). Retrieved from: https://pages.coursera-for-business.org/rs/748-MIV-116/images/Coursera_Global_Skills_Report_2023.pdf

Global Startup Ecosystem Index 2023. (2023). Retrieved from: <https://www.startupblink.com/startupecosystemreport>

Industry 5.0 — the essence and reasons why it gets more attention. (s.a.). Retrieved from: <https://www.i-scoop.eu/industry-4-0/industry-5-0/>

McGinnis, D. (2023). *What Is the Fourth Industrial Revolution?* Retrieved from: <https://www.salesforce.com/blog/what-is-the-fourth-industrial-revolution-4ir/>

Network Readiness Index 2020. Accelerating Digital Transformation in a post-COVID Global Economy. (2022). Retrieved from: https://networkreadinessindex.org/wp-content/uploads/2022/09/NRI_2020_Report.pdf

Network Readiness Index 2022. Benchmarking the Future of the Network Economy. (2022). Retrieved from: https://networkreadinessindex.org/wp-content/uploads/reports/nri_2022.pdf

Network Readiness Index 2023. Trust in a Network Society: A crisis of the digital age? (2023). Retrieved from: https://download.networkreadinessindex.org/reports/nri_2023.pdf

Schwab, K. (2016). *The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond.* Retrieved from: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/>

Sequoia's guide to Europe's technical talent. (2023). Retrieved from: <https://www.sequoiacap.com/wp-content/uploads/sites/6/2023/06/Sequoia-Atlas-Final.pdf>

Statista. (2023). *Number of internet and social media users worldwide as of July 2023 (in billions).* Retrieved from: <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/>

The Global Risk Report. (2024). Retrieved from: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2024.pdf?_gl=1*yzlnit*_up*MQ..&gclid=CjwKCAiAuYuvBhApEiwAzq_YiZPO0njpSkO5s5v-LjcuDnfl-Zzv3sdAHxSHXRXnb-1W_17i3bu0dhoCKGEQAvD_BwE

Отримано 20.03.2024

References

A billion dollars for a startup from Kyiv: how Grammarly became a unicorn and why it is not for sale. (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/01/13/655674/> [=Мільярд 2020]

About Industry 5.0 — why it is becoming relevant for Ukraine. (2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.industry4ukraine.net/publications/pro-industriyu-5-0-chomu-cze-staye-aktualnym-dlya-ukrayiny/> [=Про Індустрію 2023]

Bilousov, Ye.M., Borisov, I. V. et al. (2021). *The concept of «Industry 4.0»: problems of implementation and certain legal aspects of its application in Ukraine.* Ed. by S.V. Hlebka. Kharkiv: Research Institute of Law. Ens. Innov. Dev., National Academy of Law Sciences of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/2bcae9f3-cfc4-4592-82be-85b0afd5cfc7/content> [=Концепція 2021]

Boyko, N. (2020). *The Internet as a social resource for the democratization of modern Ukrainian society.* Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://isnasu.org.ua/assets/files/books/soc-ps/monografiyabojkonl-internet.pdf> [=Бойко 2020]

Design Principles for Industrie 4.0 Scenarios. (2015). *A Literature Review.* Retrieved from: [Design-Principles-for-Industrie-4_0-Scenarios \(1\).pdf](#)

Digitalization of Ukraine: before, during and after a full-scale war. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/27/7348844/> [=Цифровізація 2022]

Digitization, digitalization, digital and transformation: the differences (s.a.). Retrieved from: <https://www.i-scoop.eu/digitization-digitalization-digital-transformation-disruption/>

Diya is 3 years old. How did Ukraine get a place in the world history of digitization? What services do Ukrainians most often use in Diya, and what new will appear in the application in the near future? (2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/02/14/697034> [=Дії 2023]

Drones at sea and on land, artificial intelligence and the Javelin simulator: how military-tech developments are bringing the victory of Ukraine closer. (2023) [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/07/5/701912/> [=Дрони 2023]

Eight applications that will be useful to Ukrainians during the war. (2024). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/02/6/709575/> [=Вісім 2024]

Free IT education: admissions for training from the Ministry of Digitization will start in Ukraine. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/08/8/249922/> [=Безкоштовна 2022]

Future of IT Report 2023. (2023). Retrieved from: https://d1aettbyeyfilo.cloudfront.net/emergin/geurope/30982500_1680870213929FUTURE_OF_IT_REPORT_2023.pdf

Future of Jobs Report 2023. (2023). Retrieved from: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2023.pdf, p. 6

GBS World Competitiveness Index Releases Advanced Results for Digital and ITO services. (2022). Retrieved from: <https://gbs.world/blog/2022/09/20/gbs-world-competitiveness-index-for-digital-and-ito-services/>

Global Innovation Index 2019. Ukraine. (2019). Retrieved from: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2019/ua.pdf

Global Innovation Index 2020. Ukraine. (2020). Retrieved from: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020/ua.pdf

Global Innovation Index 2021. Ukraine. (2021). Retrieved from: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021/ua.pdf

Global Innovation Index 2022. Ukraine. (2022). Retrieved from: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_2000_2022/ua.pdf

Global Innovation Index 2023. Ukraine. (2023). Retrieved from: <https://www.wipo.int/gii-ranking/en/ukraine>

Global Skills Report 2023. (2023). Retrieved from: https://pages.coursera-for-business.org/rs/748-MIV-116/images/Coursera_Global_Skills_Report_2023.pdf

Global Startup Ecosystem Index 2023. (2023). Retrieved from: <https://www.startupblink.com/startupecosystemreport>

Industry 5.0 — the essence and reasons why it gets Money attention. (s.a.). Retrieved from: <https://www.i-scoop.eu/industry-4-0/industry-5-0/>

Isaacson, W. (2017). *The Innovators: How a Group of Hackers, Geniuses and Geeks Created the Digital Revolution.* [In Ukrainian]. Kyiv: Nash Format. [=Айзексон 2017]

IT-image of Ukraine in the world. (2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://brandukraine.org.ua/documents/101/Ukraines_IT_perceptions_report_web_29_09_2023.pdf [=ІТ-імідж 2023]

Lapin, A.V., Hrynychuk, I.O., Oleniuk, D.O. (2022) Digitalization of the economy in Ukraine: current state and prospect. *Effective economy*, 7. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication/> [=Ламін 2022]

Mantsurov, I.H., Khrapunova, Ya.V., Omelchenko, V.P., Barvinok, A.S. (2022). Methodology of statistical assessment of the state and dynamics of digital transformation. *Ekonomika Ukrainy*, 3(724). [In Ukrainian]. Retrieved from: http://economyukr.org.ua/docs/EU_22_03_039_uk.pdf [=Манцуров 2022]

Mashchenko, O.V., Kozachenko, Yu.P. (2023). Implementation of the privatization process in the activities of state tax service bodies. *Pravo ta Derzhava*, 3. [In Ukrainian]. Retrieved from: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2023/15.pdf [=Мащенко 2023]

McGinnis, D. (2023). *What Is the Fourth Industrial Revolution?* Retrieved from: <https://www.salesforce.com/blog/what-is-the-fourth-industrial-revolution-4ir/>

Network Readiness Index 2020. Accelerating Digital Transformation in a post-COVID Global Economy. (2022). Retrieved from: https://networkreadinessindex.org/wp-content/uploads/2022/09/NRI_2020_Report.pdf

Network Readiness Index 2022. Benchmarking the Future of the Network Economy. (2022). Retrieved from: https://networkreadinessindex.org/wp-content/uploads/reports/nri_2022.pdf

Network Readiness Index 2023. Trust in a Network Society: A crisis of the digital age? (2022). Retrieved from: https://download.networkreadinessindex.org/reports/nri_2023.pdf

Oleshko, T.I., Kasyanova, N.V., Smerichevskiy, S. F. et al. (2022). *Digital economy.* Kyiv: NAU. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU> [=Олешко 2022]

On approval of the national economic strategy for the period until 2030. Resolution of March 03, 2021 No. 179. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhenyannacionalnoyi-eko-a179> [=Про затвердження 2021]

On the approval of the Concept for the Development of the Digital Economy and Society of Ukraine for 2018-2020 and the approval of the plan of measures for its implementation. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of January 17, 2018 No. 67. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> [=Про схвалення 2018]

On the way to a million drones. UAV production results, technological challenges and new tasks for 2024. (2024). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/02/21/7442817/> [=На шляху 2024]

Privatbank is talking about a turning point in online trade: digital authentication of payments has been launched. (2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/08/3/702879/> [=У Приватбанку 2023]

Pyshchulina, O. (2020). *Digital economy: trends, risks and social determinants.* [In Ukrainian]. Kyiv: Razumkov Center; Zapovit Publishing House. Retrieved from: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf [=Пищуліна О.].

Raevneva, O.V., Aksionova, I.V., Brovko, O.I. (2021). Comparative rating analysis of the state and trends of digitization of Ukrainian society and economy. *Problemy Ekonomiky*, 4. [In

Ukrainian]. Retrieved from: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2021-4_0-pages-56_66.pdf [= Раєвнева 2021]

Schwab, K. (2016). *The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond*. Retrieved from: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/>

Sequoia's guide to Europe's technical talent. (2023). Retrieved from: <https://www.sequoiacap.com/wp-content/uploads/sites/6/2023/06/Sequoia-Atlas-Final.pdf>

Statista. (2023). *Number of internet and social media users worldwide as of July 2023 (in billions)*. Retrieved from: <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/>

The Cabinet of Ministers created a group that will implement anti-corruption digital products. (2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/06/10/701032> [=Кабмін 2023]

The Digital Economy and Society Index will be calculated in Ukraine. Why is this important? (2023). [In Ukrainian]. *Forbes (Ukraine)*. Retrieved from: <https://forbes.ua/news/v-ukraini-rozrakhovuvatimut-indeks-tsifrovoi-ekonomiki-ta-suspilstva-chomu-tse-vazhливо-07092023-15848> [=В Україні 2023]

The first digital war. Mykhailo Fedorov tells how Ukraine is fighting Russia on the cyber front. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/07/27/7360366/> [=Перша 2022]

The Global Risk Report. (2024). Retrieved from: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf?_gl=1*yzlnit*_up*MQ.&gclid=CjwKCAiAuYuvBhApEiwAzq_YiZPO0njpSkO5s5v-LjcuDnfl-Zzy3sdAHxSHXRXnb-1W_I7i3bu0dhoCKGEQAvD_BwE

Ukrainian defense tech: market features. What is necessary to create a successful military tech product that will reach the end consumer, and which countries should rely on the experience? (2024). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/02/13/709802/> [=Український 2024]

Ukrainian IT at war: how it was, how it is now and what are the forecasts. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://ain.ua/2022/12/09/ukrayinske-it-u-vijnu/> [=Українське 2022]

Vinnyk, O.M., Popovych, T.G., Derevyanko, B.V. (2022). Regulation of the type of digital economy: some aspects. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(3). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://repository.ndipp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/527/Paper__2022-181-204.pdf?sequence=1&isAllowed=y [=Вісник 2022]

The ten most anticipated technological innovations of 2024. (2024). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/01/5/708403/> [=Десять 2024]

Received 20.03.2024

ОЛЕНА ІВАНЕНКО

Цифровізація як нова реальність в умовах соціальної нестабільності

У статті йдеться про феномен цифровізації як нової реальності сьогоденного економічного життя та повсякденного буття, його активне поширення та експансію. Наголошення концепції розвитку цифрової економіки та суспільства задовго до пандемії COVID-19 та широкомасштабної війни (на період 2018–2020 років), а відтак затвердження Національної економічної стратегії до 2030 року, означили місце України у глобальному контексті та визначили стимули до подальшого розвитку цифровізації з метою досягнення конкурентоспроможного рівня нашої країни у світі. Участь у різноманітних світових рейтингах щодо визначення ступеня технологічного розвитку, мережевої готовності (NRI), інноваційного рівня (GI) та глобальної конкурентоспроможності (GCI) тощо наочно показує рівень розвитку інформаційно-комунікативних технологій у країні і дає змогу оцінити її потенціал у цій царині, виявити найсильніші та найслабкіші характеристики. Результати цього оцінювання,

щорічно оприлюднювані у звітах-доповідях, показують спроможність нашої країни бути у першій пів сотні країн світу і гідно конкурувати на міжнародному ринку, якщо не в технічному плані, то в потенціалі людського ресурсу, попри будь-які негативні обставини та тривали війну. У статті також йдеться про переваги та потенційні ризики цифровізації в усіх сферах (кіберзагрози, безробіття, цифрова нерівність, наслідки розвитку штучного інтелекту тощо). Наголос як на позитивах, так і на негативах є актуальним та важливим для стратегічного прогнозування та планування щодо подолання противника на полі бою і подальшої відбудови країни та зміцнення її конкурентоспроможності на міжнародному рівні.

Ключові слова: цифровізація, цифрова трансформація, ризики цифровізації, індекси розвитку, стартап, штучний інтелект

OLENA IVANENKO

Digitization as a new reality under conditions of social instability

The article deals with the phenomenon of digitization as a new reality of today's economic and everyday life, its active development and expansion. Emphasizing the concept of the development of the digital economy and society long before the COVID-19 pandemic and large-scale war (for the period of 2018-2020), and therefore the approval of the National Economic Strategy until 2030, marked the place of Ukraine in the global context and determined the incentives for the further development of digitalization in order to achieve a competitive level of our country in the world. Participation in various world ratings for determining the degree of technological development, network readiness (NRI), innovation level (GII), and global competitiveness (GCI), etc. clearly shows the level of development of information and communication technologies in the country, allows you to assess its potential in this area, and shows its strongest and weakest points. The results of these assessments, published annually in reports, show the ability of our country to be among the top fifty countries of the world and to compete decently on the international market, if not in technical terms, then in the potential of human resources despite any negative circumstances and a long war. The article also talks about the benefits and potential risks of digitization in all areas (the danger of cyber threats, unemployment, digital inequality, of the artificial intelligence development, etc.). Emphasis on positives and negatives is relevant and important for strategic forecasts and planning, both in defeating the enemy on the battlefield and in further rebuilding the state and its competitiveness at the international level.

Keywords: digitalization, digital transformation, risks of digitalization, development indices, startup, artificial intelligence

ВОЛОДИМИР ШЕЛУХІН,

кандидат соціологічних наук, асистент кафедри соціальних структур і соціальних відносин, факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03022, Київ, просп. Академіка Глушкова, 4д)

VOLODYMYR SHELUKHIN,

PhD, Teaching Fellow at the Department of Social Structures and Social Relations, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Akademik Hlushkov Av 4d., Kyiv, 03022)

volodymyr.shelukhin@knu.ua

<http://orcid.org/0000-0002-8931-8757>

Від маніхейства до політики: ідеологічна інструменталізація соціальної антропології Михайла Драгоманова з боку українських лівих

Вступ

У праці Карла Густава Юнга «Еон: нариси щодо символіки самості»¹ (1951) у розділі, де автор здійснює психоаналітичне тлумачення образу риби в алхімії, він посилається на Михайла Драгоманова «болгарського періоду» (1894), згадуючи дуалістичне уявлення середньовічних катарів про божество Книги Буття як мстивого й жорстокого деміурга-сатану, який створив порочний видимий світ і якому християни та юдеї помилково поклоняються, не знаючи істинного Бога (Юнг, 2019: с. 209, прим. 91).

«Болгарські» праці М. Драгоманова не були епізодом в його інтелектуальних пошуках. Вони підсумовували щонайменше двадцятирічний період системного зацікавлення дуалістичним світоглядом. Зважаючи на долю його спадку, саме ці дослідження слід розглядати як найуспішніший здобуток української фольклористики та соціальної антропології ХІХ століття. За десять років після роботи К.Г. Юнга ці «болгарські» праці були видані окремим томом англійською (Dragomanov, 1961). У США М. Драгоманов був відомим ще за життя. 1892 року його запросили від ініціативної групи у Лондоні до ради співорганізаторів

¹ Автор висловлює вдячність Олегу Фешовцю (видавництво «Астролябія») за допомогу в доступі до джерел. Роботу виконано в рамках ХV Міжнародного теоретико-методологічного семінару пам'яті Олега Амосова: «Архетипіка і публічне управління: система та механізми повоєнного миру й безпеки в умовах постмодерного світу» від Української школи архетипіки.

Цитування: Шелухін, В. (2024). Від маніхейства до політики: ідеологічна інструменталізація соціальної антропології Михайла Драгоманова з боку українських лівих. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 47–61, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.047>.

III міжнародного конгресу фольклористів, що відбувся у Чикаго в липні 1893 року (International folklore congress, 1898: p. 7). Видання 1961 року викликало жвавий інтерес у фахових колах (Kongas, 1962; Tomashevich, 1965). Одразу після виходу перекладу книга М. Драгоманова привернула увагу професора антропології Каліфорнійського університету Алана Дандеса, якого визнавали найбільш «відомим фольклористом свого часу» і який теж займався питаннями дуалізму в космогонічних міфах (Hansen, 2005: p. 245; Dundes, 1962: pp. 1042, 1046). І досі це видання лишається широко цитованим. Флорентина Бадаланова Гелер — дослідниця Лондонського королівського інституту антропології — назвала М. Драгоманова «одним із найцитованіших славістів на Заході» (Badalanova Geller, 2013: p. 68). Старший науковий співробітник Центру гуманітаристики при Угорській академії наук Золтан Мадяр вважає, що М. Драгоманов — це «той, кого слід розглядати як одного з піонерів досліджень європейської міфології» (Magyar, 2023: p. 183). Посилання на ці праці М. Драгоманова можна знайти ледь не всюди — від силабусів зі славістики до популярних міжнародних подкастів про релігійні вірування (Ivanov, 1998: p. 8; Cooper, 2008: p. 2; White, 2023).

Якщо К.Г. Юнг вважав гностицизм своєрідною «протопсихологією», яка у позанауковий спосіб наблизилася до розуміння колективного несвідомого, то М. Драгоманов більше цікавився соціальним виміром дуалістичного мислення. Микола Костомаров був першим українським вченим, який звернув увагу на дуалістичні вірування у фольклорі, але М. Драгоманов був першим, хто зробив це предметом тривалого та системного вивчення. У 1876 році в межах роботи київської філії імператорського географічного товариства, яка стала потужним осередком міждисциплінарних українознавчих досліджень, він публікує «Малоруські народні перекази та оповіді», куди включає записану на Вінниччині Степаном Руданським оповідь «Створення та благословення світу (Богом і Сатанайлом)» (Драгоманов, 1876: сс. 89–91). Уже тоді він висловив припущення про богумільські корені цього переказу (Драгоманов, 1876: сс. 429, 445). Від цього моменту починається його системне вивчення дуалістичного світогляду. Переїзд М. Драгоманова, після кількох років перебування у Швейцарії, до Болгарії, яка була місцем поширення дуалістичної єресі в Середньовіччі, а одночасно осередком, з якого приблизно в той самий час ішла передача християнської культури на русько-українські землі, відкрив для нього можливість вивчати дуалістичні єресі більш ретельно в культурному ареалі їхньої появи.

Але зацікавленість дуалістичною космогонією, яку він пов'язував із богумільською єрессю, мала цікаве політичне продовження.

Богомільство (також богумільство) — єретичний рух, який виник у Болгарії та Македонії у X столітті. Після того як візантійська влада переселила єретиків-павликіан, переважно вірмен (теж дуалістів, вчення яких мало гностичні корені), на Балкани, їхні ідеї почали підживлювати альтернативні релігійні вірування серед тамтешнього слов'янського населення. Після низки поразок, яких Болгарія зазнала у війнах проти Візантії, богомільство перетворилося на своєрідний слов'янський спротив політичній та церковній еллінізації, яка слідувала за зростанням геополітичного впливу Візантії та її версії православ'я

в регіоні. Богомільство поширювалося в різноманітних напрямках, у тому числі на Захід, де дало поштовх альбігойській ересі — руху катарів (Власто, 2004: сс. 223, 272–273, 275). В основі богомільського вчення — дуалізм, визнання Бога творцем духовного світу, а демона-деміурга (зазвичай званого Сатанайлом) — творцем ілюзорного матеріального світу. Дуалізм був властивий багатьом іншим, старшим гностичним сектам, а також іранському за походженням маніхейству, що виникло на перетині юдео-християнської та орієнтальної традицій. Це не релігієзнавче дослідження, тож я не маю наміру зупинятися на всіх аспектах явища, яке вивчав М. Драгоманов, а лише зосереджуся на одному — дуалістичному космогонічному міфі.

Дуалізм як принцип

Те, що дуалізм мав політичні наслідки, було очевидно вже І. Франку¹: «З другого боку парослі тих сект (павликіяне, богуміли, катари іті.) розійшлись в середніх віках по всій Європі і кинули в уми християнських народів могуту завадку, котра силою конечности пхала релігійну, а далі й політичну думку людську що раз на нові ступні розвою» (Франко, 1891: с. 259). Примітно, що розлога Франкова рецензія на «болгарські праці» Драгоманова з'явилася у часописі «Народ» — органі українських радикалів, які взяли на озброєння чимало із драгоманівських політичних та соціологічних концепцій.

Вже незабаром І. Франко сам візьметься до досліджень дуалістичного світогляду, вивчаючи старовинні українські рукописи, та ініціює великий видавничо-науковий проєкт з цієї тематики у межах Наукового товариства імені Тараса Шевченка (НТШ). Зважаючи на значний інтелектуальний вплив М. Драгоманова в останній чверті XIX століття в Україні, інтерес до дуалістичних ересей став майже всеохопним. Франкове зацікавлення альтернативними формами релігійного мислення, втіленого в апокрифічній літературі, завжди матиме в орбіті політичний та владний контекст цих вірувань: «В них [апокрифах. — В. III.] доходили до нас зерна дуалістичних ересів маніхейства і богумільства з їх недоладною мітологією та чистою, гуманною етикою, з їх протестом проти клерикальної гордості і заскоружлості і проти догматичної виключності візантійського православ'я. В них доходили до нас із Заходу зерна лицарських ідеалів, ренесансу і реформації» (Франко, 1894: с. 135).

Наступного року НТШ розпочне багатотомне видання українських апокрифів за Франкової редакції. У передмові до першого тому він згадає, що маніхеї та павликіяни «мали свої книги, а витворена на тлі їх поглядів на болгарському ґрунті секта Богомільців уживала апокрифічних оповідань як могутого способу пропаганди» (Франко, 1896: с. IV). Тут же він цитує та підтримує твердження М. Драгоманова про маніхейсько-богомільський характер традиційних українських вірувань, окремо звертає увагу, що у Середньовіччі на українських землях апокрифи називали «болгарськими книгами», що є додатковим свідченням того, що дуалізм живився сильними болгарськими впливами (Франко, 1896:

¹ Тут і далі збережено особливості письма авторів, модифіковано лише найбільш разючі відмінності від сучасного правопису (прим. авт.).

сс. XIII–XIV). Вже за рік НТШ очолить Михайло Грушевський, який завжди підкреслював «епохальність» М. Драгоманова для українського життя (Грушевський, 2015[1926]: с. 69). М. Грушевський зі своєю амбіцією уgruntувати як історичні, так і літературознавчі студії у соціологічній методології розглядав фольклор у його «зв'язках з соціальною еволюцією» у параграфі «Соціальна і культурна обстановка української творчості». Він звертає увагу також на те, що чорноморські провінції візантійці використовували для заслання еретиків, серед яких згадує маніхейів і павликіан, «подробиця дуже важна з культурно-історичного погляду» — ішлося про соціокультурні мільо, які створили «фермент» впливу на усну народну творчість і місцевий світогляд (Грушевський, 1993: с. 91). Врахування дуалістичного мислення стає нормою для української науки. Вихідна теза М. Грушевського спирається на ідеї М. Драгоманов і його програмну статтю «Дуалістичне сотворення світу» (1893), яка спершу з'явилася болгарською, а потому українською. У п'ятому томі М. Грушевський напише окремий параграф про відгомін богомільських ідей в старому українському письменстві (Грушевський, 1995: сс. 30–39). А у четвертому томі цієї ж праці, він остаточно лишає за дужками питання оригінального / запозиченого, яке порушував попередньо, і висловлює припущення, що згодом стане загальноприйнятим у соціальній антропології (зокрема, завдяки К. Леві-Стросу), про бінарну опозиційність як засадничу рису архаїчного світогляду як такого: «я все ж думаю, що зв'язок сього світового дерева у нас належить в кожному разі таким старим часам, де властиво затираються всякі межі оригінального і запозиченого, і сей образ треба вважати старшим від усяких пізніших наверствувань: чи християнського апокрифа, чи дуалістичної легенди, чи навіть семітських переказів про райське дерево життя» (Грушевський, 1960: с. 373). Подібно до М. Драгоманова та І. Франка, він звертає увагу на моральні наслідки дуалістичної легенди-мотиву, який «служить дуже важним документом колишньої популярності її в наших землях» і «дає ключ до відповідного розуміння багатьох інших мотивів, які своє справжнє освітлення дістають доперва в світлі дуалістичних поглядів на світ і зв'язані з ними комплекси дуалістичних образів і моральних ідей» (Грушевський, 1960: с. 385; див. також: Леві-Строс, 2000).

Драгоманівське «відкриття» завдяки його значному інтелектуальному впливу перекочувало далеко за межі українознавчих досліджень і навіть суто гуманітаристики та суспільствознавства. Сходознавець Агатангел Кримський, який із критика М. Драгоманова перетворився на його шанувальника, пішов у подальшому аналогічним шляхом у дослідженнях ісламу, в реконструкції розвитку якого він приділяв увагу відгомону дуалістичних уявлень у релігійних віруваннях окремих мусульманських сект (Кримській, 1894; Кримській, 1899: сс. 23, 27–28).

Сприйняття традиційної української культури крізь дуалістичну призму набуло всезагального визнання, що навіть приймалося у такому ж тлумаченні іноземцями та в позанаукових царинах. Добрий зразок — притча Райнера Марії Рільке на український сюжет «Пісня про Правду». Написана ним за наслідками мандрів Україною, притча переносить читачів у середину XVII століття, де зовні другорядний персонаж — кобзар, який співає пісню про правду та кривду,

спонукає головного героя до участі у Хмельниччині (Рільке, 1986; див. також: Пеленський, 1948: сс. 37–41). Показово, що навіть у виразно аполітичного Р. М. Рільке у цьому творі прозвучав цілком діяльнісний, бунтівний мотив. У самій же Україні це відчувалося ще сильніше.

Інтерес М. Драгоманова до альтернативних форм релігійної свідомості підживлювався його антиклерикалізмом, що слугував опорою у пригнобленні українців, хоча він зважав загалом на репресивний характер ортодоксального християнства із його єпископальною організацією. «Православ'є греко-російське не може бути симпатичним поступовцям, як і всякий інший іслам», — зазначатиме він у листах Борису Грінченку, що будуть видані галицькими радикалами (Драгоманов, 1894: с. 140). У праці «З історії релігійної думки на Україні», останньому виданні очолюваного ним Українського соціологічного інституту, М. Грушевський описує віднайдений у паперах М. Драгоманова план утворення серед галицьких селян протестантської деномінації й чернетку сповідання віри для нього. План не був реалізований, бо Михайло Павлик — головний галицький конфідент М. Драгоманова — повідомив його про малу відмінність австрійських законів від російських у питаннях нових релігійних рухів і неминучість утисків (Грушевський, 1925: сс. 149–152).

Полемізуючи стосовно політичної стратегії українського національного руху, зокрема стосовно ролі релігії в національній тожсамості, М. Драгоманов у підсумку напише: «Обертаючись спеціально до нас, русинів-українців, трудно навіть сказати, яка віра в нас може вважатись за фактично національну? Коли взяти пам'ятники “народної мудрості”... та по ним характеризувати народну релігію, то побачимо, що в ній над ґрунтом натуралістично-політеїстичним лежить найбільше кора релігії маніхейсько-богумільської... так що коли б треба було застосувати до якої з історичних релігій наш народ, то я б його застосував скорше всього до богумільства, і наперед хвалюся, що одолію кожного свого противника в науковім спорі на цю справу» (Драгоманов, 1915: с. 108). Написана оригінально у вигляді листів до редакції львівського часопису «Народ» й видана у номерах 7–24 за 1891 рік, ця праця передруковувалася радикалами та соціалістами-революціонерами (есерами) в політично-агітаційних цілях. Цитуємо за таким виданням 1915 року. Не враховуючи журнальної публікації, її перевидавали до революції щонайменше тричі — 1892, 1913, 1915 років.

Прихильно на це перше наддніпрянське видання відгукнувся у своїй рецензії у подальшому один із лідерів соціал-демократів Симон Петлюра (Петлюра, 1993 [1913]).

Дуалістичний міф, з погляду класичної соціології знання, мав стати дуже сприятливим для розвитку утопічного мислення, в якому засадничу роль відіграє розкол між наявним і бажаним. Але, як підкреслював Карл Мангайм, лише та орієнтація, трансцендентна буттю, може вважатися утопічною, яка «по мірі свого переходу в дію, частково або повністю руйнує уклад життя, існуючий у відповідний момент часу» (Мангайм, 2008: с. 209). Іншими словами, невідповідність мусить стати стимулом дії та колективної мобілізації. Ліву політичну агітацію кінця XIX – початку XX століття можна розглядати як спробу трансформувати констатацію у стимул, використати глибинні дуалістичні структу-

ри мислення для цілей політичної мобілізації й перетворити дуалістичне мислення на підґрунтя для утопії.

«Чудацькі думки про українську національну справу» були більш комплексним памфлетом, у якому розглядався широкий спектр культурних та соціально-політичних питань. Натомість порівняльна студія «Оповідання про заздрих богів», написана у болгарський період, була цілком присвячена релігійній проблематиці, де мотив гнівного та заздрісного бога був ключовим. В Україні ця праця вийшла у коломийському часописі радикалів «Хлібороб» і потому неодноразово перевидана. Михайло Павлик вважав «Оповідання...» однією із ключових праць для масового розповсюдження (Павлик, 1918: с. 3). За передреволюційні 1894–1918 роки її перевидавали п'ять разів. Рецензенти дуже чітко відчували її політичну тенденцію (Крымській, 1895: с. 139).

Однак окрім політичної тенденції, що на поверхні, у ній виразно присутня інша основа — метафізична, заздрісний Бог — породження матеріальне (так його пояснює М. Драгоманов, коли сили природи ототожнювалися з таємничим божеством, що керує ними) — це не бог моралі, а бог стихій. Гностичний погляд на творця як деміурга, від якого слід звільнитися істинним критичним знанням, — прометеївський мотив, який М. Драгоманов ототожнює із шевченківським¹ (згадуючи «Кавказ») (Драгоманов, 1918: с. 8). Перехід від хибного бога стихій до творця моралі — наслідок бунту та жертви. Сюжет про «ревнивого» Яхве М. Драгоманов вписує у порівняльний контекст інших релігій, вказуючи на загальну поширеність ідеї заздрісного божества у первісних віруваннях. Вихідна його теза («які люде, такі в них і боги») співзвучна дюркгаймівському погляду на суспільні корені релігії.

Ідеологічна інструменталізація драгоманівського відкриття

Із восьми брошур М. Драгоманова, які видали есери у своїй партійній друкарні напередодні та під час Першої світової війни, чотири були з релігійної проблематики, і ще одна — згадані «Чудацькі думки...» містила детальний розгляд релігійної проблематики², який можна було використати для цілей політичної агітації. У цьому ж переліку анонсований друк оповідання «Боротьба» одного із чільних соціал-демократів і водночас одного з найуспішніших тогочасних українських письменників Володимира Винниченка (ще раніше оповідання в російському перекладі опублікували російські есери в партійній друкарні, ймовірно, в Парижі) (Винниченко, 1910).

Твір написано у вигляді листів відрахованого з університету студента, який потрапляє в солдати за революційну діяльність. Головним героєм, про якого повідомляє оповідач, є Микита Кравчук — кремезний і вайлуватий сектант-ма-

¹ «Скажемо лишень, що радикалізм в Галичині появился, власне, у 1862–1864 роках вкупі із творами Шевченка» (Драгоманов, 1894: с. 153). Таким чином він ставить «=» між соціальним радикалізмом, національним рухом та релігійним вільнодумством.

² Перелік виданої літератури, наведений на останніх чотирьох сторінках українського перекладу праці Е. Пернерсторфера «Про новітній націоналізм» (Пернерсторфер, 1915).

льованець. Ця реальна секта оформилася у 1890-х роках на Київщині, її харизматичним лідером був неписьменний таращанський міщанин Кіндрат Мальований, який спершу був баптистом, але схильний до містицизму й хіліазму, невдоволений надмірним раціоналізмом традиційних протестантів, утворив власний культ, який розвинувся у потужний релігійно-суспільний рух з есхатологічними очікуваннями, відкиданням обрядів і постів, алегоричним та неортодоксальним тлумаченням Писання, згідно з яким пришествя Христа насправді не відбувалося, а Новий Заповіт має лише сповнитися в майбутньому (Франко, 1902: сс. 157–160).

К. Мальований оголошує себе Спасителем, пророкує власні муки. Для секти було властиве відкидання віри в потойбічне життя, подібно до богомилів; поцейбічне життя в гріхах і було потойбіччям для них. Що ще єднало їх із дуалістами давніх часів — поділ людей на досконаліх і оголошених. Моральний бік учення передбачав досить високий ступінь толерантності до інших конфесій (інші віри може й хибні, але Бог їх дав, щоби бодай якомсь забезпечити заблукану людину від гріха), відмову від присяги та пацифізм.

Останнє є основою інтриги твору — підготовка до присяги, яку постійно автор порівнює із гіпнозом. А тих, хто має владу над солдатами, — з гіпнотизерами. Кравчук постійно стає об'єктом насмішки та знущань через схильність до усамітнених молитов, і врешті його оголошують неповносправним, аби він не подавав скарги керівництву на цькування (аналогія до К. Мальованого, якого самого оголосили божевільним). У день присяги, Кравчук відмовляється її скласти, його силоміць змушують цілувати хрест, що є символічним її втіленням. Іронічно автор описує попа та полковника як дуже зовні подібних, таким чином натякаючи на тотожність царського війська та церкви. Зрештою, Кравчук зі своїм приятелем Дудкою вирішують дезертувати, про що повідомляють оповідача. Під час караулу до Кравчука вкотре присіпується капітан, і в пориві миттєвої люти кремезний Кравчук його вбиває кількома ударами. Оповідач допомагає втікачам отримати через революційних товаришів нові документи, з якими вони влаштовуються робітниками на заводі.

Оповідання завершується згадкою, що Дудка цілком захоплюється соціалізмом і пориває із вірою, а Кравчук вагається, поєднуючи перше й друге, і хоче йти для агітації на село. — «Він навиває якусь могутчу віру». Товариш пише оповідачу: «Чи не можете ви послати до нас ще Кравчуків, чи хоч Дудок? Дайте нам тисячу таких «проповідників»... і ми прийдемо визволяти вас із усім іще сонним, але могутнім народом» (Винниченко, 1919: с. 84). Від сектантів до революціонерів — такий шлях головних героїв. В. Винниченко підводить до думки про те, що висловлені у стійному протесті народно-релігійного світовідчуття ідеї емоційно та морально співзвучні революційній свідомості. В. Винниченко обирає епіграфом до оповідання цитату із Євангелія від Матвія (10:28): «не бійтеся тих, що тіло убивають»; у ці слова умонтоване дуальне протиставлення минушого тіла й вічної душі та її поривів до істини й справедливості.

Першою українською партією, яка почала застосовувати художню літературу для цілей агітації була Революційна українська партія (РУП), що на момент виникнення перебувала під впливом ідей М. Драгоманова, а потому перейшла

на марксистську платформу й трансформувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) (Гермайзе, 1925: с. 21; Шупак, 1925: с. 76). Саме для цілей масового поширення В. Винниченко під псевдонімом В. Деде, написав одну з найвідоміших своїх соціально-психологічних новел «Салдатики!» — твір, який увійшов у шкільну програму та був екранізований під час Євромайдану¹.

«Салдатики!» обігрують ключову моральну дилему народного світогляду — протиставлення «правда / кривда». Під час обговорення селянами на тлі неврожаю анонімних брошур «Борітесь — поборете!» (Шевченкова цитата, яку як гасло використовували українські революціонери), селянин Явтух закликає односельців відібрати хліб, переданий як ренту поміщику, як спосіб врятуватися від голодної смерті, бо хліб зібраний самими селянами й, таким чином, належить їм. Автор створює образ агітатора, але не «професійного революціонера», а вихідця з народу, який сам приходиться до цих висновків: «Треба неправду вигнати... Скрізь тепер неправда... І ми неправду робимо. Не по правді й ми живемо! Сказано: «В поті лица їж хліб»... Хто так не робить — не по правді робить... І хто помагає цьому, і той не по правді робить. А ми підсобляємо панам робити неправду...» (Деде, 1906: с. 9). Такий собі модернізований лірник із піснею про правду та кривду (між творами Р.М. Рильке та В. Винниченка лишень кілька років різниці).

Дуалістичне протиставлення селян і солдатів, які прибули заспокоїти заворушення, стає ключовим художнім засобом, який тримає читачів у напрузі.

Офіцер наказує солдатам взяти селян «на мушку», однак Явтух просить, аби йому дали слово, він звертається як «досконалий» (у релігійних термінах, наділений знанням-гнозисом) до невтаємничених в істину, яких він прагне врятувати: «Ви ж нічого не знаєте... Він не хоче, щоб я вам казав, він боїться... Бачите, він боїться²...» (Деде, 1906: с. 17). Офіцер стає втіленням деміурга, який приховує правду від солдатів, багато з яких є вихідцями з таких же родин, як і Явтух та його односельці. Відчувши вагання солдатів, які не вистрілили за наказом, офіцер привселюдно зарубав промовця шаблею після чого несподівано був убитий своїм же підлеглим.

«Боротьба» та особливо сугестивні «Салдатики!» — яскраві зразки талановитої пропагандистської прози, яку змодельовано за релігійно-апокрифічними зразками, й вона, як бачимо, досі промовляє до аудиторії, тепер уже кінематографічними засобами.

Декілька разів видана есерами брошура «Чому позичали віру?» — яскравий зразок дуалістичного псевдоапокрифу, в якому політична агітація всуціль

¹ Новелу екранізував Андрій Кучмій (прем'єра — 2014 року). Під час показів стрічки, творці підкреслювали аналогії з революційною сучасністю та спроможність згуртованого народу дати відсіч гнобителю.

² Заклик «не боятися» — це євангельська ремінісценція, яка в різноманітних варіаціях присутня у різних Євангеліях, зокрема, у Матвія (10:28), цитату з якого В. Винниченко, як було зазначено, обере для «Боротьби». Образ Явтуха відповідає христологічній антропології та агіографії: подібно до Христа, він несе «істину», гине за неї, але його смерть стає початком переродження інших, відчужених від істини рабів матеріального світу.

стилізована під богомільський переказ. У казково-алегоричній формі автор описує розмову Бога з архангелом Гавриїлом, який пропонує першому виступати про нього «руському народу», Бог однак застерігає архангела від цього, бо: «Не хотів би я возвіщати своє ім'я. Пригадай собі, скільки раз ти благовістив між іншими народами, а що з того виходило? Прилітав сатана, сів між твоєю пшеницею свій кукіль, і сходив кукіль і пшеницю глушив, пани і попи прибирали до своїх рук брудних мое святе ім'я чисте, не пускали слова мого до народу, затемнили перед людьми закон мій, сина мого розп'яли» (Швачка, 1915: с. 3). Сатана тут співіснує з Богом, а Церква, попи та пани належать світу першого, подібно до гностичного деміурга. У цій брошурі в такій же популярній формі викладають історію релігії, зокрема, описують апостола Павла як філософа, який прийняв християнство, бо «задумав хитре діло» наробити натовчи та спотворити моральний зміст християнства. Одержавлення християнства стало початком збочення вчення. Прийняття Володимиром хрещення висвітлюється саме з позиції використання релігії для цілей «князів та попів» (Швачка, 1915: сс. 8–9, 10, 16).

Висновки та дискусії

Таким чином, на відміну від американської та європейської науки, «фольклористичне відкриття» М. Драгоманова в Україні не лише дало поштовх суто науковим студіям, але мало додатково виразний політичний наслідок. Політизацію дуалістичного міфу активно використовували для агітаційних цілей українські ліві партії (радикали, рупівці, есери та есдеки). Ідеологічна інструменталізація також увійшла у художню літературу. Цей процес у своїх фольклористичних та соціально-антропологічних студіях розпочав сам М. Драгоманов, скеровуваний радше національними, ніж соціальними міркуваннями. На етапі поступової політизації українського національного руху останньої третини XIX століття важливо було, аби національна тожсамість була максимально інклюзивною та надконфесійною. До того ж казенно-синодальне російське православ'я було важливою інституційною опорою російського гноблення в Україні. Дослідження дуалістичних вірувань вписувалося в загальну рамку зацікавлень Драгоманова до еретичних та альтернативних форм духовності й релігійності, з якою він сподівався створити підґрунтя для підважування традиційних практик та інститутів гноблення. Можна виправдано припускати, що виклики, які зустріла греко-католицька церква у Галичині від антиклерикальної кампанії радикалів, стимулювали її приділяти більше уваги соціальним питанням, а також остаточно перейти замість старорусинства та москвофільства на модерну національну платформу. Мірою поширення марксизму та інших соціалістичних доктрин політизація драгоманівського відкриття передбачала зсув у бік соціалістичної агітації. Переконавання лівих активістів у тому, що дослідники виявили засадничу, іманентну структуру мислення широких мас у вигляді дуалістичного міфу, перетворилося на інструмент, який почали широко використовувати в агітаційних і пропагандистських цілях.

Зміна фокусу в дослідженні спадку М. Драгоманова з його політичних писань на фольклористичні та соціально-антропологічні важлива як для історії української соціології, так і для дослідження української політичної історії та історії ідей. Написані «до поточного моменту» його конституційно-політичні проекти, яким історики української соціології та політичних ідей традиційно приділяли непропорційно велику увагу, судячи з усього, мали значно менший довгостроковий вплив на суспільно-політичний рух в Україні. М. Драгоманов як фольклорист та соціальний антрополог мав більше значення для політичної динаміки українського національного руху кінця XIX – початку XX століття, ніж Драгоманов як автор «Вільної спілки». Цей випадок також засвідчує, який несподіваний політичний наслідок можуть мати суто наукові студії у гуманітаристиці, коли їхні результати використовують для політичних цілей. Наші результати також дають підстави повернутися до концепції неогностичного підґрунтя модерних ідеологій Ерика Фьогеліна (Voegelin, 1997). Ця концепція хибувала надмірними узагальненнями, коли неогностичними оголошувалися і позитивізм, і марксизм, і нацизм і т.ін., але, як бачимо, в українському випадку гностичні витоки радикальної політики є дуже чіткими й спираються не на аналогії в структурі мислення, а на чітко ідентифіковані джерельні витоки. Також, на відміну від різко негативного ставлення Е. Фьогеліна до неогностичних тенденцій в політиці, слід відзначити, що в українському випадку вони були зручним і дієвим засобом підважувати традиційні соціальні ієрархії та слугували інструментом національної емансипації.

Наслідки цих студій М. Драгоманова в інших царинах культури та суспільного життя ще належить докладно вивчити. Засоби наукової (включно з біблійною) критики, які відкрили апокрифи, підважували релігійну ортодоксію, але дистанційоване ставлення до цих текстів уможлиблювалося за зовні стабільного ладу. Щойно звичний спосіб життя похитнувся, й відкрите засобами біблійної критики стало живильним ґрунтом для нових інтуїтивістських та містичних течій. Таким чином, розпочату М. Драгомановим діяльність має розглядатися як передумову формування культурного поля, сприятливого до мистецького модернізму, який згодом звернеться до релігійних (часто неортодоксальних) образів. Подальші дослідження також можуть зосередитися на контент-аналізі тогочасної лівої преси для вивчення конкретних стратегій використання дуалістичного міфу в агітаційних наративах із наступним вивченням, чи такого роду стратегії відтворювалися і далі, наприклад, у пострадянський період. Несподівані знахідки в історії української соціології та соціальної антропології зберігають потенціал стати стимулом не лише для історико-теоретичних студій, а й для поточної соціології політики та соціології історії.

Важливо зауважити, що «маніхейську свідомість» («схильність людей мислити в категоріях дуалізму Добра і Зла, що втілюється в безкомпромісному трактуванні устрою політичного світу з точки зору антиелітарності») інтегрувала в себе більшовицька ідеологія, а також сучасний популізм, а поточні дослідження також демонструють досить значне, попри різноманітну динаміку, поширення популістських орієнтацій серед населення України, особливо у

попередні роки (Резнік, 2023; Резнік, 2023а). Однак соціологи обмежують витоки популізму в Україні лише «непослідовним» шляхом до демократії у період пострадянських трансформацій. Наше дослідження демонструє глибші соціокультурні передумови цього явища.

Джерела

- Винниченко, В. (1910). *Борьба*. Париж: ПСР.
- Винниченко, В. (1919). *Борьба*. В: *Борьба та інші оповідання* (т. 3, сс. 5–84). Відень: Дзвін.
- Власто, А.П. (2004). *Запровадження християнства у слов'ян* / Пер. з англ.: Р. Ткачук, Ю. Терех. Київ: Юніверс.
- Гермайзе, О. (1925). 25-ліття Рев. Укр. Партії (Р. У. П.). *Життя і революція*, 3, 20–24.
- Грушевський, М. (1925). *З історії релігійної думки на Україні*. Львів: НТШ, УСІ.
- Грушевський, М. (1960). *Історія української літератури у 6 томах, 9 книгах* (т. 4). Нью-Йорк: Книгоспілка.
- Грушевський, М. (1993). *Історія української літератури у 6 томах, 9 книгах* (т. 1). Київ: Либідь.
- Грушевський, М. (1995). *Історія української літератури у 6 томах, 9 книгах* (т. 5, кн. 1). Київ: Либідь.
- Грушевський, М. (2015). Місія Драгоманова. В: М. Грушевський, *Твори у 50 томах* (т. 10, кн. 1, сс. 68–103). Львів: Світ.
- Деде, В. (1906). *Салдатики!* СПб: Д'яло.
- Драгоманов, М. (1876). *Малорусскія народня преданія и рассказы*. Київ: Типографія Фрица.
- Драгоманов, М. (1894). *Листи на Наддніпрянську Україну*. Коломия: Народ.
- Драгоманов, М. (1915). *Чудацькі думки про українську національну справу*. Відень: ПУСР.
- Крымский, А. (1894). *Карматы*. В: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* (т. XIII, сс. 394–395). СПб: Ефронъ.
- Крымский, А. (1895). Оповідання про заздрих богів. Написав Михайло Драгоманов. *Етнографическое обозрѣніе*, 24(1), 139.
- Крымский, А. (1899). *Мусульманство и его будущее*. Москва: Типографія Мамонтова.
- Леві-Строс, К. (2000). *Первісне мислення* / Пер. з фр.: С. Йосипенко. Київ: УЦДК.
- Мангайм, К. (2008). *Ідеологія та утопія*. Київ: Дух і літера.
- Павлик, М. (1918). Передне слівце. В: М. Драгоманов, *Оповідання про заздрих богів* (сс. 3–4). Вінніпег: Руська книгарня.
- Пеленський, Є.-Ю. (1948). *Райнер Марія Рільке й Україна*. Мінден: Бистриця.
- Пернерсторфер, Е. (1915). Про новітній націоналізм / Пер. з нім.: М. Залізняка. Відень: ПУСР.**
- Петлюра, С. (1993[1913]). Драгоманов про українське питання. В: С. Петлюра, *Статті* (сс. 108–114). Київ: Дніпро.
- Резнік, О. (2023). *Популістські орієнтації населення України впродовж соціальних трансформацій*. 30 квітня 2024. Взято з: <https://dif.org.ua/article/populistski-orientatsii-naselennya-ukraini-vprodovzh-sotsialnikh-transformatsiy>
- Резнік, О. (2023а). Популістські орієнтації в українському суспільстві: витоки та характеристики відтворення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 5–27, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.02.005>
- Рільке, Р.-М. (1986). *Пісня про правду* / Пер.: М. Тупайо. В: Р.М. Рільке, *Думки про мистецтво та поезію* (сс. 131–138). Київ: Мистецтво.
- Франко, І. (1891). Болгарські праці Драгоманова. *Народ*, 19, 258–262.
- Франко, І. (1894). Із старих рукописів. *Житє і слово*, 1, 134–140.

Франко, І. (1896). Передмова. В: *Апокрифи старозавітні, зібрані з рукописів українсько-руських. Памятки українсько-руської мови і літератури* (т. I, сс. I–LXVI). Львів: НТШ.

Франко, І. (1902). Баптисти й мальованці київської губернії. *Літературно-науковий вісник*, 19(9) [2-а пагінація], 154–160.

Швачка, В. (1915). *Чому позичали віру*. Відень: ПУСР.

Шупак, С. (1925). «РУП» в період 1905 року на Київщині. *Життя і революція*, 11, 76–81.

Юнг, К.Г. (2019). *Аіон: нариси щодо символіки самості* / Пер. з нім.: К. Котюк. Львів: Астролябія.

Badalanova Geller, F. (2013). "These blasphemous rustic scriptures" (Indigenous Apocryphal Heritage of Slavia Orthodoxa). In: Τριανταφυλλο. Юбилейен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д. ф. н. Христо Трендафилов / V. Panayotov (Ed.) (pp. 66-106). Шумен: Фабер.

Cooper, D.L. (2008). *Slavic Folklore*. Взято з: https://www.aatseel.org/100111/pdf/slavic_folklore_uicupspring.pdf

Dragomanov, M. (1961). *Notes on the Slavic Religio-Ethical Legends: The Dualistic Creation of the World* / Trans. by E.W. Count. Bloomington; The Hague: Indiana University Press; Mouton & Co.

Dundes, A. (1962). Earth-Diver: Creation of the Mythopoeic Male. *American Anthropologist*, 64(5.1), 1032-1051.

Hansen, W. (2005). In Memoriam: Alan Dundes 1934-2005. *Journal of Folklore Research*, 42(2), 245–250. doi:10.2979/JFR.2005.42.2.245

Ivanov, P. (1998). Balkan Slavic Literatures: Reading List and Bibliography. *Slavic Studies Faculty Publications*, 13. Взято з: <https://digitalcommons.conncoll.edu/slavicfacpub/13/>

Kongas, E.-K. (1962). 'Notes on the Slavic Religio-Ethical Legends: The Dualistic Creation of the World' by M.P. Dragomanov. *The Slavic and East European Journal*, 6(4), 392-393. <https://doi.org/10.2307/305204>

Magyar, Z. (2023). Legenda etiologică. (Prefață Sabina Ispas. Ediție îngrijită și studiu introductiv de I. Oprișan). București: Editura Saeculum I.O., 2005. 575 pp. (review). *Fabula: Journal of Folklore Studies*, 64(1-2), 183-210.

The International folklore congress on the World's Columbian Exposition (July 1893, Chicago). (1898). Vol. 1. H. Wheeler Basset, F. Starr (Eds.). Chicago: Charles H. Sergel Company.

Tomashevich, G.V. (1965). 'Notes on the Slavic Religio-Ethical Legends: The Dualistic Creation of the World' by M.P. Dragomanov, Earl W. Count (transl.). *The Journal of American Folklore*, 78(307), 79-80. <https://doi.org/10.2307/538119>

Voegelin, E. (1997). *Science, Politics and Gnosticism: Two Essays*. Washington: Regnery Publishing.

White, J.F. (2023). The Devil created the Earth. *Crecganford*. Retrieved from: https://youtu.be/LZNVfYwVu3M?si=IvCGz_B9Bt2N3UEP

Отримано 08.05.2024

References

Badalanova Geller, F. (2013). "These blasphemous rustic scriptures" (Indigenous Apocryphal Heritage of Slavia Orthodoxa). In: Τριανταφυλλο. Anniversary Collection in Honor of the 60th Birthday of Prof. Dr. Hristo Trendafilov / V. Panayotov (Ed.) (pp. 66-106). Shumen: Faber.

Cooper, D. L. (2008). *Slavic Folklore*. Взято з: https://www.aatseel.org/100111/pdf/slavic_folklore_uicupspring.pdf

Dede, V. (1906). *Soldiers!* [In Ukrainian]. Saint Petersburg: Dilo. [= Деде 1906]

Dragomanov, M. (1961). *Notes on the Slavic Religio-Ethical Legends: The Dualistic Creation of the World* / Trans. by E.W. Count. Bloomington; The Hague: Indiana University Press; Mouton & Co.

Drahomanov, M. (1876). *Little Russian folk tales and stories*. [In Ukrainian and Russian]. Kyiv: Fritz. [= Драгоманов 1876]

Drahomanov, M. (1894). *Letters to Trans-Dnieper Ukraine*. [In Ukrainian]. Kolomyia: Narod. [= Драгоманов 1894]

Drahomanov, M. (1915). *Strange Thoughts about the Ukrainian National Movement*. [In Ukrainian]. Vienna: PUSR. [= Драгоманов 1915]

- Dundes, A. (1962). Earth-Diver: Creation of the Mythopoeic Male. *American Anthropologist*, 64(5.1), 1032-1051.
- Franko, I. (1891). Bulgarian Works by Drahomanov. [In Ukrainian]. *Narod*, 19, 258-262. [= Франко 1891]
- Franko, I. (1894). From Old Manuscripts. [In Ukrainian]. *Zhitie i slovo*, 1, 134-140. [= Франко 1894]
- Franko, I. (1896). Preface. [In Ukrainian]. In: *Apocrypha of the Old Testament, collected from Ukrainian-Ruthenian Manuscripts. Monuments of Ukrainian-Ruthenian Language and Literature*. (vol. I, pp. I-LXVI). Lviv: ShSS. [= Франко 1896]
- Franko, I. (1902). Baptists and Maliovantisi of the Kyiv Province. [In Ukrainian]. *Literary-Scientific Herald* (vol. 19, book 9) [2nd pagination], 154-160. [= Франко 1902]
- Hansen, W. (2005). In Memoriam: Alan Dundes 1934-2005. *Journal of Folklore Research*, 42(2), 245-250. doi:10.2979/JFR.2005.42.2.245
- Hermaize, O. (1925). On 25th anniversary of the Rev. Ukr. Party (RUP). [In Ukrainian]. *Zhyttia i revoliutsiia*, 3, 20-24. [= Гермайзе 2004]
- Hrushevsky, M. (1925). *From the History of Religious Thought in Ukraine*. [In Ukrainian]. Lviv: ShSS, USI. [= Грушевський 1925]
- Hrushevsky, M. (1960). *The History of Ukrainian Literature in 6 Volumes, 9 Books* (vol. 4). [In Ukrainian]. New York: Knyhospilka. [= Грушевський 1960]
- Hrushevsky, M. (1993). *The History of Ukrainian Literature in 6 Volumes, 9 Books* (vol. 1). [In Ukrainian]. Kyiv: Lybid. [= Грушевський 1993]
- Hrushevsky, M. (1995). *The History of Ukrainian Literature in 6 Volumes, 9 Books* (vol. 5, book 1). [In Ukrainian]. Kyiv: Lybid. [= Грушевський 1995]
- Hrushevsky, M. (2015). Drahomanov's Mission. [In Ukrainian]. In: M. Hrushevsky, *Writings in 50 volumes* (vol. 10, book 1, pp. 68-103). Lviv: Svit. [= Грушевський 2005]
- Ivanov, P. (1998). Balkan Slavic Literatures: Reading List and Bibliography. *Slavic Studies Faculty Publications*, 13. Взято з: <https://digitalcommons.conncoll.edu/slavicfacpub/13/>
- Jung, C. G. (2019). *Aion: Untersuchungen zur Symbolgeschichte*. [In Ukrainian]. Lviv: Astroliabia. [= Юнг 2019]
- Kongas, E.-K. (1962). 'Notes on the Slavic Religio-Ethical Legends: The Dualistic Creation of the World' by M.P. Dragomanov. *The Slavic and East European Journal*, 6(4), 392-393. <https://doi.org/10.2307/305204>
- Krimskiy, A. (1894). Karmaty [The Carmathians]. [In Russian]. In: *Entsyklopedicheskii slovar' Brokgauza i Yefrona*, (vol. XIII, pp. 394-395). Saint Petersburg: Yafron. [= Крымский 1894]
- Krimskiy, A. (1895). Tales on Envious Gods. Written by Mykhailo Drahomanov. [In Russian]. *Etnograficheskoe obozrenie*, 24(1), 139. [= Крымский 1895]
- Krimskiy, A. (1899). *Islam and its Future*. [In Russian]. Moscow: Mamontov. [= Крымский 1899]
- Levi-Strauss, C. (2000). *La Pensée sauvage*. [In Ukrainian]. Kyiv: UCSC. [= Леви-Строс 2000]
- Magyar, Z. (2023). Legenda etiologică. (Prefață Sabina Ispas. Ediție îngrijită și studiu introductiv de I. Opreșan). București: Editura Saeculum I.O., 2005. 575 pp. (review). *Fabula: Journal of Folklore Studies*, 64(1-2), 183-210.
- Manheim, K. (2008). *Ideologie und Utopie*. [In Ukrainian]. Kyiv: Dukh i Litera. [= Мангайм 2008]
- Pavlyk, M. (1918). Foreword. [In Ukrainian]. In: M. Drahomanov, *Tales on Envious Gods* (pp. 3-4). Winnipeg: Ruska knyharnia. [= Павлик 1918]
- Pelenskiy, Ye.-Yu. (1948). *Rainer Maria Rilke and Ukraine*. [In Ukrainian]. Minden: Bystrytsya. [= Пеленський 1948]
- Pernestorfer, E. (1915). *On Modern Nationalism*. [In Ukrainian]. Vienna: PUSR. [=Пернерсторфер 1915]
- Petliura, S. (1993). Drahomanov on the Ukrainian question. [In Ukrainian]. In: S. Petliura, *Articles* (pp. 108-114). Kyiv: Dnipro. [= Петлюра 1993[1913]]

- Reznik, O. (2023). *Populist Orientations of the Population of Ukraine during Social Transformations*. [In Ukrainian]. April 30, 2024. Retrieved from: <https://dif.org.ua/article/populistski-orientatsii-naselennya-ukraini-vprodovzh-sotsialnikh-transformatsiy> [= Резнік 2023]
- Reznik, O. (2023a). Populist Orientations in Ukrainian Society: Origins and Characteristics of Reproduction. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 5-27. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.02.005> [= Резнік 2023a]
- Rilke, R.M. (1986). Song about truth / Trans. by M. Tupayla. In: R.M. Rilke, *Thoughts on Arts and Poetry* (pp. 131-138). Kyiv: Mystetstvo. [= Рільке 1986]
- Shchupak, S. (1925). «RUP» during the period of 1905 in Kyiv region. [In Ukrainian]. *Zhyttia i revoliutsiia*, 11, 76-81. [= Щупак 1925]
- Shvachka, V. (1915). *Why We Borrowed Faith*. [In Ukrainian]. Vienna: PUSR. [= Швачка 1915]
- The International folklore congress on the World's Columbian Exposition (July 1893, Chicago)*. (1898). Vol. 1. H. Wheeler, F. Starr (Eds.). Chicago: Charles H. Sergel Company.
- Tomashevich, G.V. (1965). 'Notes on the Slavic Religio-Ethical Legends: The Dualistic Creation of the World' by M.P. Dragomanov, Earl W. Count (transl.). *The Journal of American Folklore*, 78(307), 79-80. <https://doi.org/10.2307/538119>
- Vlasto, A.P. (2004). *The Entry Slavs into Christendom*. [In Ukrainian]. Kyiv: Univers. [= Власто 2004]
- Voegelin, E. (1997). *Science, Politics and Gnosticism: Two Essays*. Washington: Regnery Publishing.
- Vynnyshchenko, V. (1910). *Struggle*. [In Russian]. Paris: PSR. [= Винниченко 1910]
- Vynnyshchenko, V. (1919). *Struggle*. [In Ukrainian]. In: *Struggle and other short stories* (vol. 3, pp. 5-84). Vienna: Dzvyn. [= Винниченко 1919]
- White, J.F. (2023). *The Devil created the Earth*. *Crecganford*. Retrieved from: https://youtu.be/LZNVfYwVu3M?si=IvCGz_B9Bt2N3UEP

Received 08.05.2024

ВОЛОДИМИР ШЕЛУХІН

Від маніхейства до політики: ідеологічна інструменталізація соціальної антропології Михайла Драгоманова з боку українських лівих

В історії української соціології аналіз спадщини Михайла Драгоманова (1841–1895) передусім сфокусований на його працях соціально-політичного характеру або ранніх методологічних. Утім, якщо говорити про довгостроковий та міжнародно значущий внесок М. Драгоманова у соціально-гуманітарне знання, то це його праці на перетині фольклористики та соціальної антропології, які значно рідше опиняються у полі уваги соціологів. Важливою складовою цих праць стало довготривале зацікавлення Драгоманова до дуалістичних ересей та транслюованих ними поглядів на соціальну реальність як одвічно розколоту між істиною та хибою. Це зацікавлення, яке вело наукові інтереси вченого впродовж двадцяти років, мало далекосяжні наслідки для політизації українського національного руху наприкінці XIX – на початку XX століття. Автор доводить, що фольклористичні та соціально-антропологічні праці М. Драгоманова, котрі привертали увагу таких дослідників гностицизму та дуалізму, як К.-Г. Юнг, а також сучасних антропологів, привели його до переконання, що традиційний народний світогляд тяжіє до дуалістичного, богомільсько-маніхейського за своїм походженням погляду на світ. Це переконання він використовував для цілей політичної боротьби, а молодше покоління активістів українського національного руху, яке дало початок радикалам, соціалістам революціонерам та соціал-демократам, широко використовувало це соціально-антропологічне відкриття для власної політичної агітації. Висновки дослідження створюють підґрунтя для подальшого руху в кількох можливих напрямках: досліджень лівої преси для виявлення конкретних стратегій застосування дуалістичного міфу в пропаганді, надання більш загального історико-культурного контексту сучасним дослідженням популізму

в Україні, а також загального перегляду ролі окремих складових спадщини М. Драгоманова в сучасній історії української соціології.

Ключові слова: Драгоманов, дуалізм, маніхейство, гностицизм, богомилство, ліва ідеологія

VOLODYMYR SHELUKHIN

From Manichaeism to Politics: an Ideological Instrumentalization of Mykhailo Drahomanov's Social Anthropology by the Ukrainian Leftists

In the history of Ukrainian sociology, the legacy of Mykhailo Drahomanov (1841-1895) is primarily analyzed in terms of his socio-political writings or early methodological ones. However, when considering Drahomanov's long-term and internationally recognized contribution to social sciences and humanities, it is his works at the intersection of folklore studies and social anthropology that are much less often in the focus of sociologists' attention. An important component of these works was Drahomanov's prolonged interest in dualistic heresies and the views on social reality as divided between truth and falsehood, transmitted by them. This interest, which guided the scholar's research interests for twenty years, had far-reaching consequences for the politicization of the Ukrainian national movement at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries. The author argues that Drahomanov's folklore and social-anthropological writings, which attracted the attention of researchers of Gnosticism and dualism like C.-G. Jung, as well as contemporary anthropologists, led him to the conviction that the traditional Ukrainian folk worldview tends towards a dualistic, Bogomil-Manichaeism, origin-based perspective on the world. He used this conviction for political purposes, and the younger generation of activists of the Ukrainian national movement, who gave rise to radicals, socialist revolutionaries, and social democrats, widely exploited this socio-anthropological discovery for their own political agitation. The conclusions of the study lay the groundwork for further movement in several possible directions: research of the left-wing press to identify specific strategies for the application of the dualistic myth in propaganda, providing a more general historical-cultural context for contemporary studies of populism in Ukraine, as well as a general reevaluation of different components in Drahomanov's legacy in the contemporary history of Ukrainian sociology.

Keywords: Dragomanov, Dualism, Manichaeism, Gnosticism, Bogomilism, left-wing ideology

ANDRII GORBACHYK,

Candidate of Sciences in Mathematics, Associate Professor, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (64/13, Volodymyrska St., Kyiv, Ukraine, 01601)

a.gorbachyk@knu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-1944-435X>

YAROSLAV KOSTENKO,

PhD student, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (64/13, Volodymyrska St., Kyiv, Ukraine, 01601)

yarosl.kostenko@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-7878-5034>

Using Paradata for Imputation of Missing Values in Sociological Survey Data: Results of Statistical Modeling (Case of Croatia and Slovakia)

Introduction

The scarcity of complete data sets is a common issue for the quantitative sociological researches. Traditionally, researchers have relied on complete case analysis, a method that, while prevalent, is often criticized for introducing significant biases into study results or reducing the sample size. The alternative solution is data imputation, which has been outlined specifically for the social sciences in the works of Rubin (1977), Little (1989), McKnight (2007), etc. Basic methods of data imputation commonly introduce heavy biases, as shown by numerous works (e.g. Lee, 2011), and thus can't be recommended for use in cases other than minimal amount of missing data. More sophisticated approaches to handling missing data begin with its classification, with most common classification proposed by Rubin in 1977 and further explored in numerous works, e.g. Graham (2009), Newman (2014), Mirzaei et al. (2022). Beyond classification, understanding of the dataset's structure is essential, as is selecting the correct imputation technique for the data at hand.

Paradata is a relatively new type of data associated with the digitalization of data collection, with the term proposed by Couper (1998) as an additional, by-product, auxiliary data which was collected through a computer system. Such data has a variety of uses such as research robustness or data evaluation and assessment. For instance, European Statistician System has proposed improving survey quality through the

Citation: Gorbachyk, A., Kostenko, Ya. (2024). Using Paradata for Imputation of Missing Values in Sociological Survey Data: Results of Statistical Modeling (Case of Croatia and Slovakia). *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 62–82, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.062>.

analysis of paradata (Aitken et al., 2004). Since paradata can hold the respondent information that's not obtainable through the survey means, it can also be used to construct more accurate predictive models. Brunton-Smith and Tarling (2017) investigated the use of multilevel multiple imputation and paradata in managing missing data for the longitudinal Surveying Prisoner Crime Reduction study. Their approach utilized advanced imputation methods and paradata analysis to effectively address both unit and item nonresponse issues. Another of applications of paradata during longitudinal researches is described by Skafida (2022), where paradata is used as a predictor for non-response for longitudinal study regarding domestic violence in order to construct a model closer to the would-be answers, if respondents have provided them. One more example on how paradata can be used during imputation is shown by Mathiowetz (1998), while discussing utilizing the expressions of uncertainty during imputation by comparing two imputation models: one uses the entire pool to fill in the missing data, other uses only the 'successful probe reporters' subgroup—one that expressed some unsureness during questioning, but gave the answers in the end, under the assumption that they might possess similar qualities to those that did not give a successful answer in the end.

The aim of this article is to estimate the process of incorporating paradata into the imputation process, in a way that can be further evaluated. To explore this approach, we start with an ideal dataset as a subset of the initial dataset with no missing values. In order to generate missing data in a realistic way, we propose a novel method of using an algorithm based on clusterization of respondents with regards to their non-response pattern. The goal of this approach towards production of missing values is to create more real-like missing data, one that's MAR. This approach simulates real-life scenarios of data collection where some questions may be more likely to have missing responses than others, with the fraction of missing values for each item reflecting this, and some respondents in particular are less likely to respond to such questions, with our clusters reflecting different patterns of non-response. As a result, we get various datasets with different fractions of missing data, all of the MAR nature.

We then apply several imputation methods, including those that utilize paradata, to address these gaps. In this case, we are working with quasimetric scales and using regression models, one of the models employing paradata to provide an additional predictor for imputation process.

To evaluate the effectiveness of these approaches, we compare the models using several key statistical metrics: Root Mean Squared Error (RMSE), Mean Absolute Error (MAE), and R-squared (R^2). The RMSE and MAE metrics help us understand the average magnitude of errors in our imputed values—essentially, how much the data we've filled in deviates from what was originally there. A lower score in these metrics indicates better accuracy of the imputed data. On the other hand, the R-squared (R^2) metric offers insight into the proportion of variance in the original data that our model can replicate. A higher R^2 value suggests that our imputed dataset closely reflects the original datasets variability, indicating a more accurate and reliable imputation process. These metrics collectively allow us to assess how closely our imputed datasets mirror the original data, providing a thorough evaluation of our imputation techniques effectiveness. This comparison is designed to assess not only

the direct benefits of incorporating paradata but also to identify any potential limitations or challenges associated with use of imputation.

Dataset Description

The dataset of our choice is the European Social Survey (ESS), wave 10. ESS is a multinational survey that includes a variety of European countries, allowing for comparative analysis of various countries. In addition, ESS provides an extensive amount of paradata, collected as a ‘Contact Form Data’, which provides a wide selection of data that can be used, for example, to validate the quality of data collection, or, in our case, to work with missing data. ‘Interviewers Questionnaire’—part of a survey that’s filled by an interviewer can also be interpreted as paradata, however, for the purpose of working with missing data our focus will be on the ‘Contact Form Data’.

In the process of preparing our data for analysis, we integrated three distinct arrays of data from the ESS, wave 10. These include the main dataset containing the survey results, a dataset derived from contact forms, and a dataset compiled from interviewer questionnaires. The integration was based on two key variables: *idno*, the unique identifier for each respondent, and *country*, indicating the respondents country. Together, these variables formed a unique ID for every participant, ensuring precise merging of the datasets.

We merged the data for respondents present across all three sources. This approach allowed for analysis that incorporated survey responses and the paradata, allowing for further usage of paradata. While ‘Contact Form Data’ also contains records for the respondents for which interview hasn’t been conducted for a variety of reasons (such as: inability to get in touch, respondent’s refusal for various reasons, etc.), for the purpose of this research, our dataset was comprised only of those individuals who participated in the survey, excluding non-respondents.

Deciding to take advantage of the multinational factor of the ESS, we’ve decided to work with two different countries for our experiment. The choice of countries themselves is tied to the questions of interest—the questions must be those where non-responses can be an issue, and also ones where missingness may have a non-random pattern. We’ve chosen three variables related to the LGBT issues, and will discuss them in more detail in the next block.

As such, countries have to be the ones where LGBT issues may be a controversial topic—namely those that are more socially conservative, suggesting Southern or Eastern Europe. At the same time, comparing countries from different regions may produce extended insights compared to two similar ones.

As such, we’ve chosen two fairly socially conservative, yet with significant differences countries of Europe—Croatia and Slovakia. Both of these countries have shared a similar historical trajectory being part of larger federations before gaining independence in the early 1990s. In addition, religion plays a significant role in both countries, with Catholicism being predominant in Croatia and Slovakia, unlike some of their less religious neighbors like Slovenia or Czech Republic. Overall, these countries both have enough similarities for a meaningful comparison and enough differences for a broader spectrum of insights.

Picking the Questions of Interest

As our questions of interest, we've selected three ordinal variables from the survey, each related to attitudes toward LGBT issues:

LGBT-Related Familial Shame (hmsfmlsh): This variable measures the respondent's potential shame regarding having a gay or lesbian close family member. The response scale ranges from 1 (agree strongly) to 5 (disagree strongly), indicating the degree of shame or acceptance. Values higher than 5 indicate missing values. This variable has 4.46% of missing values for Croatia and 10.3% missing values for Slovakia.

Rights of Gay and Lesbian Couples to Adopt (hmsacld): This question evaluates the respondents support for the right of gay and lesbian couples to adopt children. Responses are scaled from 1 (agree strongly) in support of these rights to 5 (disagree strongly) against them. Values higher than 5 indicate missing values. This variable has 3.89% of missing values for Croatia and 7.19% missing values for Slovakia.

Freedom for Gays and Lesbians to Live Openly (freehms): This variable measures the extent to which respondents believe gays and lesbians should be free to live their lives as they wish, without societal constraints or discrimination. The scale is from 1 (agree strongly) for full support of these freedoms to 5 (disagree strongly) for opposition. Values higher than 5 indicate missing values. This variable has 3.64% of missing values for Croatia and 5.85% missing values for Slovakia.

Table 1

Proportion of valid responses for Croatia and Slovakia

Variable	HR Missing Value Percentage	SK Missing Value Percentage
hmsfmlsh	4.46%	10.30%
hmsacld	3.89%	7.19%
freehms	3.64%	5.85%

The rationale behind choosing these specific questions is based on the following considerations:

1. LGBT issues, in Eastern and Southern Europe specifically, remain a sensitive question with socially desirable answers, and thus these questions contain a significant fraction of non-responses.
2. Correlation with Paradata Variables: We identified a statistically significant relationship between these questions and the paradata variables we've selected. This indicates that the context of data collection may have a connection to the respondent's answers to these questions. In the paradata bloc, we'll explain the significance of these correlations.
3. Mutual Intercorrelation: These questions are not only individually significant but also interrelated, suggesting that attitudes towards one aspect of LGBT rights may be associated with attitudes towards others. This mutual correlation allows us to explore patterns of attitudes within the dataset more thoroughly.
4. Suitability as Quasi-Metric Variables: These questions are ordinal, but can be interpreted in a quasi-metric manner for the purposes of our analysis. This means we can treat them as if they were metric (continuous) variables, which allows for more nuanced statistical analysis.

These questions are chosen not only for their relevance to societal attitudes but also because they are indicative of areas where paradata may reveal significant insights. By examining how various factors, including socio-economic status and the context of data collection, influence responses to these sensitive topics, we aim to uncover patterns that can improve our strategies for imputing missing data. This focus allows us to investigate the potential of paradata to provide a deeper understanding of the complexities involved in survey responses, especially in areas where respondents may hesitate to provide full information.

Picking the Paradata Variables of Interest

ESS dataset contains a vast amount of paradata variables, such as information about the contact attempts, refusal reasons, respondent's level of understanding of questions, observations regarding respondent's dwelling, and so on. To effectively harness paradata for our analysis, we've started with an initial phase of correlational analyses, specifically focusing on ordinal-scaled questions. Given the ordinal nature of these questions, we utilized Spearman's rank correlation coefficient as our tool of choice. This approach was crucial in identifying paradata variables that exhibit meaningful relationships with survey responses, thereby highlighting those with substantial predictive potential for filling in missing values. Our analysis was applied to various variables, ultimately selecting three that not only demonstrated significant correlations with survey questions but also had a theoretical foundation supporting their predictive value.

1. Physical Condition of Building/House (physa): Part of the ESSs Contact Form, it assesses the buildings condition, indirectly indicating material well-being. Its external assessment, rather than self-reporting by the respondent, is likely to enhance its validity. The values range from 1 (Very good) to 5 (Very bad), with values higher than 5 indicating missing values.
2. Amount of Litter and Rubbish (littera): Also from the Contact Form, this variable measures the cleanliness of the immediate vicinity, correlating with both socio-economic status and survey responses more strongly than the physa variable. The values range from 1 (Very large amount) to 4 (None or almost none), with values higher than 4 indicating missing values.
3. Presence of Vandalism and Graffiti (vandaa): This variable complements the previous two by adding a cultural dimension to the socio-economic indicators derived from the abodes condition. The values range from 1 (Very large amount) to 4 (None or almost none), with values higher than 4 indicating missing values.

These variables can be used as indirect indicators of the respondent's living conditions, which allows us to use this aspect in our predictive models, enriching them with another aspect that's ought to improve their predictive capabilities. In addition, there are some differences between Croatian and Slovakian datasets, with Croatian respondents having, on average, better physical condition of their housing, but also a slightly higher presence of vandalism and graffiti.

Constructing the Predictive Model

In our analysis to develop a robust predictive model for both Slovakia (SK) and Croatia (HR), we've focused on variables with significant correlations to our primary LGBT-related questions, aligning with themes of social liberalism. We've decided to use model with 3 main aspects that represent different aspects that correlate with attitude towards LGBT:

1. Immigration Attitudes
2. Religiousness
3. Social Responsibility and Values

Then, we further enrich our model by implementing the fourth, paradata-based aspect of "Living Conditions". After filtering out variables with low item-level response rates, we identified the following as relevant for our model:

Immigration Attitudes:

- Allowance for Immigrants of Different Race/Ethnic Group (imdfetn): This variable measures respondents attitudes towards allowing immigrants of a different race or ethnic group from the majority to enter the country. It reflects broader societal views on racial and ethnic diversity among immigrants.
- Allowance for Immigrants from Poorer Countries (impcntr)—This question captures views on permitting immigrants from poorer countries outside Europe to settle. It gauges the level of openness towards economic migrants and refugees.
- Impact of Immigrants on Country (imwbcnt)—This variable assesses perceptions of whether immigrants make the country a worse or better place to live, offering insights into the perception of social and cultural impacts of immigration.
- Economic Effects of Immigration (imbgeco)—This question evaluates opinions on whether immigration is beneficial or detrimental to the country's economy, addressing economic dimensions of immigration debates.

Religious Practices and Beliefs:

- Religious Service Attendance (rlgatnd)—Measures how often respondents attend religious services, apart from special occasions, indicating the role of organized religion in their lives.
- Self-Reported Religiosity (rlgdgr)—This variable captures how religious respondents consider themselves to be, reflecting personal faith intensity.
- Frequency of Prayer (pray)—Assesses how often respondents pray outside of religious services, highlighting personal religious practices.

Social Responsibility and Values:

- Personal Responsibility for Climate Change (ccrdprs)—Measures the extent to which respondents feel personally responsible for reducing climate change, indicating environmental attitudes.
- Importance of Understanding Different People (ipudrst)—This variable gauge the value placed on understanding people from diverse backgrounds, reflecting attitudes towards social diversity and inclusivity.
- Value of Traditions and Customs (imptrad)—Assesses the importance attributed to following traditions and customs, revealing attitudes towards cultural preservation versus modernization.

- Equality and Equal Opportunities (ipeqopt)—Measures the emphasis on ensuring that people are treated equally and have equal opportunities, indicating views on equality, both of opportunities and attitudes.
- Helping and Caring for Others (iphlppl)—Captures the importance of helping and caring for others well-being, reflecting altruistic values and social empathy.

We also add our three paradata variables we've discussed in a previous paragraph: Physical Condition of Building or House, Amount of Litter and Rubbish, and Presence of Vandalism and Graffiti.

For the predictive model, it's very important that the predictor variables have correlations with the predicted ones, because otherwise they can't be employed in order to improve predictions using a regression model. All the variables from our list of predictors have statistically significant correlation coefficient (Spearman's R) with at the very least 2 out of 3 variables representing attitudes towards LGBT and have meaningful reasoning behind their choice as a part of a predictor model, for both the HR and SK datasets.

Table 2

Spearman's R with significance: HR Dataset

	hmsfmlsh	hmsacld	freehms
imdfetn	-0.27 *	0.29 *	0.22 *
impcntr	-0.23 *	0.26 *	0.21 *
rlgatnd	0.12 *	-0.26 *	-0.20 *
imwbcnt	0.21 *	-0.27 *	-0.24 *
imbgeco	0.16 *	-0.23 *	-0.18 *
ccrdprs	0.17 *	-0.14 *	-0.15 *
pray	0.10 *	-0.21 *	-0.12 *
rlgdgr	-0.17 *	0.30 *	0.18 *
ipudrst	-0.16 *	0.10 *	0.21 *
imptrad	0.19 *	-0.29 *	-0.21 *
ipeqopt	-0.12 *	0.08 *	0.20 *
iphlppl	-0.08 *	0.00	0.09 *
physa	-0.05	0.00	0.10 *
littera	0.06 *	-0.09 *	-0.10 *
vandaa	0.01	-0.09 *	-0.09 *

Note: Coefficients marked with * are statistically significant at $p < 0.05$.

These variables together form a comprehensive predictive model designed to estimate values for hmsfmlsh, hmsacld, and freehms. To ensure the integrity of our predictive model, we included only entries with complete data for the selected paradata variables, our three variables of interest, and all predictor variables. After filtering, the dataset used constitutes 73.82% of the original dataset, maintaining its representative nature and suitability for our imputation experiments.

Table 3

Spearman's R with significance: SK Dataset

	hmsfmlsh	hmsacld	freehms
imdfetn	-0.16 *	0.29 *	0.29 *
impcntr	-0.16 *	0.30 *	0.26 *
rlgatnd	0.19 *	-0.29 *	-0.24 *
imwbcnt	0.21 *	-0.25 *	-0.27 *
imbgeco	0.22 *	-0.28 *	-0.25 *
ccrdprs	0.09 *	-0.11 *	-0.19 *
pray	0.18 *	-0.28 *	-0.23 *
rlgdgr	-0.12 *	0.32 *	0.22 *
ipudrst	-0.04	0.04	0.12 *
imptrad	0.09 *	-0.17 *	-0.09 *
ipeqopt	-0.08 *	-0.02	0.10 *
iphlppl	-0.05	0.01	0.04
physa	-0.16 *	0.02	0.02
littera	0.08 *	0.15 *	0.04
vandaa	0.07 *	0.14 *	0.05

Note: Coefficients marked with * are statistically significant at $p < 0.05$.

In the next phase of our analysis, we focus on a subset of the data, applying linear regression models to test the predictive power of our chosen variables on the three key questions of interest: attitudes towards LGBTQ+ individuals and issues. Linear regression is a statistical method that helps us understand how well our selected predictor variables can estimate responses to these questions. We treat our predictors as quasimetric, meaning that, despite being ordered categories, they can be analyzed similarly to continuous numerical data for this purpose.

Here is what we found from our models:

For HR (Croatia) the average mean squared error (MSE) for three LGBT-related variables is 1.22, and the average coefficient of determination (R-squared) is 0.22.

For SK (Slovakia) the average mean squared error (MSE) for three LGBT-related variables is 1.44, and the average coefficient of determination (R-squared) is 0.18.

The mean squared error tells us, on average, how much the predicted values deviate from the actual responses, with lower numbers indicating better accuracy. The coefficient of determination, or R-squared, measures how well the predictor variables explain the variation in responses to our questions of interest. In social sciences, an R-squared value with values around 0.2 is considered significant, indicating that our model does a fair job of predicting attitudes towards LGBT issues based on the variables we selected for Croatia and Slovakia. Therefore, these results suggest that our model is capturing important trends effectively enough to be used for further analysis.

Generating the Missing Values

In the next phase of our study, we artificially introduce missing values into our variables of interest to closely mimic the real-world scenarios of data collection. Introducing missing data that's not Missing Completely at Random (MCAR) and resembles real-world scenarios always poses a challenge, as it requires introducing a realistic pattern to missing data. In addition, for our experiment, we can't use the same pattern as we do for the imputation procedure, as it would be 'overfit' for the task, restoring the data in the same pattern it is missing.

Therefore, another approach is required. In order to produce a scenario of Missing at Random (MAR) data that's aligned with the real-world scenarios, we propose a novel approach: usage of clusterization as a method to classify respondents based on their response patterns. Since some respondents tend to be significantly more likely to refuse responding a question, the goal of this approach is to identify respondents with different response patterns and account for that during the production of missing values. Then, for each of the three questions of interest, we'll produce missing values proportional to the missing fraction for each of the clusters. For example, if in the original dataset, for question A, cluster 1 has 5% of missing values, and cluster 2 has 10%, for the question A, we'll produce twice as much missing values for the respondents from cluster 2 compared to ones from cluster 1.

Our clusterization has to be done separately for both the Croatian and Slovakian dataset, in order to capture different response patterns. The fraction of missing values is significantly higher in the Slovakian dataset, meaning the item response rate is overall lower. Our clusterization has to reflect that, therefore we perform clusterization separately for each country.

Table 4

Proportion of item-level response

Variable	HR Valid Frequency	SK Valid Frequency
hmsfmlsh	0.955	0.897
hmsacl	0.961	0.928
freehms	0.967	0.942

The basis of our clusterization would be a set of dichotomous variables that capture the non-responses of the respondents. Such approach first requires constructing two separate datasets (one for Croatia, one for Slovakia) where our non-dichotomous variables are re-coded as dichotomous. If respondent has provided an answer to the question, it'll be re-coded as "1", otherwise it will be re-coded as "0". We re-code an extensive set of questions this way for the purpose of this clusterization. Included questions are the ones tied to the aspects of our topic of interest—politics, religiousness and social responsibility and values. While we include the questions we use for the regression models for the purpose of re-coding and being used as a basis of clusterization, we also include various other questions, with a full list provided in the appendix.

Since we're employing full case analysis for the purpose of experimentation, we can't limit ourselves to the list of variables employed in the initial predictive model, as

we'll work with a filtered dataset, and thus cluster distribution will be heavily one-sided. Therefore, a variety of other questions that don't necessarily correlate to the views regarding LGBT, but could be useful for exploring the pattern of non-responses on questions that involve politics, religion and social views.

After choosing the variables of interest, we create two separate datasets—one for Croatia, one for Slovakia, each having these questions re-coded into dichotomous. We keep IDs of each respondent, so after clusterization we can use them to assign a cluster value for each respondent from the original datasets.

For our choice of clusterization algorithm, we employ hierarchical clustering, using the Hamming distance to calculate the distance matrix. We use Ward's minimum variance method for calculating the distance between clusters. This approach is directed towards creation of flexible amount of clusters (the amount which we can specify after seeing the dendrograms) based on the dichotomous data. Ward's minimum variance method is aimed towards low variability within clusters, and tends to produce clusters of a more similar sizes, making it an optimal choice for our task.

While there's no single way to interpret these clusters, our goal for this clusterization is to generate realistic missing data, for which, ideally, we want a decent number of clusters with a significant size of items—our respondents—within them. Having most respondents belong to a single cluster could reduce the complexity of MAR data generation, and thus our goal is to find a minimum number of clusters that distribute the respondents between a variety of them. This proved to be harder to achieve for the Croatian dataset, where item-level response rate was higher, and thus the majority of the respondents were converging on a single cluster of respondents that's best interpreted as a cluster of respondents with overall high item-level response rate.

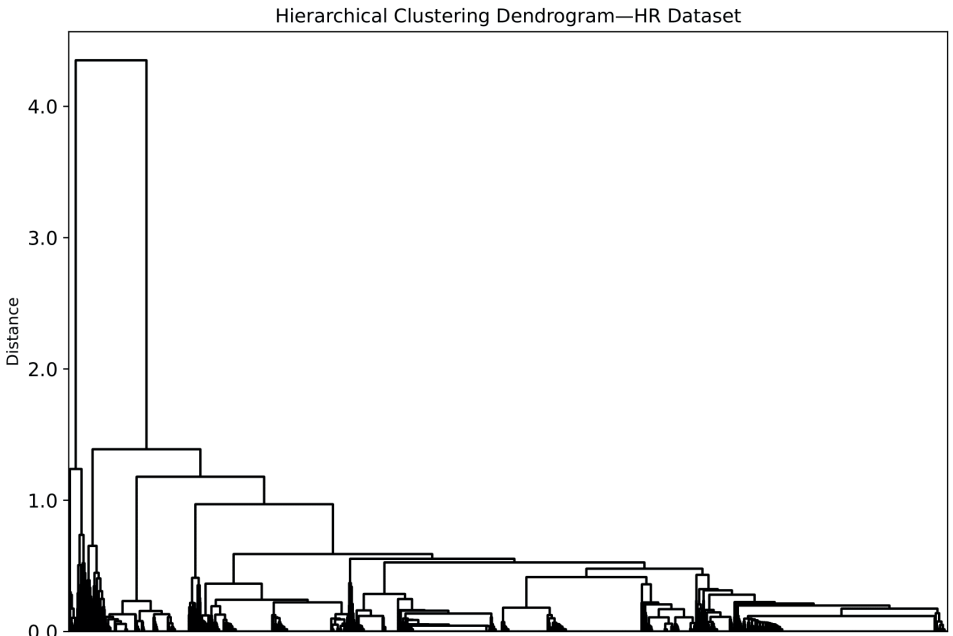

Figure 1. Dendrogram Clusterization of HR dataset

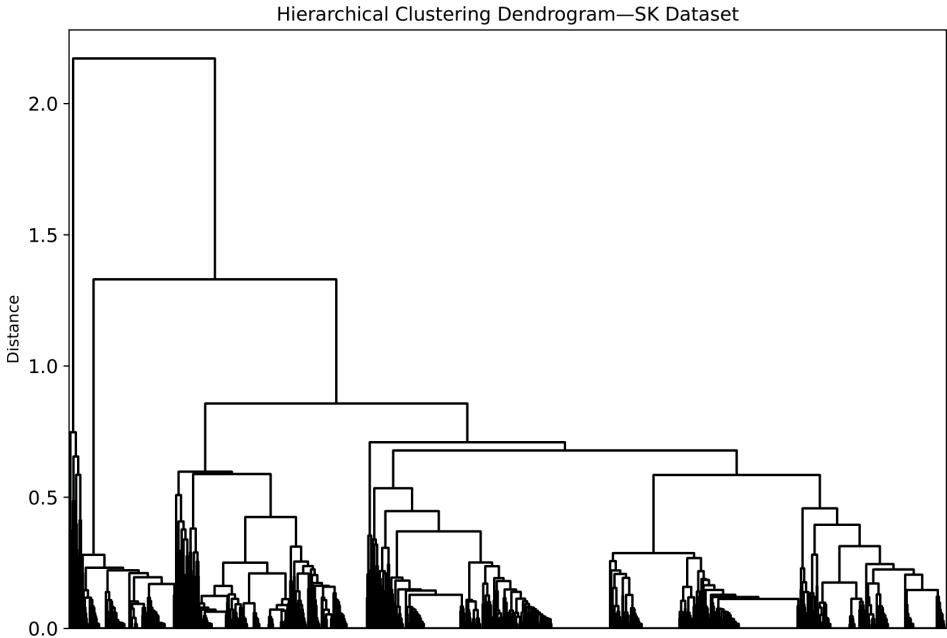

Figure 2. Dendrogram Clusterization of SK dataset

Table 5

HR Cluster Percentages

Cluster	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Percentage	0.94%	0.57%	0.50%	0.75%	1.38%	9.48%	1.38%	16.83%	68.15%

Table 6

SK Cluster Percentages

Cluster	1	2	3	4	5	6	7
Percentage	0.35%	1.13%	10.65%	21.79%	0.63%	27.08%	38.36%

After experimenting with various counts of clusters, we’ve settled on 9 clusters from HR dataset and 7 clusters for SK dataset, with primary goal being clusters of comparable size. The interpretation of each of these clusters can be summed up as a ‘nonresponse pattern’, with each cluster representing a certain pattern towards answering (or non-answering) questions from the pool we’ve settled on previously. While differences between some of these clusters could be insignificant, overall they contribute towards the goal of generating missing data in a realistic way.

Table 7

Fraction of valid values for HR clusters

C	hmsfmlsh	hmsacld	freehms
1	0.13	0.07	0.07
2	0.78	0.89	0.78
3	0.25	0.38	0.50
4	0.67	0.75	0.83
5	0.91	0.86	0.86
6	0.98	0.99	0.98
7	0.86	0.95	1.00
8	0.93	0.94	0.93
9	0.98	0.98	0.99

Table 8

Fraction of valid values for SK clusters

C	hmsfmlsh	hmsacld	freehms
1	0.00	0.00	0.00
2	0.56	0.44	0.62
3	0.96	0.97	0.99
4	0.92	0.95	0.97
5	0.11	0.00	0.33
6	0.93	0.93	0.92
7	0.87	0.94	0.96

Fractions of valid values for our variables of interest will be used as a basis for generating missing values. It's important to note that these fractions are based off the entire dataset. Since we'll be working with a complete case scenario where all the predictor values and variables of interest will be present, we'll filter some of the array values, and this will affect these clusters disproportionately, with ones that have low item response rate to be much more likely to get filtered. Some of the clusters, ones that correspond to the very low item response rate, will entirely be absent in our filtered datasets. For instance, for Croatia, 100% of respondents belonging to clusters 1 and 3 will be absent in the filtered dataset. Similarly, for Slovakia, 100% of respondents belonging to clusters 1, 2, and 5 will be absent in the filtered dataset.

For the respondents in our filtered dataset, we introduce missing values proportionally to the fraction of missing values in each cluster, for each question. For example, for those that belong to Croatian dataset's cluster 9, there's a 0.98 fraction of valid values for the question coded as 'hmsfmlsh'. This means that we'll proportionally introduce missing values with the goal of having 2 percent of Croatian's cluster 9 having missing values for this question, and so on for each question and each cluster.

This will be our first dataset with generated missing values. However, to explore various missing data scenarios, we generated 10 different datasets, each with an

incrementally higher fraction of missing values, with i = number of the dataset being the multiplier of the fraction of missing values. Going back to our previous example, it means that for $i = 2$, Croatian dataset's cluster 9, for 'hmsfmsh' question, we'll introduce about 4% of missing values, for $i = 3$ —6%, and so on. For some of the less frequent clusters with low item response rate, at high value of i there may be no values for these variables in cluster at all (100% missing values).

The overall fraction of missing data in these datasets ranges from minimal (about 5%) to more significant (up to 50%), allowing us to analyze the effects of different fractions of missing values. This approach enables us to assess the robustness of our predictive model across a spectrum of scenarios reflecting both minor and significant data missingness, following the realistic missing data scenario.

Imputation of Missing Data

Subsequently, we employ Multivariate Imputation by Chained Equations (MICE) to impute the missing values in each of the 20 generated datasets, 10 for each country.

To address the missing values across the 20 datasets we created, we applied the MICE technique, using linear regression as a choice of model. This method allows us to impute missing data by creating multiple imputations, reflecting the uncertainty about the right values to impute. To evaluate the impact of paradata on the imputation process, we designed two different models for each dataset:

1. Base Model: This model uses only our original set of predictors, which include attitudes towards immigration, religious practices and beliefs, and social responsibility and values. Specifically, the predictors are:
 - Immigration Attitudes: imdfetn, impcntr, imwbcnt, imbgcco
 - Religious Practices and Beliefs: rlgatnd, rldgr, pray
 - Social Responsibility and Values: ccrdprs, ipudrst, imptrad, ipeqopt, iphlplp
2. Paradata Model: This model incorporates the original predictors along with three variables related to the respondents living conditions, namely:
 - physa: Overall assessment of physical condition of building/house
 - littera: Amount of litter and rubbish in the immediate vicinity
 - vandaa: Amount of vandalism and graffiti in the immediate vicinity

This approach allows us to assess the impact of an additional aspect—living conditions—on imputation accuracy.

To minimize the effects of randomness and ensure that our findings are reproducible, we generated missing values 10 times for each dataset, using a different seed for each iteration, starting from a 'starting_seed' of 10001. This systematic approach ensures that our imputation results can be consistently replicated and verified.

Methodology of Comparison

To ensure the integrity of our imputed datasets, we conduct a comparative analysis by measuring the Root Mean Squared Error (RMSE), Mean Absolute Error (MAE), and R-squared (R^2) metrics. These metrics allow us to evaluate the accuracy and reliability of our two predictive models—Base and Paradata—against our original dataset, which has no missing values. The process is as follows:

1. For each predictive model, we undertake a detailed comparison with our base dataset—the original dataset that contains no missing values. We use three key metrics for this comparison: the Root Mean Squared Error (RMSE), Mean Absolute Error (MAE), and the R-squared (R^2). These metrics serve dual purposes: RMSE and MAE help us quantify the average errors in our imputed data, giving us a clear measure of accuracy, while the R^2 metric tells us how much of the variance in our original data is captured by the imputed data, indicating the imputations overall effectiveness.
2. To thoroughly assess the performance of our imputation models under varying conditions, we apply this comparative analysis across 20 distinct datasets—10 for Croatia, and 10 for Slovakia. Each of these datasets is denoted by an i variable (ranging from 1 to 10), where i represents a dataset with an incrementally higher fraction of missing values. Essentially, the i variable helps us systematically increase the missing data challenge, allowing us to observe how well each model performs as the complexity of imputation increases. For each i , from 1 to 10, we calculate the RMSE, MAE, and R^2 metrics for both Croatian and Slovakian datasets, enabling us to evaluate and compare the models performance across a spectrum of scenarios with varying degrees of missing data.
3. To account for variability and ensure robustness, we repeat this comparative analysis for each of the 10 seeds used to generate missing values. This step addresses the potential randomness in how values are imputed.
4. After conducting the analyses across all seeds, we calculate the average values for RMSE, MAE, and R^2 for each model and each i value. Averaging these metrics provides for a more stable and reliable measure of our models performance than just comparing them within a single seed.

By comparing these averaged metrics across our predictive models, we can assess how models perform while imputing missing data. This approach allows us to determine the effectiveness of incorporating paradata (variables responsible for living conditions) into the imputation process, for both Croatian and Slovakian datasets.

Results

Comparison for Croatia

Table 9

Results for Croatian dataset

i	Base RMSE	Paradata RMSE	Base MAE	Paradata MAE	Base R^2	Paradata R^2	Diff RMSE	Diff MAE	Diff R^2
1	0.2113	0.2282	0.0232	0.0258	0.9686	0.9641	0.0169	0.0025	-0.0045
2	0.3441	0.3286	0.0566	0.0532	0.9188	0.9258	-0.0155	-0.0033	0.0070
3	0.4183	0.4166	0.0858	0.0848	0.8801	0.8811	-0.0017	-0.0010	0.0011
4	0.4620	0.4660	0.1076	0.1078	0.8538	0.8508	0.0040	0.0003	-0.0030
5	0.5473	0.5407	0.1451	0.1414	0.7945	0.7998	-0.0066	-0.0038	0.0052
6	0.5993	0.5960	0.1724	0.1735	0.7544	0.7566	-0.0032	0.0010	0.0022

<i>i</i>	Base RMSE	Paradata RMSE	Base MAE	Paradata MAE	Base R ²	Paradata R ²	Diff RMSE	Diff MAE	Diff R ²
7	0.6460	0.6552	0.2020	0.2059	0.7153	0.7063	0.0092	0.0039	-0.0090
8	0.6882	0.6792	0.2306	0.2265	0.6762	0.6843	-0.0090	-0.0040	0.0081
9	0.7291	0.7323	0.2569	0.2606	0.6371	0.6343	0.0032	0.0037	-0.0029
10	0.7673	0.7728	0.2853	0.2888	0.5977	0.5916	0.0056	0.0035	-0.0061

As shown by RMSE and MAE For Croatia, there's no significant difference between imputation quality of base and paradata-enhanced predictive models. This suggests that 'Living Conditions' is not a significant predictor for the LGBT-related questions of interest for this country.

The models demonstrated reasonable performance at lower values of *i*, corresponding to lower fractions of missing values. For example, at *i* = 1, the R-Squared value exceeded 0.96, indicating that our predictive model accounts for 96% of the variance in the missing values. Given that Croatia exhibited a lower proportion of missing values relative to Slovakia, the statistical coefficients remained robust even as *i* increased, albeit with a gradual decline observed. This trend underscores the efficacy of the models in handling datasets with varying degrees of missing information, particularly in scenarios characterized by minimal data omission.

Comparison for Slovakia

Table 10

Results for Slovakian dataset

<i>i</i>	Base RMSE	Paradata RMSE	Base MAE	Paradata MAE	Base R ²	Paradata R ²	Diff RMSE	Diff MAE	Diff R ²
1	0.4152	0.4172	0.0809	0.0814	0.8875	0.8862	0.0019	0.0005	-0.0013
2	0.5830	0.5841	0.1624	0.1601	0.7769	0.7782	0.0011	-0.0023	0.0012
3	0.7034	0.6872	0.2372	0.2323	0.6760	0.6894	-0.0163	-0.0049	0.0133
4	0.7986	0.8034	0.3113	0.3140	0.5828	0.5782	0.0048	0.0028	-0.0047
5	0.9135	0.8968	0.3992	0.3880	0.4544	0.4752	-0.0167	-0.0113	0.0207
6	0.9871	0.9823	0.4731	0.4710	0.3613	0.3671	-0.0049	-0.0021	0.0058
7	1.0637	1.0620	0.5480	0.5498	0.2605	0.2607	-0.0017	0.0017	0.0002
8	1.1446	1.1363	0.6335	0.6274	0.1434	0.1545	-0.0083	-0.0061	0.0111
9	1.1913	1.1937	0.6873	0.6891	0.0765	0.0709	0.0025	0.0018	-0.0056
10	1.2454	1.2372	0.7449	0.7406	-0.0055	0.0041	-0.0082	-0.0043	0.0097

Contrary to the Croatian dataset, the Slovakian dataset exhibited improvements, albeit modest, when paradata variables were incorporated into the imputation process. Notably, at *i* = 5, the R-Squared value increased by 0.02, indicating that the paradata-enhanced model accounts for an additional 2% of the variance compared to the model

without paradata. This increment suggests that 'Living Conditions' may play a non-negligible role in predicting responses to LGBT-related questions.

Although the overall performance of the model for the Slovakian dataset may appear inferior relative to the Croatian dataset, it is important to consider the significantly higher fraction of missing values within the Slovakian dataset. Notably, even at $i = 1$, the missing value rate surpasses 10% for certain questions, highlighting the challenges posed by the dataset's sparsity.

Conclusions

In our study, we aimed to assess the impact of incorporating paradata into imputation models on the accuracy and reliability of the imputed data, with a particular focus on whether the inclusion of 'Living Conditions' paradata enhances the predictive capabilities of our imputation model. We've proposed a novel method of producing MAR missing values using clusterization based on respondents response patterns, which aims to create realistic missing data for the purpose of this experiment and could be incorporated in further similar researches.

Before discussing role of paradata in our study, it is crucial to address the efficiency of the imputation method employed and provide general guidelines for the data imputation procedure, which consists of a couple key steps:

1. Missing data considerations. Classifying the missing data is important understanding how to approach the task. Generally, missing data in social sciences is either MAR or MNAR, which means that probability of missing data is not the same for all observation. This requires application of other variables in order to improve on quality of data imputed. Another point worth paying attention to is the fraction of missing data. Even more robust data imputation techniques struggle with accurate representation of missing data when fraction of missing data is high—which depends on the complexity of the missing pattern, however, generally speaking, 20% of data being missing already tends to make data imputation significantly less accurate, as been shown in our experiments.

2. Construction of predictive model. After identifying the missing data, the next step should be selection of variables that'll be applied for the imputation procedure. In our case—dealing with LGBT-related questions—we've picked variables that represent 3 different aspects that have a meaningful connection with our variables of interest: Immigration Attitudes, Religiousness, and Social Responsibility and Values. In addition, for one of the models, we've used paradata variables that reflect abode condition, suggesting it could reflect the socioeconomical status of an individual. The choice of variables used during imputation should always be tied to the ones that are both meaningfully connected and have statistically significant correlations.

3. Choice of a method. While there is a large variety of methods used for data imputations, most of the commonly used ones tend to produce biased results, both on the level of distributions and on the level of intervariable connections. One of the few regularly used methods that does not negatively impact them is Multiple Imputation by Chained Equations (MICE) with linear regression, which is the one we recommend

for the general use in social sciences, if variables can be treated as quasimetric. Utilizing MICE with linear regression as the backbone for our imputation strategy provided promising results, particularly in datasets where the fraction of missing values remained relatively low. For instance, for the Croatian dataset, at $i = 1$, which is roughly equal to 5% of missing data the R-Squared value exceeded 0.96, whereas MAE was at 0.023.

Overall, usage of linear regression for the datasets demonstrated robust capability in accurately estimating missing data under scenarios where fraction of missing value wasn't too high. Based on these results, we can overall recommend the usage of regression models with Multiple Imputation with Chained Equations when dealing with missing data that may be treated as quasimetric and constructing a viable predictive model is deemed feasible.

Our analyses indicate that the inclusion of paradata may or may not be viable depending on a country. In the context of the Croatian dataset, the imputation quality—assessed through RMSE and MAE metrics—revealed no considerable difference between the base and paradata-enhanced predictive models. This suggests that within this dataset, 'Living Conditions' does not significantly influence the predictive accuracy for LGBT-related questions of interest. Conversely, the Slovakian dataset demonstrated slight improvements upon the integration of paradata variables into the imputation process, which hints at the potential significance of 'Living Conditions' in predicting responses to LGBT-related questions for the Slovakian dataset.

Based on these observations, our conclusion is that while paradata's inclusion does not universally improve imputation model performance, it may offer marginal benefits under specific conditions. When paradata may cover some aspect which might be deemed important for the predictive model, yet not recorded through the traditional means of surveying, it could be a valid addition to the predictive model that will improve the quality of imputations. While the enhancements observed were minor, they suggest the possibilities for future research to further investigate and possibly expand the utility of paradata in enhancing the quality of imputed datasets.

APPENDIX

Variables used for the clusterization procedure:

- *nwspol*—News about politics and current affairs, watching, reading or listening, in minutes
- *netusoft*—Internet use, how often
- *netustm*—Internet use, how much time on typical day, in minutes
- *ppltrst*—Most people can be trusted, or you can't be too careful
- *pplfair*—Most people try to take advantage of you, or try to be fair
- *pplhlp*—Most of the time people helpful or mostly looking out for themselves
- *polintr*—How interested in politics
- *psppsgva*—Political system allows people to have a say in what government does
- *actrolga*—Able to take active role in political group
- *psppipla*—Political system allows people to have influence on politics

- cptppola—Confident in own ability to participate in politics
- trstprl—Trust in country's parliament
- trstlgl—Trust in the legal system
- trstplc—Trust in the police
- trstplt—Trust in politicians
- trstprt—Trust in political parties
- trstep—Trust in the European Parliament
- trstun—Trust in the United Nations
- trstsci—Trust in scientists
- vote—Voted last national election
- prtdgcl—How close to party
- lrscale—Placement on left right scale
- stflife—How satisfied with life as a whole
- stfeco—How satisfied with present state of economy in country
- stfgov—How satisfied with the national government
- stfdem—How satisfied with the way democracy works in country
- stfedu—State of education in country nowadays
- stfhlth—State of health services in country nowadays
- gincdif—Government should reduce differences in income levels
- freehms—Gays and lesbians free to live life as they wish
- hmsfmlsh—Ashamed if close family member gay or lesbian
- hmsacld—Gay and lesbian couples right to adopt children
- eufft—European Union: European unification go further or gone too far
- lrnobed—Obedience and respect for authority most important virtues children should learn
- loylead—Country needs most loyalty towards its leaders
- imsmetn—Allow many/few immigrants of same race/ethnic group as majority
- imdfetn—Allow many/few immigrants of different race/ethnic group from majority
- impcntr—Allow many/few immigrants from poorer countries outside Europe
- imbgeco—Immigration bad or good for country's economy
- imueclt—Country's cultural life undermined or enriched by immigrants
- imwbcnt—Immigrants make country worse or better place to live
- atchctr—How emotionally attached to [country]
- atcherp—How emotionally attached to Europe
- rlgblg—Belonging to particular religion or denomination
- rlgdnm—Religion or denomination belonging to at present
- rlgdgr—How religious are you
- rlgatnd—How often attend religious services apart from special occasions
- pray—How often pray apart from at religious services
- ccnthum—Climate change caused by natural processes, human activity, or both
- ccrdprs—To what extent feel personal responsibility to reduce climate change
- fairelc—National elections are free and fair
- dfprtal—Different political parties offer clear alternatives to one another
- medcrgv—The media are free to criticise the government
- rghmgpr—The rights of minority groups are protected

- votedir—Citizens have the final say on political issues by voting directly in referendums
- cttresa—The courts treat everyone the same
- gptpelc—Governing parties are punished in elections when they have done a bad job
- gvctzpv—The government protects all citizens against poverty
- grdfinc—The government takes measures to reduce differences in income levels
- viepol—The views of ordinary people prevail over the views of the political elite
- wpestop—The will of the people cannot be stopped
- keydec—Key decisions are made by national governments rather than the European Union
- fairelcc—In country national elections are free and fair
- dfprtalc—In country different political parties offer clear alternatives to one another
- medcrgvc—In country the media are free to criticise the government
- rghmgprc—In country the rights of minority groups are protected
- votedirc—In country citizens have the final say on political issues by voting directly in referendums
- cttresac—In country the courts treat everyone the same
- gptpelcc—In country governing parties are punished in elections when they have done a bad job
- gvctzpcv—In country the government protects all citizens against poverty
- grdfincc—In country the government takes measures to reduce differences in income levels
- viepolc—In country the views of ordinary people prevail over the views of the political elite
- wpestopc—In country the will of the people cannot be stopped
- keydecc—In country key decisions are made by national governments rather than the European Union
- chpldm—Best for democracy: government changes policies in response to what most people think
- chpldmi—Important for democracy: government changes policies in response to what most people think
- chpldmc—In country government changes policies in response to what most people think
- stpldmi—Important for democracy: government sticks to policies regardless of what most people think
- stpldmc—In country government sticks to policies regardless of what most people think
- implvdm—How important for you to live in democratically governed country
- accalaw—Acceptable for country to have a strong leader above the law

References

Aitken, A., Hörngren, J., Jones, N., Lewis, D., & Zilhro, M.J. (2004). *Handbook on improving quality by analysis of process variables*. Eurostat.

- Brunton-Smith, I. & Tarling, R. (2017). Harnessing paradata and multilevel multiple imputation when analysing survey data: A case study. *International Journal of Social Research Methodology*, 20(6), 709-720. <https://doi.org/10.1080/13645579.2017.1287842>
- Couper, M.P. (1998). *Measuring Survey Quality in a CASIC Environment*. Survey Research Center, University of Michigan.
- Graham, J.W. (2009). Missing data analysis: Making it work in the real world. *Annual Review of Psychology*, 60, 549-576.
- Lee, J. H. & Huber Jr., J. (2011). Multiple imputation with large proportions of missing data: How much is too much? In: *Proceedings of the 23rd United Kingdom Stata Users' Group Meetings*. Stata Users Group.
- Little, R.J.A. & Rubin, D.B. (1989). The analysis of social science data with missing values. *Sociological Methods & Research*, 18(2-3), 292-326. <https://doi.org/10.1177/0049124189018002004>
- Mathiowetz, N.A. (1998). Respondent expressions of uncertainty: Data source for imputation. *Public Opinion Quarterly*, 62(1), 47-56.
- McKnight, P.E., McKnight, K.M., Sidani, S., & Figueredo, A.J. (2007). *Missing Data: A Gentle Introduction*. Guilford Press.
- Newman, D.A. (2014). Missing data: Five practical guidelines. *Organizational Research Methods*, 17(4), 372-411. <https://doi.org/10.1177/1094428114548590>
- Rubin, D.B. (1987). *Multiple Imputation for Nonresponse in Surveys*. John Wiley & Sons, Inc. <https://doi.org/10.1002/9780470316696>
- Skafida, V., Morrison, F., & Devaney, J. (2022). Answer refused: Exploring item non-response on domestic abuse questions in a social survey affects analysis. *Survey Research Methods*, 16(2), 227-240. <https://doi.org/10.18148/srm/2022.v16i2.7823>

Received 06.05.2024

ANDRII GORBACHYK, YAROSLAV KOSTENKO

Using Paradata for Imputation of Missing Values in Sociological Survey Data: Results of Statistical Modeling (Case of Croatia and Slovakia)

Missing values are a common issue in quantitative social researches. One of the ways to handle missing data is by data imputation. This article outlines the challenges of traditional data imputation methods, which often introduce biases, and presents an advanced approach that features integration of paradata—auxiliary information collected during surveys—into the imputation process, using the European Social Survey (ESS) as its dataset. It is proposed that the usage of paradata could enhance predictive models used for imputation. It discusses the practical applications of data imputation, particularly through the lens of sensitive topics such as LGBT issues in socially conservative countries, where missingness could be heavily skewed due to social inacceptability of certain answers. To evaluate the effectiveness of the proposed approach towards imputation, the research employs the approach of using the 'ideal dataset', which is a subset of the original dataset with no missing values, and then introduces artificial missing values that are not MCAR (Missing Completely at Random) to simulate the real case of missing data. Having artificial missingness allows for evaluation of the imputation procedure by comparing it with the original dataset. The study uses a novel approach towards creation of realistic missing data patterns through clustering based on response patterns. The research uses advanced statistical methods to handle missing data, and incorporates paradata from the survey process to improve the accuracy of predictive models. By comparing statistical metrics such as RMSE, MAE, and R-squared, the article evaluates the effectiveness of these methods in mimicking the original dataset's variability.

Keywords: missing data; item non-response; data imputation; multiple imputation; paradata; missing data patterns; modelling of missing data

АНДРІЙ ГОРБАЧИК, ЯРОСЛАВ КОСТЕНКО

Використання параданих для імпутації пропущених даних в соціологічних дослідженнях: результати статистичних експериментів (кейси Хорватії та Словаччини)

Відсутні дані — це поширена проблема у кількісних соціологічних дослідженнях. Одним із способів розв'язання цієї проблеми є імпутація даних. У статті описуються проблеми традиційних методів імпутації даних, які часто викривляють дані, і представлено інновативний підхід, який включає інтеграцію параданих — додаткової інформації, зібраної під час опитувань, — у процес імпутації, з використанням результатів European Social Survey (ESS) як масиву даних. У статті припускається, що використання параданих може підвищити якість предиктивних моделей, застосовуваних для імпутації. Обговорюються практичні застосування імпутації даних, особливо стосовно сенситивних тем, таких як питання ЛГБТ у соціально консервативних країнах, де може бути значна частка відсутніх даних через соціальну прийнятність певних відповідей. Для оцінки ефективності запропонованого підходу до імпутації дослідження використовує підхід з 'ідеальним набором даних', який є підмножиною оригінального набору даних без відсутніх значень, а потім вводить штучні відсутні значення, що не є повністю випадковими (MCAR), для імітації реального кейсу відсутніх даних. Наявність штучно згенерованих пропущених даних дозволяє оцінити процедуру імпутації, порівнюючи її з оригінальним набором даних. Дослідження використовує інновативний підхід до створення реалістичних патернів відсутніх даних через кластеризацію на підставі патернів не-відповідей респондентів. Дослідження застосовує передові статистичні методи для роботи з відсутніми даними й інтегрує парадані для підвищення точності предиктивних моделей. Порівнюючи статистичні метрики, такі як RMSE, MAE та R2, автори статті оцінюють ефективність цих методів у відтворенні варіативності оригінального набору даних.

Ключові слова: пропущені дані; не-відповідь; імпутація даних; множинна імпутація; парадані; патерни пропущених даних; моделювання пропущених даних

МИКОЛА БУЛАТЕВИЧ,

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та публічних комунікацій, факультет соціології та соціальної політики, Український державний університет імені Михайла Драгоманова (01601, Київ, вул. Пирогова, 9)

MYKOLA BULATEVYCH,

Candidate of Sciences in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology and Public Communications, Faculty of Sociology and Social Policy, Dragomanov Ukrainian State University (9, Pyrohova St., Kyiv, 901601)

m.m.bulatevych@udu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0294-1635>

Дискурсивні та інституційні стандарти справедливості у модерній світ-системі

Справедливість є складним та багатовимірним соціальним феноменом. Її суть, особливості прояву та інституціалізації досліджує низка соціальних і гуманітарних наук. У соціології, на думку Ніколаса Бейлі та Ніка Вінчестера, справедливість традиційно осмислюють у контексті процесів створення суспільних благ та розподілу їх між індивідами або соціальними групами (Bailey, Winchester, 2018: p. 797). Суспільними благами можна вважати, приміром, частку додаткової вартості, що відкриває доступ до споживання товарів та послуг, або виборчі, громадянські, соціальні права тощо. Соціальні інститути та соціальні механізми, які визначають особливості розподілу суспільних благ, можуть ставати об'єктами аналізу. В контексті такого традиційного підходу в соціології вирізняють, зокрема, два різновиди справедливості — дистрибутивну та контрибутивну.

Осмилення дистрибутивної справедливості, як показує Серена Олсаретті, пов'язане з аналізом особливостей організації економічних та соціальних інститутів і виявлення їхньої функційної спрямованості або неспрямованості на справедливий розподіл зисків — товарів, прибутків, доступу до соціальних послуг тощо — та обов'язків від соціальної кооперації в соціумі (Olsaretti, 2018: p. 1). Натомість осмилення контрибутивної справедливості є більш «матеріалістичним» і пов'язане вже безпосередньо зі сферою суспільної праці. На думку Пола Гомберга, через кваліфіковану, значущу працю людина робить свій внесок у розвиток соціальної спільноти, до якої належить, і отримує навзаєм визнання

Цитування: Булатевич, М. (2024). Дискурсивні та інституційні стандарти справедливості у модерній світ-системі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 83–102, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.083>.

та повагу з боку цієї спільноти. Це забезпечує повноцінну інтеграцію людини у спільноту й наповнює її життя смыслом та почуттям гідності (Gomberg, 2007: pp. 66-67). Проблема полягає в тому, що розвиток капіталізму з його спеціалізованим поділом праці призвів до поширення низькокваліфікованих, рутинізованих робочих місць. Займаючи їх, людина втрачає автономію та контроль над виробничими процесами, втрачає смислові орієнтири, відчужуються як від праці, так і від соціальної спільноти, членом якої вона є. Розв'язанням проблеми, вважає Гомберг, може стати справедливий розподіл у рамках суспільної праці завдань різних рівнів кваліфікації та рутинізації. Тоді висококваліфікована зайнятість не буде чимось таким, що перебуває в користуванні лише обмеженого кола обраних осіб (Morrison, 2021: pp. 229-230).

Особливий вимір справедливості розкрито в теоріях суспільного договору. Тут уже йдеться про фундаментальні принципи справедливості, які покладаються в основу соціуму, коли той утворюється, і які стають предметом домовленостей вільних та рівних осіб, що добровільно вирішили вийти зі стану природи й перейти до цивільного життя. Класичні теорії суспільного договору були розроблені Джоном Локом, Жан-Жаком Русо та Імануїлом Кантом. Новітню інтерпретацію їх запропонував Джон Ролз. У своїй теорії справедливості Ролз говорить про так звану первісну позицію — вихідну гіпотетичну ситуацію, що є аналогом стану природи. В умовах «первісної позиції» ніхто не знає свого місця в соціальній ієрархії, свого класового становища, соціального статусу, частки в розподілі багатства, впливу, влади, ніхто не має корисливих, егоїстичних інтересів. І ось за такої ситуації особи, що вирішили укласти суспільний договір, можуть чесно визначити й погодити установчі принципи справедливості, що становитимуть засади організації соціуму і врегульовуватимуть їхнє подальше цивільне життя. На підставі погоджених принципів, цивільні особи далі можуть ухвалити конституцію, сформувати законодавчий орган і, загалом, створити політичну сферу, а також врегулювати соціальні й економічні нерівності. Наприклад, нерівності багатства, вважає Ролз, розглядатимуться як справедливі, якщо їх урівноважувати відповідними компенсувальними пільгами для кожного члена соціуму (Rawls, 2001: pp. 37-38, 41).

Ненсі Фрейзер пропонує «двовимірну» теорію справедливості, в якій виокремлює соціальні нерівності, укорінені в царині господарства, та соціальні нерівності, укорінені в царині культури. Ці дві форми нерівностей можна відокремити одна від одної аналітично, оскільки в соціальному житті вони тісно переплетені. У контексті другої форми Фрейзер говорить про справедливість визнання — різновид справедливості, пов'язаний із розподілом поваги. Функціонування соціальних інститутів у суспільстві в ідеалі має забезпечити рівний розподіл між акторами або соціальними групами поваги та культурного визнання незалежно від мультикультурних особливостей цих акторів або груп. Такий підхід Фрейзер використовує, зокрема, в ґендерних і расових дослідженнях (Fraser, 2013; Ray, Sayer, 1999).

Нас у цій розвідці цікавитимуть дещо інші виміри справедливості. Класик соціології Еміль Дюркгайм, досліджуючи моральну регуляцію в соціумі, приділяв увагу аналізу деяких аспектів справедливості, зокрема, говорив про певні її

стандарти. Вчений зазначав моральне переважання реститутивного права над правом пунітивним (Durkheim, 2014). Суспільство, на думку Дюркгайма, конструює, нав'язує і неперервно підтримує загальнозначущі стандарти справедливості, які, зокрема, задають ціннісні та смислові орієнтири для соціальних взаємодій індивідів у соціумі. Індивіди у своїх бажаннях та діях мають зважати на ці стандарти, інакше їх буде затавровано. Так проявляє себе моральна сила суспільства. Встановлені стандарти справедливості набувають ознак «соціального факту», оскільки здатні чинити тиск на індивідів, примушуючи їх поводитися саме в такий, а не інший спосіб (Alexander, 2006: p. 18).

Дюркгайм не конкретизував, що являють собою такі стандарти, звідки вони беруться, чому вони є саме такими і чому в певний історичний момент вони стають загальнозначущими. І ми якраз хотіли б зосередитися власне на цих питаннях. Проте тут є ще один момент. Дюркгайм здійснював свої дослідження в рамках суспільства. Кожне окреме національне суспільство конструює власні стандарти справедливості й підтримує їх на своїй території. Але нам би хотілося вийти за національні рамки й поміркувати про єдині загальнозначущі стандарти справедливості для усього сучасного глобального соціального світу, а не для окремого суспільства. Та для цього глобальний соціальний світ потрібно якось уявляти, скажімо, як глобальну соціальну систему. Теорія модерної світ-системи Імануїла Валерстайна дає нам можливість це зробити.

Спираючись на положення теорії модерної світ-системи, ми можемо, по-перше, уявити глобальний соціальний світ як модерну світ-систему, або, що те саме, як європейську капіталістичну світ-економіку, а по-друге, — встановити, де, коли і чому в ньому з'явилися загальнозначущі стандарти справедливості, та окреслити їхню сутність. Валерстайн говорить, що однією з особливостей європейської капіталістичної світ-економіки є наявність в ній єдиної геокультури. Під геокультурою вчений розуміє набір ідей, цінностей і норм, схвалених та прийнятих всюди в модерній світ-системі та здатних примушувати соціальну дію розгортатися у певному напрямку (Wallerstein, 2011: p. xvi). Геокультурою модерної світ-системи є, на думку Валерстайна, ідеологія лібералізму, що виникла наприкінці XVIII — на початку XIX сторіччя в результаті Французької революції й розвивається дотепер. Ми припустимо, що сучасні глобальні стандарти справедливості було взято саме з того набору ідей, цінностей і норм, які лежать в основі ідеології лібералізму.

Отже, метою цієї розвідки буде в найзагальніших рисах означити стандарти справедливості в модерній світ-системі. Особливості появи цих стандартів та особливості їхньої інституціалізації ми розглянемо в контексті формування геокультури європейської капіталістичної світ-економіки. Світ-системний підхід Валерстайна дасть можливість поглянути на стандарти справедливості у їхньому становленні від моменту появи й дотепер і виокремити функції, які вони виконували у підтриманні відносно стабільного розвитку модерної світ-системи. Також у цій розвідці ми використаємо деякі положення теорії громадянського суспільства Джефрі Александера, які, на нашу думку, можуть органічно доповнити й конкретизувати розглядувану проблематику.

Приміром, використовуючи поняттєво-категоріальний інструментарій Александра, ми можемо виокремити дискурсивні та інституційні стандарти справедливості.

Французька революція та актуалізація проблеми справедливості в модерній світ-системі

Питання справедливості в модерній світ-системі з моменту її появи у «довгому XVI сторіччі» і до 1789 року особливо не порушувалися. Структури модерної світ-системи — осьовий поділ праці з виробничими регіонами ядра, напівпериферії та периферії та система держав і міждержавних блоків — забезпечували виробництво додаткової вартості у капіталістичний спосіб і переспрямовували потоки виробленої додаткової вартості з периферії до ядра, від нижчої страти до вищої. Завдяки таким механізмам еліти світ-економіки ефективно здійснювали нескінченне нагромадження капіталу. Долею ж переважної більшості тих, хто належав до широких народних мас, було працювати в умовах безправ'я і жорсткої експлуатації за тих чи тих способів організації та контролю праці — рабства, кріпацтва, здольщини або найманої праці. Такий соціальний порядок вважався цілком нормальним.

Французька революція змінила ситуацію. Повсталі широкі народні маси, що в результаті революції раптово й неочікувано для еліт з'явилися на історичній арені як новий суб'єкт, на який відтепер потрібно було зважати, висунули питання справедливості на передній план і гостро поставили принципову проблему справедливого соціального порядку. Чинний соціальний порядок модерної світ-системи вони оголосили несправедливим і категорично виказували намір змінити його настільки, щоб він почав відповідати їхнім ідеалам справедливості. Історична можливість перевлаштувати соціум на принципово нових засадах надихала революційні поривання мас на початкових етапах Французької революції.

Та от тільки широкі народні маси не були єдиною згуртованою соціальною групою. У них не було спільних ідеалів справедливості та єдиного бачення того, яким має бути справедливий соціальний порядок. Натомість вони являли собою доволі різношерсте утворення, що складалося з окремих соціальних груп, кожна з яких у своїх революційних виступах орієнтувалася на власний, іноді нечіткий та розпливчастий, образ справедливо влаштованого соціуму. До того ж одна й та сама людина могла належати до більш як однієї такої соціальної групи. Тож маси прагнули змінити наявний соціальний порядок і ситуативно були об'єднані цією метою, але на який порядок змінити і як саме — тут єдиної узгодженої позиції у них не було.

Наприклад, до складу широких народних мас входила соціальна група, яку Валерстайн позначає терміном «нижча страта світ-економіки» (Wallerstein, 2011: р. 24). До цієї групи вчений відносить категорії населення модерної світ-системи, які характеризувалися відсутністю прав та відсутністю власності на засоби виробництва й були залучені у виробничі процеси як безпосередня робоча сила. Нижча страта прагнула в принципі зруйнувати чинний соціаль-

ний порядок і на його руїнах побудувати новий. Мабуть, ідеалом нового справедливого соціуму для неї була така собі співдружність вільних людей, в якій були б відсутні приватна власність, експлуатація та соціальна нерівність. Можливо, Анрі Сен-Симон саме таку співдружність називав «світовою асоціацією», а Карл Маркс — «комуністичною формацією». Оскільки в основі соціального порядку лежать спосіб виробництва і спосіб розподілу додаткової вартості, то нижча страта у перебігу Французької революції перш за все намагалася поламати саме їх. Вона спрямувала повстанську енергію на радикальну перебудову та реорганізацію виробничих процесів і на здійснення перерозподілу додаткової вартості на свою користь. Фактично нижча страта намагалася зруйнувати структури та механізми світ-економіки, які уможливлювали нескінченне нагромадження капіталу. І якби їй вдалося це зробити, модерну світ-систему було би знищено.

А от «міські середні класи» — інша соціальна група, що входила до складу широких народних мас — були налаштовані менш радикально. Фундаментальна перебудова наявного соціального порядку шляхом зміни способу виробництва, очевидно, не входила до їхніх планів. Натомість їхньою метою було радше поліпшити соціальний порядок, зробити його більш раціональним, виправити його вади шляхом виважених, продуманих реформ. Міські середні класи, по-перше, цікавили гарантії недоторканості їхньої приватної власності та гарантії захисту їхньої особи та їхньої свободи від свавілля дворян. По-друге, їх цікавили політичні права, здобуття яких відкрило би їм доступ до участі в політичному житті. Ідеал нового справедливого соціуму, на який орієнтувалися міські середні класи, доволі точно, як нам здається, змалював Юрген Габермас. Це був соціум, що мав би базуватися на спільноті автономних і рівних з точки зору права приватних осіб. Його основою мала бути збалансована, обмежена територіальними рамками товарна економіка, що функціює на базі приватної власності й за умов вільного ринку. Приватними особами вважали би білих чоловіків, що очолюють власне приватне господарство і є автономними суб'єктами права (Habermas, 1998: p. 44). На відміну від нижчої страти, міські середні класи навряд чи прагнули знищити модерну світ-систему.

До складу революційно налаштованих широких народних мас входили, окрім того, ще й такі соціальні групи, як жінки, темношкірі, етнічні меншини тощо. Як правило, їх традиційно залічували до нижчої страти. Однак для кожної з цих груп було актуальним своє особливе бачення справедливого соціуму, яке могло дещо відрізнятись від бачення інших. Та з усім тим, незважаючи на відсутність у повсталих мас єдиних позицій, Французька революція, як показує Валерстайн, похитнула легітимність модерної світ-системи (Wallerstein, 2011: p. 10). Революційні виступи народних мас почали ширитися різними країнами та регіонами європейської капіталістичної світ-економіки. Грецька революція 1821 року, Липнева революція у Франції 1830 року, «Весна народів» 1848–1849 років, Лютнева революція в Російській імперії стали окремими ланками одного процесу, пов'язаного з намаганнями мас створити новий, справедливий, на їхній погляд, соціальний світ.

Широкі народні маси розуміли, що змінити соціальний порядок можна за допомоги засобів, які перебувають у монопольному розпорядженні держави, перш за все засобів насилля та адміністративних ресурсів. Тому одним із найголовніших проміжних завдань, яке вони поставили перед собою у перебігу Французької революції, було взяти державу під свій контроль. Маса висунули принципову вимогу впровадження народного суверенітету: верховна влада має належати народу, а не монарху, а держава замість абсолютистської монархічної має стати народною демократичною (Wallerstein, 2011: р. 1). Але ж як у широких народних мас не було єдиного узгодженого бачення справедливо влаштованого соціального порядку, так само не було в них і спільного розуміння того, як має виглядати народна держава і як її використовувати для реалізації соціальних змін. Не було і єдиного розуміння того, що ж таке власне є той «народ», під контролем якого має перебувати держава. Маса були єдині в тому, щоб демонтувати абсолютну монархію, але якою конкретно формою народної держави її замінити — тут однозначної позиції не було. При цьому еліти країн ядра світ-економіки аж ніяк не збиралися втрачати контроль над державою та віддати його в руки повсталим масам і намагалися зробити усе можливе, щоб не допустити встановлення демократії. Їхньою метою було заблокувати соціальні зміни, зберегти модерну світ-систему і свої привілейовані позиції в ній. Розпочалася боротьба за державу. Від того, які групи в кінцевому підсумку здобудуть контроль над нею, багато в чому залежали результати Французької революції.

Утвердження лібералізму як ідеології соціальних змін та як геокультури модерної світ-системи

Згідно з Валерстайном, в період Французької революції в модерній світ-системі вперше виникають ідеології. Їхня поява була спричинена потребою в обґрунтуванні соціальних змін, що їх «запустила» Французька революція: як мають розгортатися соціальні зміни, що саме в соціумі має бути змінено, яким чином і хто є суб'єктом соціальних змін? У більш вузькому, політичному сенсі Валерстайн розглядає ідеології як «політичні метастратегії», що містять програми імплементації народного суверенітету і здатні мобілізувати маси для цього. У такому розумінні, ідеології можуть обґрунтувати, якою має бути народна держава, хто є «народ», який її контролює, і яким чином держава втілює ті чи ті соціальні зміни. Валерстайн виокремлює три ідеології, що з'явилися в результаті Французької революції: консерватизм, лібералізм та соціалізм. Головним критерієм, на підставі якого він дає їм характеристику, є «швидкість змін»: консерватизм пропонував уповільнити соціальні зміни настільки, наскільки це можливо; соціалізм — навпаки, пришвидшити їх настільки, наскільки це можливо, і тому головний акцент в ньому ставили на революції як на способі радикального, найшвидшого втілення соціальних перебудов; а лібералізм пропонував поступові, контрольовані зміни з помірною швидкістю втілення їх та орієнтувався на раціональні, продумані реформи (Wallerstein, 2011: pp. 6, 11). Валерстайн дає загальну дефініцію ідеологіям таким чином, що вони відповідають світоглядним орієнтирам та інтересам трьох ключових для перебігу Фран-

цузької революції соціальних груп: консерватизм більше узгоджується зі світоглядними орієнтирами та інтересами еліт країн ядра модерної світ-системи, соціалізм — нижчої страти, а лібералізм — міських середніх класів.

Якщо йдеться про ідеології у вузькому сенсі, тобто як «політичні метастратегії», то Валерстайн також зазначає деякі їхні характеристики. Зокрема, що стосується питання основного призначення народної держави, то, як показує вчений, згідно з ідеологічними положеннями консерватизму, держава має захищати традиційні права та цінності від загальної волі широких народних мас. Соціалізм змальовував державу як таку, що натомість втілює загальну волю мас. І з ідеологічних позицій лібералізму метою держави було створення умов, за яких права людини могли б максимально розквітнути. Якщо ж розглянути дражливе питання, кого слід вважати «народом», в руках якого перебуває верховна влада, то консерватизм до складу «народу» включав лише так звані традиційні соціальні групи, а саме — знатні заможні сім'ї. Соціалізм під «народом» розумів усе населення, що мешкає в рамках вільної співдружності й реалізує свою волю та контроль над державою шляхом «прямої демократії». Лібералізм до «народу» відносив спільноту раціональних індивідів, наділених політичними, економічними та культурними правами (Wallerstein, 2011: pp. 12-13, 16).

Кожна з трьох ідеологій претендувала на те, щоб утвердитися як єдино істинний «путівник» для втілення соціальних змін. Але зрештою переміг лібералізм. Сталося це в результаті протиборства та взаємодій трьох соціальних груп, що тривали кілька десятиліть від початку Французької революції й відбувалися в хитросплетінні складних і заплутаних подій. Коли вибухнула Французька революція, стало очевидно, що змін соціального порядку не уникнути. Потрібно було тільки встановити швидкість, з якою вони будуть здійснюватися, а також глибину соціальних трансформацій. Еліти країн ядра одразу ж спробували максимально загальмувати соціальні зміни. Ставку було зроблено на консерватизм. Але вона не спрацювала. Спроба інституціалізувати консерватизм як ідеологію соціальних змін завершилася Липневою революцією 1830 року. Після цього елітам країн ядра стало зрозуміло, що доведеться втілювати швидші та глибші соціальні перебудови, ніж їм хотілось би. При цьому на радикальні, соціалістичні зміни суспільного ладу еліти не могли піти. Залишалося погодитися на поступові перетворення, але за умови, що еліти максимально їх контролюватимуть. Відповідно, вони перемкнули свою увагу з консерватизму на лібералізм.

Міські середні класи, з одного боку, виступали проти консерватизму, але з іншого — так само, як і еліти, не сприймали соціалістичних ідей суспільних змін. Образ нового соціуму, побудованого на засадах «колективної», або «народної», власності та «прямої демократії», їм було складно уявити. Революційна активність нижчої страти як мінімум викликала у них занепокоєння, як максимум лякала. На їхнє переконання, радикальні зміни навряд чи можуть бути благом для соціуму. Єдиною очевидною стратегією для них був лібералізм. І ось тут ситуативно збіглися інтереси еліт країн ядра модерної світ-системи та міських середніх класів — двох соціальних груп, що протистояли одна одній у подіях Французької революції. Обидві соціальні групи спрямували свої зусилля на блокування соціалізму та інституціалізацію лібералізму. Незважаючи на спротив

нижчої страти, лібералізм поступово був встановлений як «загальноприйнята» ідеологія соціальних змін і в підсумку став геокультурою модерної світ-системи. Низи ніяк не змогли запобігти цьому. Їм особливо нічого було протиставити хай і ситуативному, але все ж таки союзу між елітами й міськими середніми класами. Соціалізм був відкинутий, власне як і консерватизм. Пропоновану лібералізмом програму поступових соціальних змін було взято за основу.

Конструкційні елементи моделі «ліберальної держави»

Еліти виробничого регіону ядра модерної світ-системи, територіальною базою яких були Франція та Велика Британія, у розпал Французької революції все ще втримували державу, що мала форму абсолютної монархії, під своїм контролем. Однак тиск повсталих широких народних мас був занадто потужним. Засобами насилля придушити революційні виступи не вдавалося. Тож довелося йти на певні поступки. Для того, щоб заспокоїти повсталі маси, еліти готові були піти на демонтаж абсолютної монархії. Але разом з тим вони не могли допустити встановлення повноцінної демократії. Бо ж якби це сталося, маси скинули б їх з історичної арени та втілили б такі соціальні зміни, які могли пошкодити або зруйнувати структури модерної світ-системи, що уможливлювали нескінченне нагромадження капіталу. Елітам потрібно було замість абсолютистської монархічної запропонувати нову, більш «народну» модель держави, але розробити та встановити її так, щоб фактично зберегти державу під своїм контролем і, відповідно, не надати масам реальних дієвих засобів контролю над нею. Валерстайн пише: «Проблема для знаті, отже, полягала в тому, як створити структуру, яка виглядала би як народна, хоча насправді не була б такою, але попри те зберігала б підтримку значної частини “народу”» (Wallerstein, 2011: p. 23).

Завдання було непросте. Але еліти зуміли його здійснити завдяки тому, що ідеологія лібералізму інституціалізувалася як геокультура модерної світ-системи. Еліти скористалися програмою імплементації народного суверенітету, яку містив у собі лібералізм. На її підґрунті вони розробили модель держави, що мала ознаки народної, але при цьому залишилася під їхнім контролем, і представили її масам як народну. Головна її особливість полягала в обмеженому залученні міських середніх класів до участі в політичному житті. Модель дістала назву «ліберальна держава». Саме вона була встановлена замість абсолютної монархії і, як показує Валерстайн, існує дотепер. В її основу покладено ідеологічні орієнтири та цінності лібералізму.

На підставі аналізу моделі ліберальної держави, що його розгортає Валерстайн у 4-му томі «Модерної світ-системи», на нашу думку, можна виокремити принаймні чотири такі її особливості, або складові: 1) конституція держави, 2) нація, 3) виборче право або право голосу та 4) громадянське суспільство. Ці чотири елементи тісно переплетені один з одним. Наявність кожного з них неможлива без наявності інших.

1. Конституція (або її аналог) стає установчим документом ліберальної держави, в якому прописано її базові засадничі принципи. Конституція задає просторово-часові рамки ліберальної держави. На її основі визначається територія,

на яку поширюються адміністративні повноваження ліберальної держави, а також фіксується точний історичний час, коли ліберальна держава з'явилася і розпочала свій розвиток. Ухвалення конституції прибирає фігуру монарха або суттєво обмежує його в повноваженнях, утверджує народний суверенітет і встановлює принцип верховенства права.

2. Нація є той самий «народ», який контролює державу. Вона утворюється одночасно з ухваленням конституції. Якщо за умов Ancien Régime народ являв собою дезінтегровану спільноту пасивних і безправних підданих, то з ухваленням конституції він перетворюється на націю — солідарну спільноту політично активних громадян держави, які набувають низки політичних та громадянських прав. Члени нації на законних підставах отримують можливість брати участь у політичному житті й легально впливати на державу. Конституція визначає права, свободи та обов'язки, яких набувають громадяни.

3. Виборче право або право голосу є базовим засобом, за допомоги якого нація здійснює свій контроль над державою. На підставі виборчого права громадяни врегульовують доступ до державної влади, вирішують, хто очолить державну бюрократичну верхівку. Право голосу змушує державних діячів дотримуватися взятих на себе зобов'язань, інакше на чергових виборах вони можуть втратити доступ до влади.

4. Громадянське суспільство є елементом моделі ліберальної держави, завдяки якому нація здатна впливати на процеси ухвалення рішень державою. Громадянське суспільство являє собою комунікативну сферу, в якій члени національної спільноти — громадяни держави — практикують відкриту публічну раціональну комунікацію з метою досягнути взаєморозуміння стосовно важливих та актуальних для соціуму питань. Вплив на державу здійснюється через громадську думку, що виробляється в результаті такої комунікації. Громадянське суспільство встановлюється, зокрема, на підставі статей або норм конституції. Виборче право стає головним критерієм як отримання людиною членства в нації, так і повноцінного включення людини до громадянського суспільства.

Модель ліберальної держави була представлена як «народна», оскільки зазначені вище чотири елементи створювали для громадян можливість здійснювати обмежений контроль над державою. Окрім того, модель містила механізм, за допомоги якого громадянам надавалася можливість начебто самим власними зусиллями виправляти несправедливості в соціумі. Механізм базується на комунікативній активності громадян у громадянському суспільстві й передбачає наявність у них політичних та широких громадянських прав, зафіксованих в конституції. Наприклад, якщо в соціумі фіксується дещо — подія, процес, наявний соціальний інститут тощо, які грубо порушують справедливість, то тоді громадяни держави на законних підставах мають право на «збурення» і в комунікативних мережах громадянського суспільства можуть розпочати усебічне обговорення цих явищ із тим, щоб досягнути консенсусу стосовно ставлення до них та стосовно вибору шляхів виправлення ситуації. У результаті комунікації генерується громадська думка, і через неї громадяни чинять тиск на адміністративний апарат ліберальної держави, змушуючи його ухвалювати й упроваджувати рішення, які мають відновити порушену справедливість. Ліберальна

держава на підставах, прописаних зокрема й у конституції, мусить реагувати на цей тиск, враховувати громадську думку, виконувати волю громадянського суспільства і, отже, реалізовувати відповідні рішення.

На «папері» проєкт ліберальної держави виглядав доволі привабливо. Здавалося, що широкі народні маси отримають ефективні важелі контролю над державою. Але впровадження його у практику виявилось неоднозначним. Встановлення ліберальної держави розпочалося з конституційної та електоральної реформ у країнах ядра. В результаті ухвалення конституцій, як і було обіцяно елітами, абсолютна монархія була демонтована, локус суверенітету змістився від монарха до «народу», і було закладено фундамент для створення нової спільноти — нації. А от з електоральною реформою почали виникати нюанси. Модель ліберальної держави втілювалася так, що серед широких народних мас виборче право спочатку отримали лише представники міських середніх класів, до того ж тільки чоловіки. Нижча страта виборчого права не отримала. Можливостями, що їх надавала модель ліберальної держави, вона, відповідно, скористатися не могла.

Залишалося тільки обґрунтувати, чому ненадання виборчого права нижчій stratі є справедливим рішенням. У цьому питанні також допоміг лібералізм. Відповідно до його ідеологічних положень було уведено так званий критерій розуму. Валерстайн пише: «Гізо міг встановити як передумову користування правом на народний суверенітет володіння “здатністю” діяти відповідно до розуму. Тільки якщо виборче право буде обмежене тими, хто має цю здатність, тоді буде можливо мати “наукову політику” і “раціональне врядування”» (Wallerstein, 2011: р. 7). Але в чому полягає «критерій розуму» і що означає «діяти відповідно до розуму»? Валерстайн у своєму аналізі моделі ліберальної держави детально не прояснює ці питання. Тому, щоб глибше розкрити їх, нам хотілось би звернутися до теорії громадянського суспільства Джефрі Александера. Чому саме Джефрі Александера? Тому що в його теорії громадянського суспільства наявні деякі положення, на підставі яких можна надати одну з можливих інтерпретацій того, що означає «діяти розумно» і що означає «критерій розуму» в цілому. Така інтерпретація доволі несуперечливо узгоджуватиметься з положеннями світ-системного аналізу Валерстайна, і, можливо, частково їх доповнить.

Інституціалізація дискурсивних та інституційних стандартів справедливості

Александр визначає громадянське суспільство як сферу суспільства, яка є аналітично незалежною та емпірично відокремленою від держави та господарства, а також від інших соціальних сфер, зокрема сім'ї та релігії, і в якій індивідуальні права та колективні зобов'язання тісно переплетені (Alexander, 2006: pp. 31, 53). Вчений називає її ще «світом» цінностей та соціальних інститутів, які створюють можливості для соціального критицизму й демократичної інтеграції (Alexander, 2006: р. 4). Якщо людина хоче стати повноцінним учасником громадянського суспільства, вона має володіти певними соціальними якостями.

Володіє вона такими якостями чи ні, встановлюють шляхом відкритої публічної комунікації учасники громадянського суспільства, які були включені до нього раніше, тобто вже стали повноправними членами нації, громадянами держави. Згідно з Александером, для того, щоб комунікативно встановити, чи характеризується людина необхідними соціальними якостями, громадяни в процесі обговорення використовують дихотомічні символічні коди, що позначають позитивні та негативні полюси соціальних якостей або їхні цивільні та анти-цивільні боки. Набір символічних кодів формує генералізовану символічну систему, що здатна відрізнити громадянські чесноти від громадянських вад. Люди, які вважають себе достойними членами національної спільноти, змальовують себе в позитивних символічних кодах. Вони ж змальовують недостойних у відповідних негативних кодах символічного набору (Alexander, 2006: p. 55).

На думку Александера, з'ясування наявності потрібних для включення соціальних якостей відбувається на трьох рівнях: на рівні мотивів, на рівні соціальних відносин і на рівні соціальних інститутів. Мотиви приписують громадянам у відповідь на питання: які люди необхідні для того, щоб сформувати життєздатні демократії? Соціальні відносини визначаються як легітимні або нелегітимні у відповідь на питання: які соціальні відносини побудують люди з відповідними мотивами? Нарешті, соціальні інститути категоризуються у відповідь на питання: які типи організацій будуть сформовані цими типами людей з такими типами соціальних відносин? У підсумку вчений пропонує такий набір символічних кодів (Alexander, 2006: pp. 57-59) (див. табл.).

Таблиця

Символічні коди

МОТИВИ		СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ		СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ	
ЦИВІЛЬНІ МОТИВИ ЛЮДИНИ	АНТИ-ЦИВІЛЬНІ МОТИВИ ЛЮДИНИ	ЦИВІЛЬНІ ВІДНОСИНИ	АНТИ-ЦИВІЛЬНІ ВІДНОСИНИ	ЦИВІЛЬНІ ІНСТИТУТИ	АНТИ-ЦИВІЛЬНІ ІНСТИТУТИ
Активна	Пасивна	Відкриті	Приховані	Регульовані правилами	Свавільні
Автономна	Залежна	Довірливі	Підозріливі	Закон	Сила
Раціональна	Ірраціональна	Критичні	Запопадливі	Рівність	Ієрархія
Розсудлива	Істерична	Благородні	Корисливі	Інклюзивні	Ексклюзивні
Спокійна	Збудлива	Альтруїстичні	Жадібні	Знеособлені	Персоналізовані
Самовладна	Дика й пристрасна	Правдиві	Оманливі	Договори	Зв'язки відданості
Реалістична	Викривлено сприймає реальність	Чесні та прямі	Базуються на розрахунку	Групи	Фракції
При здоровому глузді	Божевільна	Дорадчі	Змовницькі	Офіс	Особистість
		Дружні	Антагоністичні		

Набір символічних кодів лягає в основу дискурсу громадянського суспільства, який, згідно з Александером, має два різновиди: «дискурс свободи» та «дискурс репресії». Символічні коди, що позначають позитивний або цивільний бік соціальних якостей, формують «дискурс свободи». Якщо людина змальовується в кодах цього дискурсу, вона має бути включена в громадянське суспільство, оскільки їй властиві необхідні соціальні якості. Їй має бути надано виборче право та громадянські права. Символічні коди, що позначають анти-цивільний бік соціальних якостей, формують «дискурс репресії». Якщо людина підпадає під «дискурс репресії», її затавровують як анти-цивільну, не здатну до участі в комунікації у громадянському суспільстві. Їй має бути відмовлено у виборчому праві та у громадянських правах. Така людина не має підлягати включенню до громадянського суспільства. Вона, каже Александер, мусить замовкнути й має бути відстороненою та репресованою (Alexander, 2006: р. 61).

Дискусійними можуть бути певні питання. Звідки Александер взяв такий символічний зміст кодів? Чому саме ці коди, а не інші лягли в основу «дискурсу свободи» та «дискурсу репресії»? Чому наявність саме таких соціальних якостей вимагається для повноцінного включення? Александер вказує, що символічний зміст кодів є історичним відлунням довгих і різноманітних серій рухів у соціальному, інтелектуальному та релігійному житті — класичних республіканських ідей, юдаїзму, християнства, протестантизму, просвітницької та ліберальної думки, революційних, соціалістичних традицій і традицій загального права (Alexander, 2006: р. 56). Але, судячи з усього, символічний зміст кодів так чи інакше пов'язаний з ідеологічними положеннями та принципами лібералізму як геокультури модерної світ-системи й, очевидно, логічно виведений з них.

Якщо соціальна група підпадає під «дискурс репресії», її представники змальовуються як пасивні та залежні, ірраціональні та істеричні, збудливі та пасіонарні, не здатні адекватно сприймати реальність. Такі люди будуть тяжіти до створення не відкритих та довірчих соціальні відносин, але скритних і підозріливих. До влади й до авторитетів всередині їхньої соціальної групи вони ставитимуться запопадливо, але щодо людей за її межами поводитимуться корисливим і жадібним чином. Вони поводитимуться змовницьки, намагаючись обдурити інших, розглядатимуть всіх, хто не належить до їхньої групи, як ворогів. Представники таких соціальних груп створюватимуть свавільні й деспотичні соціальні інститути замість тих, що базуються на праві. В них робитиметься ставка на силу, а не закон, на ієрархію, а не рівність, і просуватиметься особиста лояльність замість контрактних формальних зобов'язань. Такі інститути регулюватимуться конкретними особами замість зобов'язань, що їх накладає публічний офіс (Alexander, 2006: pp. 57-59).

У процесі встановлення ліберальної держави нижча страта модерної світ-системи одразу ж наразилася на «дискурс репресії». Представників трьох найбільших соціальних груп, що входили до нижчої страти, — наймані робітники, жінки й темношкірі — почали змальовувати в негативних, анти-цивільних символічних кодах. Поряд із зазначеними вище характеристиками, їх позначали ще й як таких, що не здатні раціонально осмислювати інформацію та

відрізнати правду від неправди. У рамках «дискурсу репресії» у них відсутнє критичне мислення; вони є лояльними до лідерів суто через особисті причини, і лідерам буде легко ними маніпулювати. Іншими словами, представники нижчої страти є ірраціональними, лінивими та залежними, не мають честі та шани й радо підкорюються сваволі ієрархічної влади. Відповідно, робили висновок, що представники нижчої страти не здатні діяти раціонально, тобто не відповідають отому самому «критерію розуму». Вони є некомпетентними для участі в політичному житті та неспроможними адекватно користуватися можливостями, що їх надає модель ліберальної держави. Їм не варто надавати виборче право, не варто включати їх до громадянського суспільства й робити повноправними членами національної спільноти. Натомість в позитивних кодах «дискурсу свободи» спочатку змальовувалися тільки міські середні класи — білі, заможні, освічені чоловіки. Тільки їх сподобили повноцінного включення (Alexander, 2006: pp. 61-62).

Набір символічних кодів, що їх виокремлює Александер, фактично лягає в основу дискурсивних стандартів справедливості у модерній світ-системі. Такі стандарти встановлюють чіткі й однозначні вимоги до соціальних якостей людини, що претендує на включення. На підставі відповідності соціальних якостей конкретної людини цим вимогам обґрунтовується справедливість надання або ненадання їй виборчого права і включення або невключення її до нації та громадянського суспільства. Якщо в перебігу раціональної комунікації у громадянському суспільстві встановлено, що соціальні якості людини відповідають дискурсивним стандартам справедливості, тоді буде несправедливо не залучити цю людину до користування усіма можливостями ліберальної держави. Відповідно, справедливим буде надати їй права і повноцінне включення. І навпаки, якщо на підставі раціональної комунікації встановлено, що людина за соціальними якостями не відповідає дискурсивним стандартам справедливості, то буде цілком справедливим, якщо вона не отримає виборчого права та повноправного членства в нації й буде вилучена за межі громадянського суспільства, бо це краще як для соціуму, так і для неї самої.

Інституційні стандарти справедливості тісно переплетені з дискурсивними та встановлюють правила й загальні принципи впливу громадян на державу. Вони пов'язані вже не з комунікативними практиками в громадянському суспільстві, але із засобами, за допомогою яких громадяни здатні м'яко впливати на державу, зокрема використовуючи специфічні механізми санкцій та винагород. Спираючись на теорію громадянського суспільства Александера, можна виокремити такі засоби: голосування та вибори; політичні партії та громадські організації й асоціації; публічний державний офіс; система права. Інституційні стандарти справедливості здатні впливати на державних діячів і спонукати їх дотримуватися громадянських зобов'язань і діяти відповідно до закону. Вони врегульовують державну адміністративну владу, здійснюючи контроль над обраними діячами. Якщо людину визнано такою, що відповідає дискурсивним стандартам справедливості, вона дістає включення й разом із цим повноцінний доступ до інституційних стандартів. Дискурсивні та інституційні стандарти справедливості з'являються разом з утвердженням лібералізму як

геокультури модерної світ-системи. Вони інституціалізуються в будь-якому соціумі, де з більшим чи меншим успіхом встановлюється модель ліберальної держави.

Відновлення легітимності соціального порядку модерної світ-системи та поява «західного ліберального світу»

Модель ліберальної держави, як показує Валерстайн, вперше була запроваджена в 1830–1832 роках у трьох країнах ядра модерної світ-системи — Великій Британії, Франції та Бельгії (Wallerstein, 2011: р. 75). Встановивши цей лад, елітам вдалося заспокоїти революційні виступи широких народних мас. Еліти змогли «вибити» з революційної боротьби, можливо, чи не найбільш небезпечну соціальну групу — міські середні класи, — надавши їй представникам обмежені права участі в рамках ліберальної держави. Після цього міські середні класи відійшли від революційних практик, а без їхніх мережевих та організаційних ресурсів антисистемні виступи нижчої страти втратили свою гостроту і вже не становили серйозної небезпеки. На цьому Французька революція фактично була вичерпана. Пішовши на поступки міським середнім класам, еліти країн ядра, з одного боку, зберегли контроль над державою у своїх руках, а з іншого — позбавили нижчу страту будь-яких важелів впливу на державу. А отже, вони не допустили радикального перерозподілу додаткової вартості на користь нижчої страти й не дозволили нижчій страті зруйнувати структури модерної світ-системи та зреалізувати фундаментальні зміни соціального порядку. Елітам вдалося зберегти європейську капіталістичну світ-економіку та свої привілейовані позиції в ній.

Міські середні класи були цілком задоволені встановленням ліберальної держави. Вони отримали права повноцінної участі, а разом з ними — ілюзію контролю над державою. Хоча окремі, обмежені можливості впливу на державу справді їм було надано. Міські середні класи утвердилися в переконанні, що вони реально впливають на організацію суспільного порядку в соціумі й визначають динаміку і напрям його розвитку. Вони почали розглядати соціум не як щось таке, що є стороннім стосовно них і на що вони не можуть впливати, але як їхній власний «життєсвіт», який вони самі можуть раціонально зорганізувати та впорядкувати свідомими зусиллями волі. Більш радикальні революційні трансформації міські середні класи розглядали як шкідливі та небезпечні. Тож вони припинили власні революційні практики й заблокували революційні виступи нижчої страти. Нові соціально-політичні реалії їх цілком влаштовували. Єдиною соціальною групою серед трьох, яка фактично майже нічого не здобула за результатами Французької революції, виявилася нижча страта. Її представники не досягли своєї мети із деструкції модерної світ-системи і не зреалізували жодного з поставлених завдань, окрім хіба що демонтажу абсолютної монархії. Вони отримали лишень сумнівний статус «пасивного громадянина», який надавав їм формальні права на життя і на захист своєї особи та власності, але не передбачав виборчих і громадянських прав (Wallerstein, 2011: р. 145).

Зміни соціального ладу, що почали втілюватися разом із встановленням ліберальної держави, пов'язані з формуванням сучасних національних суспільств, або, як їх пізніше стали називати, «суспільств модерну». Це раціональні, правові суспільства, фундаментом яких стає нація і які характеризуються наявністю у своїй будові таких підсистем, як національне господарство, національна модерна держава і громадянське суспільство, а також наявністю національної раціоналізованої культури. Дефекти й недоліки, які так чи інакше присутні в соціальному ладі суспільств модерну, поступово коригуються засобами, що їх надає ліберальна держава, зокрема шляхом комунікативної активності у громадянському суспільстві повноцінно включених членів національної спільноти. На цих засадах будь-які несправедливості можна виправляти без радикальних зламів і трансформацій. Завдяки використанню громадянами потенціалу національної комунікації суспільство поступово ставатиме дедалі більш раціональним та впорядкованим. Такий новий соціальний лад національних суспільств був легітимований як справедливий.

Встановлення моделі ліберальної держави посприяло в цілому відновленню легітимності соціального порядку модерної світ-системі, що була підірвана Французькою революцією. Водночас це спричинило появу так званого західного ліберального світу, до якого увійшли країни, де революційні виступи широких народних мас заспокоювали шляхом впровадження моделі ліберальної держави. Спочатку це були Велика Британія, Франція та Бельгія, але з розвитком модерної світ-системі до «західного ліберального світу» доєднувалися в різні історичні періоди нові країни. Одночасно виник і, назвемо його умовно, «антиліберальний світ», до якого від самого початку увійшли три імперії — Австрійська, Німецька і Російська. В них революційні повстання мас намагалися придушити в силовий, насильницький спосіб, і це, зокрема, передбачало ще більше посилення абсолютистської, а пізніше авторитарної держави, ще міцнішу внутрішньоелітну згуртованість і ще жорсткіший контроль та репресії. Надання будь-яких прав участі широким народним масам відкидалося в принципі. Однак переможну ходу лібералізму зупинити було вже не просто.

Включення нижчої страти модерної світ-системі до структур «ліберальної держави»

Лібералізм є універсалістською ідеологією в тому сенсі, що містить ідею всезагального включення. Лібералізм принципово не блокує перспективи включення й залишає прочиненими двері для всіх тих, хто з якихось причин залишився «за бортом». Це доволі цікава й водночас суперечлива його особливість. Нижча страта модерної світ-системі за результатами Французької революції так і не змогла встановити народну демократичну державу, яка відповідала б її інтересам. Натомість була надійно встановлена модель ліберальної держави, й так просто змінити її вже було неможливо. Порядок у модерній світ-системі було відновлено, історичний шанс на фундаментальні соціальні зміни втрачено. Єдине, що залишалося нижчій страті, — це боротися, щоби здобути повноцінне включення в новоутворених соціально-політичних структурах. Для цього вона

й скористалася відкритістю лібералізму. Згідно з «правилами гри», що їх встановив лібералізм, нижчій страті належало обґрунтувати несправедливість свого виключення. Для цього вона мала довести, що її представники відповідають дискурсивним та інституційним стандартам справедливості.

Коли встановлення ліберальної держави у країнах ядра остаточно завершилося, в середовищі нижчої страти почали формуватися громадські рухи соціальних груп, представники яких виявилися виключеними. Робітничі рухи, жіночі рухи феміністок та суффражисток, рухи темношкірих починають використовувати комунікативні можливості громадянського суспільства, щоби змалювати своїх представників у позитивних символічних кодах «дискурсу свободи». Вони спрямовують свою активність на те, щоб обґрунтувати й довести повноцінно включеним членам нації, що такі соціально-демографічні характеристики, як-от «бути найманним робітником», «бути жінкою» чи «бути не-білим», не є ганебними та недостойними й ніяк не деформують цивільні якості людини. А отже, представники відповідних соціальних груп є цілком розумними й компетентними для того, щоб раціонально користуватися можливостями, що їх надає ліберальна держава. Натомість еліти та міські середні класи продовжували змальовувати представників нижчої страти у негативних символічних кодах «дискурсу репресії», заставровуючи їхні соціально-демографічні характеристики як такі, що призводять до розвитку в людини анти-цивільних якостей, і обґрунтовували таким чином справедливість виключення низів. Інтереси еліт і міських середніх класів збігалися в тому, щоб тримати нижчу страту поза межами ліберальної держави.

У царині громадянського суспільства країн, де було встановлено ліберальну державу, тривалий час відбувалася дискурсивна боротьба. Із часом громадські рухи виключених соціальних груп досягали успіху і «згасали». Представників нижчої страти врешті-решт визнавали достатньо розумними й компетентними, надавали їм виборче право й повноцінне включення до національної спільноти та громадянського суспільства. Спершу було включено найманих робітників, дещо пізніше — жінок і темношкірих. Проте це суттєво не покращило становища нижчої страти в модерній світ-системі. Низам так і не вдалося змінити перерозподіл додаткової вартості на свою користь. Так само, як і не вдалося похитнути владні позиції еліт. Натомість, зокрема завдяки таким ідеологічним конструкціям, як дискурсивні та інституційні стандарти справедливості, еліти зуміли переспрямувати повстанську енергію нижчої страти з антисистемних революцій у річище боротьби за включення. Революційну енергію було поступово випущено, нижча страта більше не становила загрози для розвитку модерної світ-системи. Повноцінна інтеграція низів до національних суспільств сприяла зміцненню соціальної солідарності, й це ще більше посилило держави ядра.

Лібералізм посприяв послабленню і в підсумку розпаду імперських утворень, які все ще залишалися в модерній світ-системі. Революційні повстання широких народних мас, що вибухали в імперських утвореннях під впливом Французької революції, вже за апробованою схемою вправно придушувалися, впроваджуючи модель ліберальної держави, й вони набували форм або лібе-

ральних «буржуазних» або національних «буржуазних» революцій. Національні суспільства, що з'являлися на теренах імперій, органічно інтегрувалися у світовий поділ праці, розміщуючись у виробничих регіонах периферії або напівпериферії. Їхні держави посідали своє місце в геополітичному просторі модерної світ-системи як відносно слабкі та безпечні одиниці, навряд чи спроможні кинути конкурентний виклик сильним державам ядра. Модель ліберальної держави стала загальноприйнятим шаблоном і поступово з більшим чи меншим успіхом упроваджувалася скрізь у межах модерної світ-системи. А втім, окремі країни периферії й напівпериферії продовжували чинити спротив її встановленню на своїх територіях.

Новоутвореним в регіонах периферії національним суспільствам лібералізм давав надію на поступовий та неухильний економічний і соціальний розвиток, ліберальна держава мала ефективно його підтримувати, а стандарти справедливості живили ілюзію справедливого соціального порядку. Але, як показує Валерстайн, ці надії поступово згасають, а оптимізм вичерпується. Обіцянки лібералізму не були виконані: периферія залишається залежною від ядра, недорозвиненою та виснаженою (Wallerstein et al., 2013: pp. 43-44). Фундаментальні соціальні нерівності між виробничими регіонами ядра, напівпериферії та периферії зростають. Конфлікти інтересів і суперечності між елітами й нижчою стратою загострюються. Питання способу виробництва та перерозподілу додаткової вартості вкотре виходять на передній план. Проблема несправедливого соціального порядку модерної світ-системи знову актуалізується. Ми можемо спостерігати, як у деяких сучасних країнах периферії й напівпериферії здійснюються спроби вироблення альтернативних лібералізованих ідеологічних конструкцій, нерідко відверто химерних та антигуманних. Іноді ідеологію лібералізму намагаються підмінити смисловими побудовами, в основі яких лежать світоглядні орієнтири релігійного фундаменталізму. Одночасно із цим в деяких країнах периферії й напівпериферії здійснюються спроби демонтажу ліберальної держави, зокрема через позбавлення *de-facto* широких народних мас виборчого права та відновлення в тому чи тому вигляді імперських структур. Ідеології лібералізму дедалі важче виконувати функцію легітимації й підтримувати видимість справедливості в несправедливому світі.

Висновки

Спираючись на положення теорії модерної світ-системи Імануїла Валерстайна, можна зробити деякі висновки щодо стандартів справедливості в сучасному світі.

1. Стандарти справедливості у модерній світ-системі були встановлені в результаті Французької революції й діють дотепер. До Французької революції вони не були потрібними та актуальними, адже модерна світ-система цілком ефективно й динамічно розвивалася без такого роду ідеологічних конструкцій. Під тиском широких народних мас еліти країн ядра змушені були звернути увагу на проблему справедливості й піти на окремі поступки масам у питаннях створення справедливого соціального порядку.

2. Стандарти справедливості з'явилися в контексті більш широких процесів, пов'язаних з інституціалізацією ідеології лібералізму як геокультури модерної світ-системи. Інституціалізація лібералізму як геокультури, встановлення моделі ліберальної держави та встановлення стандартів справедливості — всі ці процеси відбувалися одночасно й розглядати їх відокремлено одне від одного навряд чи буде продуктивним.

3. Стандарти справедливості були більш чи менш ефективно інституціалізовані в усіх країнах модерної світ-системи, де була встановлена модель ліберальної держави й, відповідно, були сформовані сучасні національні суспільства. Вони дали змогу легітимувати соціальний порядок національних суспільств як справедливий і таким чином, в цілому, посприяли виробленню легітимності соціального порядку в модерній світ-системі.

4. Зміст стандартів справедливості був виведений із ідеологічних положень лібералізму як геокультури модерної світ-системи. Тому ці стандарти є ідеологічними за своєю суттю. Ідеологічні смислові конструкції пов'язані з інтересами тих чи тих соціальних груп. Стандарти справедливості, як і ідеологія лібералізму в цілому, пов'язані з інтересами та світоглядними орієнтирами міських середніх класів, причому міських середніх класів перш за все країн ядра. І саме багато в чому завдяки діям міських середніх класів вони в кінцевому підсумку були інституціалізовані в модерній світ-системі.

5. Стандарти справедливості виконали важливу функцію у розвитку модерної світ-системи. Спочатку, спираючись на них, стало можливим обґрунтувати справедливість виключення за межі ліберальної держави нижчої страти, тобто ненадання низам виборчого права й низки політичних та громадянських прав. Пізніше на основі стандартів справедливості елітам країн ядра вдалося переспрямувати повстанську енергію низів з антисистемних революцій у річище боротьби за включення і таким чином вичерпати її. Це дозволило зберегти модерну світ-систему неушкодженою.

6. Стандарти справедливості доволі довго обґрунтовували справедливість сформованого після Французької революції соціального порядку в модерній світ-системі. Проте їхні значущість і легітимність в низці країн периферії та напівпериферії поступово вичерпуються, що створює напруження в модерній світ-системі. Питання справедливості загалом та справедливого виробництва й перерозподілу додаткової вартості зокрема знову виходять на передній план.

Джерела / References

- Alexander, J.C. (2006). *The civil sphere*. Oxford: Oxford University Press.
- Bailey, N., Winchester, N. (2018). Framing social justice: the ties that bind a multinational occupational community. *Sociology*, 52(4). 796-812.
- DeLue, S.M., Dale, T. (2016). *Political thinking, political theory and civil society*. New York: Routledge.
- Durkheim, E. (2014). *The division of labor in society*. New York: Free Press.
- Fraser, N. (2013). *Fortunes of feminism: from state-managed capitalism to neoliberal crisis*. London: Verso.
- Gomberg, P. (2007). *How to make opportunity equal: race and contributive justice*. Malden: Blackwell Publishing.

- Habermas, J. (1998). *Between facts and norms: Contribution to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge: The MIT Press.
- Morrison, A. (2021). The foundations of distributive justice: a morphogenetic analysis of Gomberg and Fraser. *Sociology*, 55(2), 227-242.
- Olsaretti, S. (Ed.). (2018). *The Oxford handbook of distributive justice* / edited by Serena Olsaretti.. New York: Oxford University Press.
- Rawls, J. (2001). *A Theory of Justice*. [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy Publishing House of Solomiia Pavlychko. [=Полз, Дж. (2001). *Теорія справедливості*. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи».]
- Ray, L., Sayer, A. (Eds.). (1999). *Culture and economy after the cultural turn*. London: Sage Publication Ltd.
- Silver, E., Goff, R., Iceland, J. (2023). Social justice and social order: moral intuitions and endorsements of antiblack and antiwhite stereotypes. *Socius*, 9, 1-11.
- Wallerstein, I. (1989). *The modern world-system III: the second era of great expansion of the capitalist world-economy, 1730-1840s*. San Diego: Academic Press.
- Wallerstein, I. (2011). *The modern world-system I: capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. Berkeley, and Los Angeles: University of California Press.
- Wallerstein, I. (2011). *The modern world-system IV: centrist liberalism triumphant, 1789-1914*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press.
- Wallerstein, I. et al. (2013). *Does capitalism have a future?* New York: Oxford University Press.

Отримано / Received 25.04.2024

МИКОЛА БУЛАТЕВИЧ

Дискурсивні та інституційні стандарти справедливості у модерній світ-системі

У статті загальними рисами окреслено сутність стандартів справедливості в модерній світ-системі. Показано, що ці стандарти з'явилися в європейській капіталістичній світ-економіці внаслідок Французької революції. Стандарти справедливості потрактовуються як ідеологічні смислові конструкції, що були інституціалізовані одночасно зі встановленням, по-перше, ідеології лібералізму як геокультури модерної світ-системи, а по-друге — моделі ліберальної держави. Стандарти справедливості розглядаються в контексті положень і методологічних орієнтирів теорії модерної світ-системи І. Валерстайна. Однак використано й деякі положення теорії громадянського суспільства Дж. Александера, що дало змогу децю доповнити й конкретизувати зазначену проблематику. Наприклад, з використанням поняттєво-категоріального інструментарію Дж. Александера було виокремлено дискурсивні та інституційні стандарти справедливості. Розглянуто причини та особливості встановлення стандартів справедливості, а також роль, яку вони відіграли у забезпеченні розвитку модерної світ-системи. Зокрема, показано, що завдяки ним елітам країн ядра модерної світ-системи вдалося переспрямувати повстанську енергію нижчої страти з антисистемних революцій у річище боротьби за включення до ліберальної держави. Це дало можливість заспокоїти нижчу страту й убезпечити структури модерної світ-системи від суттєвих пошкоджень. Стандарти справедливості посприяли легітимації соціального порядку модерної світ-системи. Повноцінна інтеграція нижчої страти до новостворених національних суспільств зміцнила соціальну солідарність, і це ще більше посилює держави ядра. Зазначено, що на сьогоднішній день в окремих країнах периферії та напівпериферії простежуються тенденції до перегляду стандартів справедливості та заміни їх альтернативними смисловими конструкціями.

Ключові слова: стандарти справедливості, ідеологія лібералізму, модель ліберальної держави, спосіб виробництва й розподілу додаткової вартості, набір символічних кодів

MYKOLA BULATEVYCH

Discursive and institutional standards of justice in the modern world-system

In the article the essence of standards of justice in the modern world-system is outlined in a general way. It is shown that these standards emerged in the European capitalist world-economy in consequence of the French Revolution. Standards of justice are interpreted as ideological semantic constructions that have been institutionalized simultaneously with establishment, first, of the ideology of liberalism as the geoculture of the modern world-system and, second, — of model of liberal state. Standards of justice are considered within theoretical theses and methodological guiding lines of I. Wallerstein's theory of the modern world-system. However, some theoretical theses of J. Alexander's civil society theory are also used to supplement and concretize considered in the article problems with some new arguments. For instance, Alexander's conceptual toolkit helped to distinguish discursive and institutional standards of justice. Reasons and peculiarities of establishment of standards of justice are considered and role these standards played in the providing of development of the modern world-system is shown. In particular, it is elucidated that owing to these standards elites of the core countries of the modern world-system managed to redirect the rebellion energy of the lower strata from antisystemic revolutions to struggle for inclusion to liberal state. This helped to calm the lower strata down and to guard structures of the modern world-system against essential damages. Standards of justice contributed to legitimation of social order of the modern world-system. Full integration of the lower strata to newly created national societies reinforced social solidarity, and this strengthened the core states even more. It is shown that for today in particular countries of periphery and semi-periphery trends of revision of current standards of justice and their replacement by alternative semantic constructions become visible.

Keywords: standards of justice, the ideology of liberalism, model of liberal state, mode of production and distribution of surplus value, set of symbolic codes

ЛЮДМИЛА КОЖЕКІНА,

кандидат соціологічних наук, завідувачка сектору аналітичної роботи, Український культурний фонд (01010, Київ, вул. Лаврська, 10–12)

LIUDMYLA KOZHEKINA,

PhD (Sociology), Head of the Analytical Department, Ukrainian Cultural Foundation (10-12, Lavrska St., Kyiv, 01010)

l.kozhekina@ucf.in.ua

https://orcid.org/0000-0003-4770-1069

ТАРАС САМЧУК,

доктор філософії, провідний фахівець сектору аналітичної роботи, Український культурний фонд (01010, Київ, вул. Лаврська, 10–12)

TARAS SAMCHUK,

PhD (History), Leading Specialist at the Analytical Department, Ukrainian Cultural Foundation (10-12, Lavrska St., Kyiv, 01010)

t.samchuk@ucf.in.ua

https://orcid.org/0000-0002-6223-7412

АНТОНІНА ЦИКАЛО,

магістр соціології, провідна фахівчиня сектору аналітичної роботи, Український культурний фонд (01010, Київ, вул. Лаврська, 10–12)

ANTONINA TSYKALO,

Master of Sociology, Leading Specialist at the Analytical Department, Ukrainian Cultural Foundation (10-12, Lavrska St., Kyiv, 01010)

a.tsykalo@ucf.in.ua

https://orcid.org/0009-0000-6435-5554

**Сфера культури та креативних індустрій
України — особливості адаптації до умов війни
(за даними досліджень УКФ)**

Вступ

Повномасштабна російська військова агресія завдала потужного руйнівного удару по всіх царинах життя українського суспільства. Серйозних втрат зазнала і сфера культури та креативних індустрій України як у кадровому потенціалі, так і в матеріально-технічному забезпеченні. За даними на 30.03.2024 по всій

Цитування: Кожекіна, Л., Самчук, Т., Цикало, А. (2024). Сфера культури та креативних індустрій України — особливості адаптації до умов війни (за даними досліджень УКФ). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 103–116, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.103>.

країні було пошкоджено 1952 заклади культурної інфраструктури (Всеукраїнський форум, 2024). Окрім цього, сфера культури впродовж 2022 року була позбавлена значної частини державного фінансування. Бюджет найбільшої державної установи, що розподіляє гранти на культурно-мистецькі проекти, — Українського культурного фонду — було спрямовано на потреби ЗСУ (УКФ, 2022). Кількість організацій громадського сектору, діяльність яких до 24.02.2022 належала до сфери культури, спорту й туризму, зменшилася на користь організацій, які допомагають армії та постраждалим під час війни (Громадянське суспільство, 2023: с. 9).

Та незважаючи на деструктивні чинники, які впливають на українську культуру, робота в цій царині не припиняється і значна частина культурних діячів та інституцій знайшли способи та ресурси для продовження професійної діяльності. Представники сфери культури та креативних індустрій доводять, що агресору можна протистояти не лише зброєю, а й мистецтвом. Вони влаштовують виставки, перформанси, представляють українську культуру на міжнародній арені та створюють проекти для допомоги українській армії. Отже, фактори, які сприяли пристосуванню культурної сфери до кризових умов, потребують всебічного та детального розгляду. Водночас варто звернути увагу на ті фактори, які перешкодили українським митцям та інституціям адаптуватися до умов війни. Аналіз зазначеної теми має важливе прикладне значення, адже може показати здобутки та проблеми української культури та слугувати джерелом для майбутньої стратегії відновлення української культури та повоєнної відбудови України.

Аналіз наукових публікацій

Поняття «адаптація» вживають у технічних, природничих і суспільних науках. Кожен із наукових напрямків визначає свої ознаки адаптації. Наприклад, у соціально-політичній адаптації заведено вирізняти дві основні форми: активну — з прагненням змінити середовище або впливати на нього — і пасивну — з конформістським сприйняттям поточних умов і відсутністю прагнення до змін (Требін, 2015: сс. 18–19).

Після повномасштабного вторгнення РФ (24.02.2022) українські суспільствознавці почали частіше використовувати поняття адаптація у процесі вивчення українського суспільства воєнного часу (Шосте загальнонаціональне опитування, 2022; Громадянське суспільство, 2023: с. 62). Однак наукове дослідження явища адаптації до воєнних умов почалося ще раніше (Коробка, 2015).

Стосовно української сфери культури в умовах війни дослідники здебільшого акцентували увагу на вивченні та аналізі споживачів культурного продукту (Чупрій, Настояща, Марутян, 2023). Окремі громадські організації розглядали стан цієї царини в умовах війни, окреслювали ключові проблеми галузі та пропонували свої варіанти рішень (Культура на часі, 2022). Або ж досліджували зміни у громадській думці під час війни щодо питань української культури та мови (Національна культура, 2023). Натомість діяльність та адаптація організацій сфери культури за умов війни мало досліджені.

Слід зауважити, що саме поняття організаційної адаптації українські дослідники майже не використовують, натомість увагу зосереджують здебільшого на економічній, психологічній, соціально-політичній адаптації. Канадські дослідники організаційної адаптації Е. Сарта, Р. Дюран і Ж.-Ф. Вернь дійшли висновку, «що не кожна зміна обов'язково є адаптивною і що не кожна адаптивна дія обов'язково підвищує ефективність організації» (Sarta, Durand, Vergne, 2021: p. 44).

Спираючись на цю позицію, ми розуміємо адаптацію як процес пристосування до мінливих умов суспільного середовища за допомоги різних засобів. При цьому процес адаптації не обов'язково є свідченням позитивних трансформацій та проактивного пошуку нових підходів до роботи. Тобто одним з головних показників адаптованості є продовження роботи незалежно від рівня активності, натомість свідченням неадаптованості є обмеження діяльності або її загалом її припинення.

Відсутність надійних теоретико-методологічних засад та відповідних прикладних досліджень процесу адаптації організацій сфери культури, зокрема до умов війни, спонукала авторів цієї статті до проведення власного емпіричного дослідження, спрямованого на аналіз стану українських організацій та діячів культурної галузі.

Мета статті — проаналізувати особливості адаптації української культурної сфери та креативних індустрій до існування в умовах збройної агресії з боку росії. Йдеться насамперед про організації культурної галузі та творців культурного продукту.

Емпірична база дослідження

Для досягнення поставленої мети звернемося до результатів дослідження стратегій адаптації культури та креативних індустрій до умов війни, у проведенні якого автори цієї статті брали безпосередню участь. Дослідження було започатковане сектором аналітичної роботи УКФ в листопаді 2022 року. Опитування проводиться раз на півроку та дає змогу проаналізувати в динаміці стійкі та проблемні сектори української культури, виявити ключові чинники адаптованості / неадаптованості організацій культурної сфери, що важливо для подальшого розроблення антикризових заходів і майбутньої стратегії відновлення української культури та повоєнної відбудови України. Впродовж 2022–2023 років проведено 3 хвилі дослідження (Стратегії адаптації, 2023а, 2023б, 2024). Результати досліджень активно використовують як у практичній діяльності державних та недержавних організацій сфери культури, так і в діяльності самого Фонду з метою покращення показників його роботи. Третя хвиля дослідження була реалізована у грудні 2023 року.

Для збирання інформації було розроблено та здійснено онлайн опитування з використанням Google Forms, яке передбачало одержання кількісних та якісних показників для проведення комплексного дослідження особливостей адаптації організацій та діячів культурної сфери до умов російсько-української війни. Ключовими перевагами такого підходу є оперативність, досяжність

респондентів, їх широке географічне охоплення. Водночас типовими недоліками є порушення репрезентативності вибірки, відсутність контакту з респондентами тощо. Через обмеженість вибірки заявниками УКФ дослідження має пошуковий характер, тому отриману інформацію не можна поширювати на всю професійну групу культурних діячів України. Проте виявлені емпіричні характеристики можна розглядати як такі, що мають значення в проявах групи. Обробку даних здійснено за допомоги програми SPSS.

Третя хвиля дослідження охопила 949 респондентів старших за 18 років з різних регіонів України. Серед респондентів 26,6% чоловіків та 73,4% жінок. Більшість респондентів (74%) віком від 25 до 54 років. 73% опитаних культурних фахівців не змінили місце проживання після 24 лютого. У дослідженні взяли участь близько двох третин представників державних / комунальних організацій, 21,7% — недержавних та 14,8% ФОПів.

Результати дослідження та дискусія

Незважаючи на складні умови, більшість опитаних (понад 90%) продовжують працювати, зокрема 87% — у сфері культури та креативних індустрій. Варто зазначити, що частка тих, хто продовжує займатися своєю основною професійною діяльністю, зросла майже на 10% порівняно із першою хвилею дослідження, проведеною восени 2022 року. Загалом можна констатувати значно кращу ситуацію за цим параметром у сфері культури порівняно із загальною по Україні (НІСД, 2024).

Найбільш стабільна ситуація з роботою у представників державних / комунальних організацій — серед них частка тих, хто тимчасово не працює, варіює у межах 3–5%. Водночас серед представників недержавних організацій та ФОПів цей показник сягає понад 10%, що свідчить про більшу вразливість цих категорій у кризових умовах війни. Крім того, незмінне місце проживання після 24 лютого 2022 року також стало чинником продовження трудової діяльності у сфері культури — якщо серед цієї категорії частка тих, хто працює, становить 88,2%, то серед тих, кому довелося переїхати до іншого населеного пункту України — 79,5%¹.

Попри труднощі війни, близько двох третин респондентів у цілому позитивно оцінюють стан справ у своїх організаціях. З іншого боку — понад третина опитаних відповіли, що стан справ в їхніх установах у цілому негативний. Працівники комунальних організацій частіше в цілому позитивно оцінюють становище своєї організації — 66,8%. Натомість серед ФОПів цей відсоток помітно знижується (49,4%). Загалом простежується чітка закономірність — якщо респондент у цілому позитивно оцінює стан справ у своїй організації, то й загальний стан культури він частіше вважає добрим або задовільним (62,9%). Проте, якщо стан справ в організації в цілому негативний, переважає погана оцінка стану культури (61,4%).

¹ Усі наведені відмінності між групами є статистично значимими (критерій χ^2 значимий на рівні 0,05).

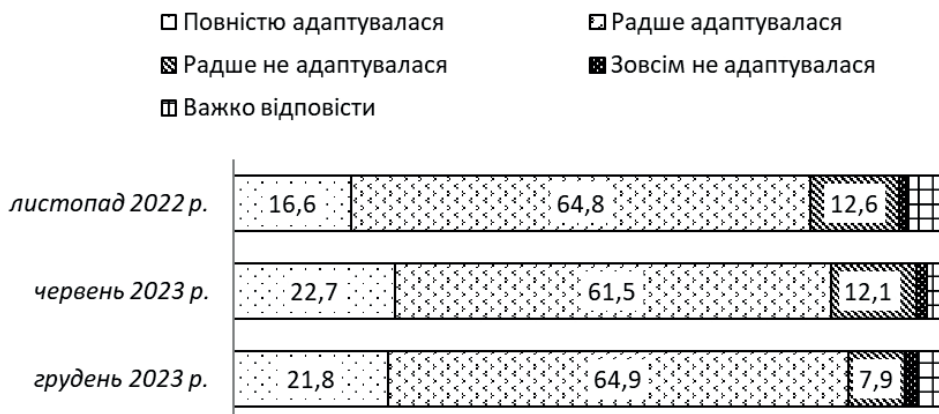

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання «Наскільки Ваша організація адаптувалася до діяльності в умовах війни?» (%).

Джерело: авторське дослідження.

Опитування показало, що організації сфери культури та креативних індустрій назагал адаптувалися до діяльності в умовах війни — 86,7%. Проте, незважаючи на те, що повномасштабна війна тривала майже 2 роки на момент останнього дослідження (грудень 2023), частка неадаптованих організацій також залишається суттєвою і становить близько 10% (рис. 1).

Щоб виявити групи високого та низького рівня адаптованості було побудовано індекс адаптованості, який розраховується у пунктах як різниця позитивних та негативних оцінок. Значення індексу може коливатися в діапазоні від -100 до 100 пунктів. Чим вище значення індексу, тим більше організації є адаптованими.

Аналіз результатів опитування засвідчує, що індекс адаптованості є досить високим, а також зростає від початку проведення дослідження. У грудні 2023 року він становив 77 пунктів, тоді як у червні 2023-го та листопаді 2022-го — 70 та 65 пунктів відповідно. Найбільш адаптованими є комунальні та державні організації (86 і 81 пункт відповідно). Низький рівень адаптованості мають недержавні організації та ФОПи — 59 і 60 пунктів. Однак найнижчий індекс адаптованості у тих, хто переїхав до іншого населеного пункту України — 53 пункти.

Головні заходи, здійснювані закладами культури для підтримки діяльності під час війни, визначаються як ключові чинники, які сприяють адаптації до умов війни. Серед них найвищі показники мають: оптимізація витрат — 54,8%, заявки на отримання грантів, стипендій та ін. від міжнародних організацій — 52,2%, створення нових продуктів / послуг — 51,2% (рис. 2). Варто зазначити, що порівняно з попередніми хвилями дослідження всі показники помітно знизилися. Проте умовна стратегія виживання у кризових умовах залишається незмінною. Її можна описати як економію витрат поряд зі збереженням діяльності (пасивна форма адаптації), створенням нових продуктів і послуг та активними заходами щодо залучення додаткових джерел фінансування (активна форма адаптації).

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання «Які заходи здійснюються для підтримки діяльності Вашої організації під час війни?» (%).

Джерело: авторське дослідження.

Спеціально для визначення різниці між адаптованими та неадаптованими респондентами було побудовано мотиваційну матрицю адаптованості, яка дає змогу диференціювати успішні та неуспішні стратегії адаптації (рис. 3).

Оцінки в матриці розподіляються на двох осях:

- на горизонтальній осі — перелік заходів адаптації від найбільш до найменш популярних альтернатив;
- на вертикальній — різниця оцінок заходів адаптації між організаціями, які адаптувалися та НЕ адаптувалися до умов війни.

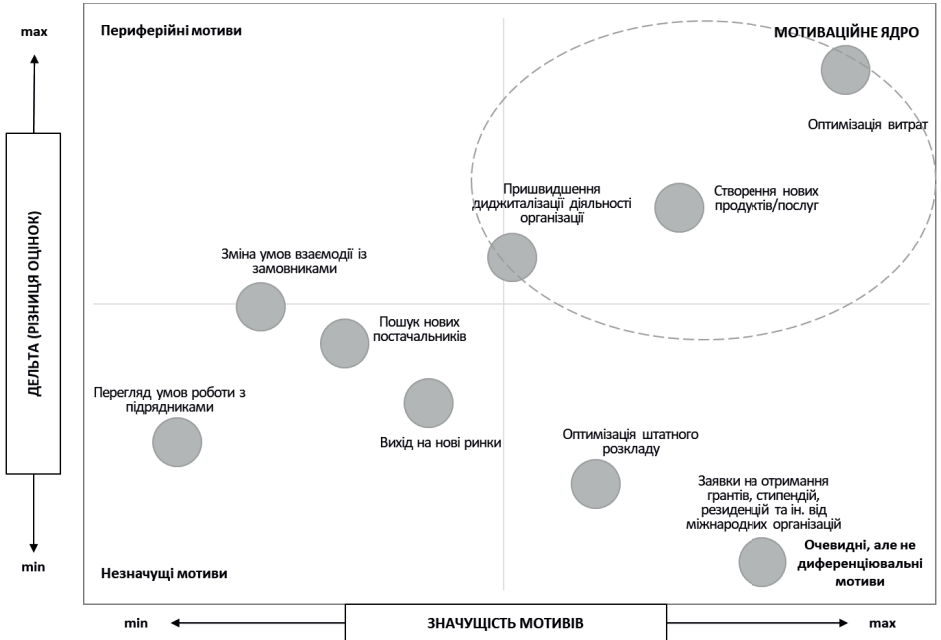

Рис. 3. Мотиваційна матриця адаптованості.

Джерело: авторське дослідження.

Таким чином, вирізняються чотири зони:

«**Мотиваційне ядро**» — мотиви з великою різницею та високою значущістю — більшою мірою диференціюють адаптованість організації до діяльності в умовах війни.

«**Периферійні мотиви**» — мотиви з великою різницею, але не високою значущістю — диференціюють окремі групи й діють у певних ситуаціях.

«**Очевидні, але не диференційовальні мотиви**» — мотиви з високою значущістю, але низькою різницею.

«**Незначущі мотиви**» — мотиви з низькою значущістю та малою різницею.

Мотиваційна матриця показує, що до ядра стратегії успішної адаптації до умов війни належать оптимізація витрат, створення нових культурних продуктів і пришвидшення диджиталізації діяльності організації. Натомість заявки на отримання грантів, стипендій випали з ядра успішної адаптації, хоча ще у червні 2023 року були в ньому присутні.

Водночас респонденти назвали ключові чинники, які перешкоджають їхнім організаціям адаптуватися до умов війни. Переважно називають дві головні причини — невизначеність загальної ситуації в Україні (57,6%) та недостатність фінансування (57,4%) (рис. 4). Якщо перший фактор є очевидним наслідком війни, то проблеми з фінансуванням є традиційним гальмом розвитку сфери, яке станом на грудень 2023 року суттєво обтяжилося і ще більше обмежує кількість коштів у культурній сфері.

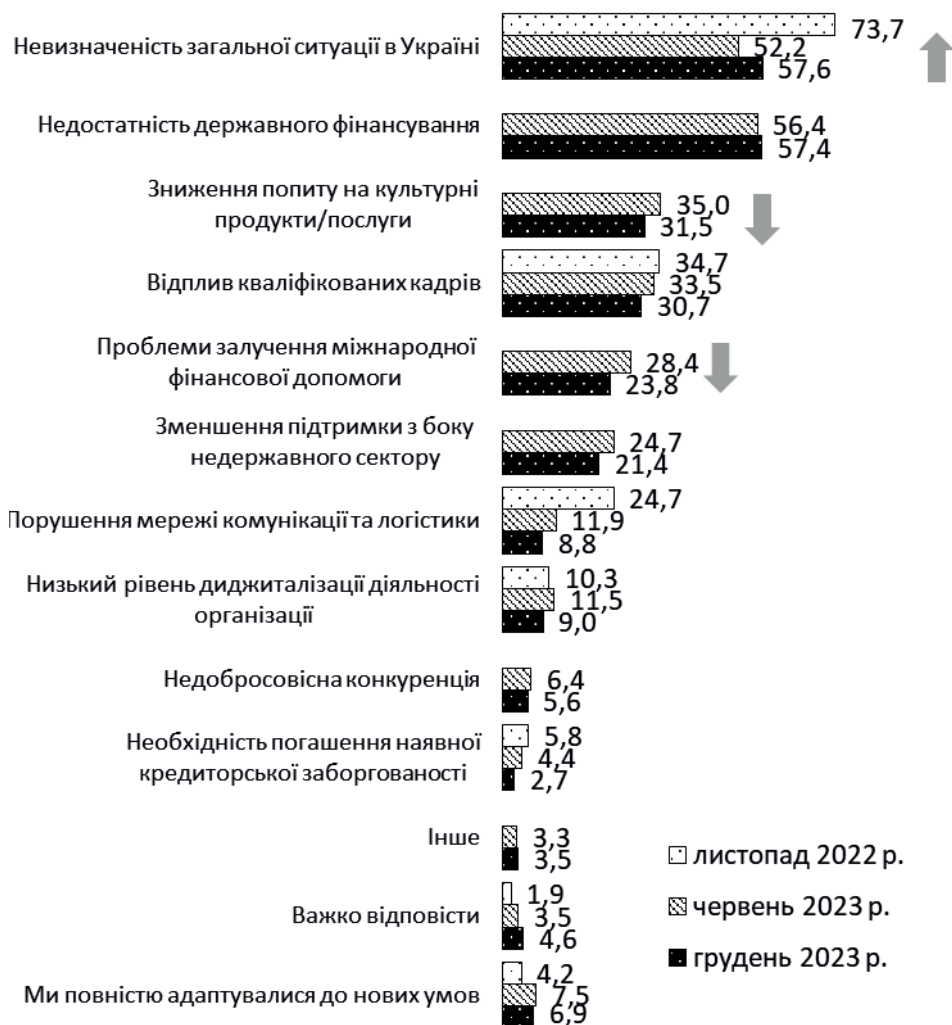

Рис. 4. Розподіл відповідей на запитання «Що найбільшою мірою заважає Вашій установі адаптуватися до роботи під час війни?» (%).

Джерело: авторське дослідження.

Щоби краще структурувати основні перешкоди адаптації, було побудовано матрицю демотиваційних чинників для організацій сфери культури та креативних індустрій. Слід зазначити, що з кожною наступною хвилиною дослідження до демотиваційного ядра потрапляє дедалі більше факторів. Якщо у першій хвилі в ньому була лише недостатність фінансування, то вже у другій додалися зниження попиту на культурні продукти / послуги та проблеми залучення міжнародної фінансової допомоги (грантів, спонсорської допомоги тощо). Наразі ще однією перешкодою адаптації став вплив кваліфікованих кадрів (рис. 5).

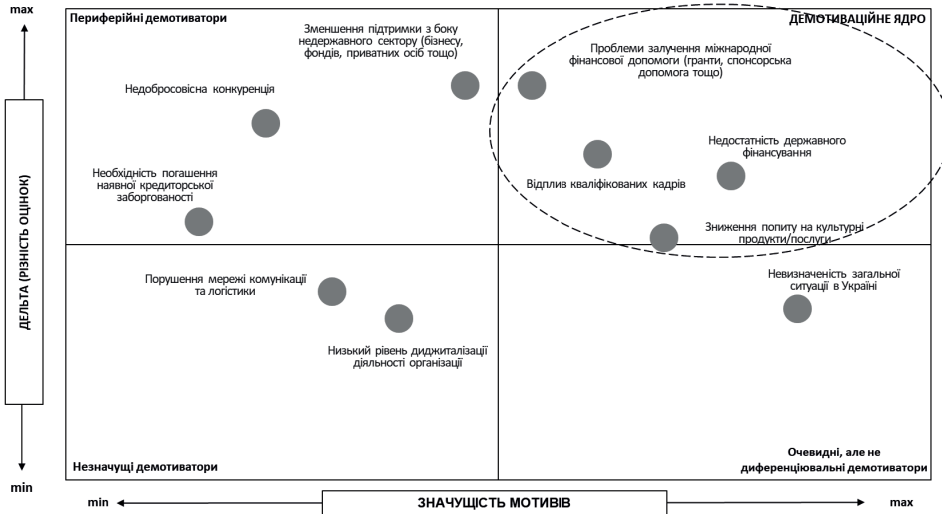

Рис. 5. Демотиваційна матриця адаптованості.

Джерело: авторське дослідження.

Одним із завдань дослідження було з'ясувати, чи розробили організації сфери культури кризовий план роботи. Результати опитування показали, що частка організацій, які мають такий план, становить 28,4%. Цей показник знизився у зіставленні з результатами листопада 2022 року і червня 2023 року — тоді він становив 45,5% та 34,4% відповідно. Також відносно невелика кількість організацій розробляють такий план — 21%. Решта або не мають плану, або й не знають про існування цього засобу. Імовірно, низький рівень підготовки кризового плану пояснюється завантаженістю поточною роботою та відсутністю потрібних ресурсів для розроблення такого документу. Аналіз попередньої хвилі дослідження засвідчує, що організації без кризового плану зосереджуються на створенні нових продуктів та послуг. Водночас наявність кризового плану чітко впливає на рівень адаптованості до умов війни. Серед тих організацій, які мають такий план, в цілому адаптованих 91%, а серед тих, у кого плану немає, — 81,8%.

Варто відзначити збільшення кількості фахівців, які, оцінюючи перспективи своїх організацій, прогнозують збереження нинішньої ситуації — 56,1% (у листопаді 2022 року таких було 49,7%, а у червні 2023 року — 47,4%). Однак спостерігається зниження рівня позитивних прогнозів щодо майбутнього: якщо у червні 2023 року очікували розширення діяльності 29,3% опитаних, то у грудні 2023 року цей показник знизився до 21,3%.

Ключовими заходами у випадку погіршення ситуації є скорочення витрат (29,7%) і чисельності працівників (17%). В опитувальнику грудня 2023 року вперше з'являється варіант релокації організації як можливий захід у разі погіршення ситуації, але його вибір не перевищує 5%. Більш як чверть респондентів не змогли відповісти на поставлене запитання. Слід зазначити, що більш як

третина неадаптованих організацій розглядають варіант закриття у разі погіршення ситуації. Серед адаптованих передбачено вживати менш радикальних заходів — третина має продовжити скорочувати витрати.

Незважаючи на проактивні заходи, до яких вдаються культурні організації задля продовження свого функціонування та розвитку, незмінно високим від початку війни залишається запит на державну допомогу. Тобто значна кількість організацій сфери культури й надалі орієнтується на патерналістську модель відносин із державою, коли головним джерелом фінансування є бюджетні кошти. При цьому серед інших надавачів допомоги підтримку сфери культури з боку держави оцінюють як одну з найнижчих — згідно з проведеним дослідженням, близько 70% опитаних вважають її загалом несуттєвою (поряд із допомогою від бізнесу).

Водночас, незважаючи на помітний спад порівняно з другою хвилею дослідження, провідну позицію серед заходів державної підтримки, яких потребують організації сфери культури, посідають гранти як на культурно-мистецькі проекти — 59,8%, так і на розвиток діяльності — 55,6% відповідно (рис. 6).

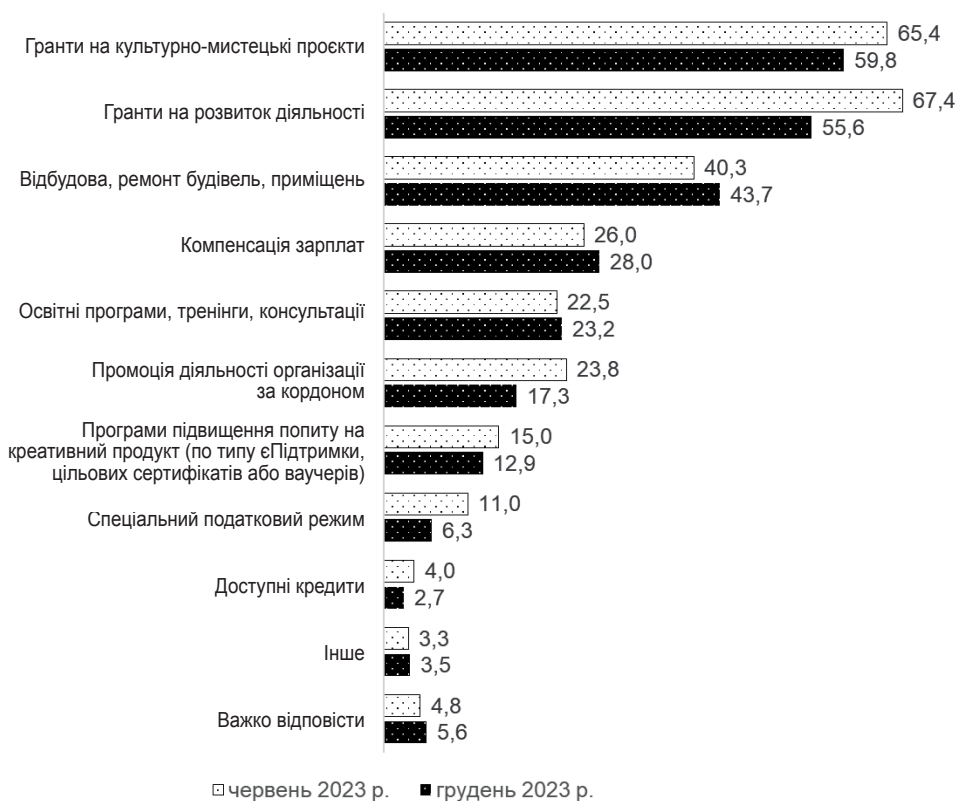

Рис. 6. Розподіл відповідей на запитання «Яких заходів підтримки від держави зараз найбільше потребує ваша організація?» (%).

Джерело: авторське дослідження.

Найвищий запит на гранти спостерігається серед недержавних організацій та ФОПів — понад 70%, тоді як серед представників державного сектору цей показник сягає близько 50%. Крім того, недержавні установи та ФОПи більше, ніж державні та комунальні, потребують промоції за кордоном, програм підвищення попиту на креативний продукт та спеціального податкового режиму. Натомість серед представників державного сектору частіше спостерігається запит на компенсацію зарплат, освітні заходи та відбудову, ремонт будівель і приміщень (див. табл.).

Таблиця

**Потреба у заходах підтримки від держави
у розрізі організаційно-правової форми (%)**

<i>Заходи підтримки від держави</i>	<i>Державна організація</i>	<i>Комунальна організація</i>	<i>Недержавна організація</i>	<i>ФОПи</i>
Компенсація зарплат	33,5	31,4	20,3	15,7
Гранти на розвиток діяльності	42,5	50,8	74,1	70,8
Гранти на культурно-мистецькі проекти	53,3	52,4	74,1	80,9
Доступні кредити	1,2	1,3	4,2	9,0
Освітні програми, тренінги, консультації	26,9	26,2	16,8	13,5
Промоція діяльності організації за кордоном	15,0	7,6	32,2	39,3
Спеціальний податковий режим	1,8	1,3	14,0	23,6
Відбудова, ремонт будівель, приміщень	56,3	55,8	17,5	10,1
Програми підвищення попиту на креативний продукт (по типу «Підтримки, цільових сертифікатів або ваучерів»)	9,6	9,2	24,5	16,9
Важко відповісти	7,2	7,1	2,8	1,1

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що можна виокремити кілька тенденцій адаптації організацій та діячів української культурної сфери до воєнних умов. Загалом рівень адаптованості зростає, однак високий показник пристосованості не завжди пов'язаний з проактивними діями організації задля власного функціонування та розвитку. Часто адаптованість є лише результатом пасивного пристосування до умов війни. Це підтверджується і даними, отриманими в перебігу останньої хвили дослідження, де у ядрі успішної адаптації наразі перебувають заходи економії. Підвищення адаптованості характерне для організацій усіх форм власності, що є наслідком як внутрішньоорганізаційних адаптивних заходів, так і зовнішніх чинників. Загалом комунальні та державні організації відзначаються значно вищим рівнем адаптованості порівняно із недержавними організаціями та ФОПами. Вочевидь, таку оцінку спричинила ситуація з фінансуванням державного, комунального та приватного секторів. Якщо працівники державних та комунальних організацій мали відносно стабільне бюджетне за-

безпечення, то для недержавних організацій і ФОПів фінансові можливості скоротилися. Отже, актуальним викликом стає підтримка не лише тих організацій, які мають досвід успішної діяльності в кризових умовах, а й уразливих, однак суспільно важливих організацій та діячів культури.

Джерела

583 млн грн від Українського культурного фонду буде спрямовано на потреби Збройних сил України. (2022). Український культурний фонд. Взято з: https://ucf.in.ua/news/ucf_pidtrymuie_zsu

Відновлення ринку праці в Україні в умовах війни: регіональні аспекти. (2024). Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). Взято з: <http://surl.li/tjucb>

Всеукраїнський форум «Культурна та інформаційна реінтеграція деокупованих територій». (2024). Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. Взято з: <http://surl.li/tjcte>

Громадянське суспільство України в умовах війни. (2023). Звіт за результатами дослідження. ІСАР Єднання. Взято з: <http://surl.li/pzuec>

Коробка, Л.М. (2015). Соціально-психологічна адаптація спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту: Теоретичні засади дослідження. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 4, 76–82.

Культура на часі. Як війна змінила сферу та що робити далі? (2022). ЛЮК. Взято з: <https://lyuk.media/city/war-and-culture/>

Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни. (2023). Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. Взято з: <https://dif.org.ua/article/natsionalna-kultura-ta-mova-v-ukraini-zmini-v-gromadskiy-dumtsi-pislya-roku-viyni>

Стратегії адаптації культури та креативних індустрій до умов війни. (2023а). Аналітична записка за результатами дослідження. Український культурний фонд. Взято з: <http://surl.li/htgjo>

Стратегії адаптації культури та креативних індустрій до умов війни (2-га хвиля). (2023b). Аналітична записка за результатами дослідження. Український культурний фонд. Взято з: <http://surl.li/pqqho>

Стратегії адаптації культури та креативних індустрій до умов війни (3-тя хвиля). (2024). Аналітична записка за результатами дослідження УКФ. Взято з: <http://surl.li/tjqsm>

Требін, М.П. (ред.). (2015). *Політологічний енциклопедичний словник* (уклад.: Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.). Харків: Право.

Чупрій, Л., Настояща, К., Марутян, Р. (2023). *Культурні практики населення України під час війни: Аналітичний звіт*. Київ: НДІУ; Міленіум.

Шосте загальнонаціональне опитування: Адаптація українців до умов війни (19 березня 2022). (2022). Прес-реліз. Соціологічна група «Рейтинг». Взято з:

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyy_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voyni_19_marta_2022.html

Sarta, A., Durand, R., Vergne, J.-P. (2021). Organizational Adaptation. *Journal of Management*, 47(1), 43-75.

Отримано 06.05.2024

References

583 million UAH from the Ukrainian Cultural Foundation will be directed to the Ukrainian Army. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ucf.in.ua/news/ucf_pidtrymuie_zsu. [=УКФ 2022].

Adaptation Strategies for Culture and Creative Industries During the Russo-Ukrainian War. (2023a). Analytical report on the results of the study. Ukrainian Cultural Foundation. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://surl.li/htgjo>. [=Стратегії адаптації 2023а].

Adaptation Strategies for Culture and Creative Industries During the Russo-Ukrainian War (2nd wave). (2023b). Analytical report on the results of the study. Ukrainian Cultural Foundation. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://surl.li/pqqho>. [=Стратегії адаптації 2023b].

Adaptation Strategies for Culture and Creative Industries During the Russo-Ukrainian War (3rd wave). (2024). [In Ukrainian]. Analytical note on the results of the UCF research. <http://surl.li/tjqsm>. [=Стратегії адаптації 2024].

All-Ukrainian Forum «Cultural and Information Reintegration of the de-occupied territories». (2024). [In Ukrainian]. Government portal. Official website of the executive authorities of Ukraine. Retrieved from: <http://surl.li/tjcte>. [=Всеукраїнський форум 2024].

Chupriy, L., Nastoiascha, K., Marutian, R. (2023). *Cultural practices of the population of Ukraine during the war: Analytical report*. [In Ukrainian]. Kyiv: RIUS; Millennium. [=Чупрій, Настояща, Марутян 2023].

Culture in the Time of War. How did the war change the sphere and what to do next? (2022). [In Ukrainian]. LYUK. Retrieved from:

<https://lyuk.media/city/war-and-culture/>. [=Культура на часі 2022].

Korobka, L.M. (2015). *Social and psychological adaptation of communities for conditions and consequences of war conflict: theoretical basis of the study*. [In Ukrainian]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky*, 4, 76-82. [=Коробка 2015].

National culture and language in Ukraine: changes in public opinion after a year of war. (2023). [In Ukrainian]. Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation. Retrieved from:

<https://dif.org.ua/article/natsionalna-kultura-ta-mova-v-ukraini-zmini-v-gromadskiy-dumtsipislya-roku-viyni>. [=Національна культура 2023].

Restoration of the labor market in Ukraine in the conditions of war: regional aspects. (2024). [In Ukrainian]. National Institute for Strategic Studies (NISS). Retrieved from: <http://surl.li/tjucb>. [=Відновлення ринку праці 2024].

Sarta, A., Durand, R., Vergne, J.-P. (2021). Organizational Adaptation. *Journal of Management*, 47(1), 43-75.

The sixth national poll: Adaptation of Ukrainians to the war conditions (March 19th, 2022). (2022). [In Ukrainian]. Press release. Sociological group «Rating». Retrieved from:

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy_obschenatsionalnyy_opros_adaptatsiya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html. [=Шосте загальнонаціональне опитування 2022].

Trebin, M.P. (Ed.). (2015). *Political Science Encyclopedic Dictionary*. [In Ukrainian]. (Comp s: L.M. Herasina, V.L. Pohribna, I.O. Polishchuk et al.). Kharkiv: Pravo. [=Требін 2015].

Ukrainian civil society under the war. (2023). Report on the results of the study. [In Ukrainian]. ISAR Yednannia. Retrieved from: <http://surl.li/pzuec>. [=Громадянське суспільство 2023].

Received 06.05.2024

ЛЮДМИЛА КОЖЕКИНА, ТАРАС САМЧУК, АНТОНІНА ЦИКАЛО

Сфера культури та креативних індустрій України — особливості адаптації до умов війни (за даними досліджень УКФ)

Враховуючи, що проблеми української культурної сфери в умовах війни, як правило, вивчають у контексті споживання культурного продукту, автори підкреслюють доцільність звернення до досліджень стану культури з погляду безпосередніх її творців. З використанням авторської методики та на основі проведеного емпіричного дослідження проаналізовано особливості адаптації українських організацій та діячів культурної сфери до роботи в умовах збройної агресії з боку росії. Виявлено ключові чинники успішної адаптації організацій сфери культури та креативних індустрій до умов війни. Наразі умовну стратегію виживання культурних діячів та інституцій можна описати як економію витрат поряд зі збереженням діяльності, створенням нових продуктів і послуг та активними заходами щодо залучення додаткових

джерел фінансування. Автори доходять висновку, що адаптація не завжди набуває активних форм та необов'язково пов'язана з позитивними трансформаціями в організації. Часто адаптованість є лише результатом пасивного пристосування до умов війни. Окрему увагу приділено аналізу зміни рівня адаптованості організацій сфери культури в динаміці (з листопада 2022-го по грудень 2023-го). Незважаючи на те, що індекс адаптованості має тенденцію до зростання порівняно з 2022 роком, серед респондентів спостерігається збільшення нейтральних оцінок перспектив своїх організацій і зменшення позитивних очікувань. На підставі відповідей респондентів побудовано матриці мотиваційних та демотиваційних факторів адаптованості. Це дало змогу встановити різницю між адаптованими та неадаптованими організаціями та діями, а також структурувати головні перешкоди адаптації. Результати дослідження свідчать, що установи культури потребують підтримки від держави, однак особливості запиту відрізняються залежно від організаційно-правової форми. Виявлено групи високого та низького рівня адаптованості, що вимагає розроблення програм додаткової підтримки вразливих організацій та діячів культури.

Ключові слова: адаптація, культура, організації культурної сфери, війна, Україна, онлайн опитування

LIUDMYLA KOZHEKINA, TARAS SAMCHUK, ANTONINA TSYKALO Features of Ukrainian cultural sphere adaptation to the conditions of the Russo-Ukrainian War (based on data of UCF survey)

Since the problems of the Ukrainian cultural sphere in the context of war are usually studied in relation to consumers of cultural products, the article emphasizes the expediency of studying the state of culture from the point of view of its direct creators. Using the author's methodology and on the basis of empirical study, the article highlights the peculiarities of the Ukrainian cultural organizations and cultural figures' adaptation to the crisis provoked by Russia's armed aggression. The key factors of cultural organizations and creative industries' successful adaptation to the war conditions are identified. The survival strategy of cultural workers and institutions can be described as cost savings, along with maintaining activities, creating new products and services, and taking active measures to attract additional funding. It is concluded that adaptation does not always take active forms and is not necessarily associated with positive changes in the organization. Often, adaptability is only the result of passive adaptation to the conditions of war. Special attention is paid to the analysis of changes in the level of adaptability of cultural organizations in the dynamics (from November 2022 to December 2023). Despite the fact that the adaptability index tends to increase in comparison with 2022, there is an increase in neutral assessments of the prospects of their organizations and a decrease in positive expectations among respondents. Based on the respondents' answers, matrices of motivational and demotivational factors of adaptability were constructed. This allowed us to distinguish adapted and non-adapted organizations and workers and the primary obstacles to adaptation. The results of the study show that cultural institutions need support from the state but the specifics of the request depend on the legal form of the organizations. Groups with high and low levels of adaptability were identified, which requires the development of additional support programs for vulnerable cultural organizations and cultural figures.

Keywords: adaptation, culture, cultural organizations, cultural figures, war, Ukraine, online survey

МАКСИМ ЄНІН,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (03056, Київ, Берестейський пр., 37)

MAKSYM YENIN,

Candidate of Sciences in Sociology (PhD in Sociology), Associate Professor at the Department of Sociology, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» (37, Beresteyskiy Ave., Kyiv, 03056)

*<https://orcid.org/0000-0002-3835-2429>
yeninmaksym@gmail.com*

МИРОСЛАВА КУХТА,

докторка соціологічних наук, незалежна дослідниця (Київ)

MYROSLAVA KUKHTA,

Doctor of Sciences in Sociology, independent researcher (Kyiv)

*<https://orcid.org/0000-0003-4663-9670>
miroslavakukhta@gmail.com*

ТЕТЯНА ПРИХОДЬКО,

соціологиня, незалежна дослідниця, вимушена мігрантка у Німеччині (Саарбрюккен)

TETIANA PRYKHOD'KO,

*sociologist, independent researcher, forced migrant in Germany (Saarbrücken)
prixtat01@gmail.com*

Соціальні потреби та проблеми вимушених мігрантів з України на шляху до соціальної адаптації та інтеграції в суспільство-реципієнт (на прикладі ФРН)

Актуальність та постановка проблеми

Проблематика адаптації та інтеграції мігрантів постає як один із найважливіших викликів для сучасного світу, особливо на тлі збільшення міграційних потоків, зумовлених глобальними проблемами: погіршенням екологічної ситу-

Цитування: Єнін, М., Кухта, М., Приходько, Т. (2024). Соціальні потреби та проблеми вимушених мігрантів з України на шляху до соціальної адаптації та інтеграції в суспільство-реципієнт (на прикладі ФРН). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 117–138, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.117>.

ації, зростанням рівня бідності, військовими конфліктами та нерівномірним соціально-економічним розвитком різних країн. Особливої гостроти ця проблема набула в контексті російсько-української війни, що спровокувала масову міграцію українців і перетворила їх на одну з найбільш уразливих соціальних груп у Європі. Згідно з даними ООН, станом на початок квітня 2023 року, кількість біженців з України, які знайшли притулок у європейських країнах, сягнула понад 8 мільйонів осіб, з яких близько 5 мільйонів 173 тисяч осіб були зареєстровані за програмами тимчасового захисту чи схожими національними програмами захисту (Ukraine Refugee Situation, 2023).

На сьогодні наукова спільнота України вже накопичила значний обсяг соціологічних досліджень, які висвітлюють різні аспекти зовнішньої, внутрішньої та реверсивної міграції українського населення, включно з їхніми наслідками для суспільства; соціальний портрет мігрантів; трансформацію ідентичності; вплив грошових переказів на економіку та ринок праці; чинники та бар'єри адаптації вимушених мігрантів. Серед найбільш значущих вітчизняних дослідників у цій галузі — О. Балакірева, Є. Батаєва, В. Володько, І. Кононов, Е. Лібанова, О. Маліновська, О. Позняк, О. Попова, І. Прибиткова, О. Ровенчак, О. Стегній, І. Тітар, О. Химович та ін.

Проте, незважаючи на доволі потужну дослідницьку базу, питання комплексного аналізу соціальних потреб і проблем вимушених мігрантів з України стоїть досить гостро. Такий аналіз вимагає як теоретичного, так і емпіричного заглиблення, особливо у контексті адаптації та соціальної інтеграції.

Як дослідницький кейс обрано Федеративну Республіку Німеччину, що є однією з лідерів за кількістю прийнятих біженців з України. Згідно з даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, на початок квітня 2023 року в цій країні зареєстровано близько 1 млн 56 тис. українських біженців (Ukraine Refugee Situation, 2023).

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена його потенціалом щодо внеску в розроблення заходів, спрямованих на інтеграцію вимушених мігрантів у соціальне та культурне життя країн-реципієнтів. Результати дослідження мають значення для покращення умов життя та загального добробуту мігрантів, сприяння обміну інформацією і взаємодії з місцевими громадами, зниження соціальної напруги та рівня злочинності. В контексті глобальних міграційних криз дослідження також робить важливий внесок у розуміння ширших соціальних викликів, пов'язаних з міграцією, та пошук відповідей на них.

Мета статті — визначення особливих соціальних потреб і проблем вимушених мігрантів з України на шляху до соціальної адаптації та інтеграції в суспільство-реципієнт (на прикладі ФРН).

Завдання статті:

1. Огляд наявних теоретичних підходів до вивчення адаптації та інтеграції мігрантів, що має забезпечити теоретичну базу для подальшого аналізу.

2. Ґрунтований на даних соціологічних опитувань вимушених мігрантів з України у ФРН аналіз ключових чинників, які сприяють процесу адаптації та інтеграції мігрантів у суспільствах-реципієнтах або ускладнюють його; такий

аналіз потрібен для розроблення ефективних стратегій з урахуванням зазначених чинників.

Статтю підготовлено в рамках науково-дослідницької теми кафедри соціології КПІ імені Ігоря Сікорського «Історична соціологія конфліктів у контексті модернів та модернізацій».

Методологія дослідження чинників адаптації та інтеграції вимушених мігрантів з України у ФРН

Для аналізу чинників адаптації та інтеграції вимушених мігрантів з України в Німеччині було обрано комплексний методологічний підхід, що включає як кількісні, так і якісні методи збирання та опрацювання даних. Використання змішаної методології дало змогу отримати комплексне уявлення про досвід адаптації та інтеграції вимушених мігрантів з України у Німеччині. Кількісні дані надали узагальнену картину, а якісні інтерв'ю допомогли зануритися в індивідуальний досвід мігрантів, виявити глибинні мотиви та особистісні переживання.

Кількісний компонент

1. Результати дослідження «Біженців з України в Німеччині», проведеного місцевими соціологічними установами IAB, ViB, BAMF-FZ, SOEP, DIW Berlin в серпні–жовтні 2022 року з вибіркою в 11 225 українських біженців. Метод збирання даних: анкетне опитування, яке охоплювало широкий спектр питань, пов'язаних з адаптацією та інтеграцією.

2. Авторське анкетне опитування з блоками напіввідкритих запитань, реалізоване на платформі Google Forms у серпні–вересні 2022 року. Добір респондентів для нашого анкетування здійснювався на платформі телеграм-каналу «Допомога українцям в Німеччині» та в соціальній мережі Facebook (група «Українці в Німеччині»). Вибірка формувалася випадковим чином, запрошення надсилали не особисто учасникам, а всім користувачам групи, які самостійно та добровільно долучалися до участі в опитуванні. На виході було отримано 181 анкету, дані яких було проаналізовано із застосуванням програм SPSS, Excel та Jamovi.

3. Результати проекту «Українці за кордоном», ініційованого та реалізованого незалежною дослідницькою компанією Factum Group Ukraine в рамках регулярного соціального дослідження YOUкраїна 15 липня — 10 серпня 2023 року. Вибіркова сукупність — 700 опитаних осіб, чоловіки та жінки віком від 18 до 55 років, які до повномасштабної війни проживали в Україні в містах із населенням 50 тис.+, але виїхали за кордон і на момент проведення опитування не повернулися. Формування вибіркової сукупності відбувалось у 2 етапи. На першому будувалася квотна вибірка для всіх респондентів, що до війни проживали в Україні. Вона відображає структуру населення досліджуваної цільової аудиторії за віком, статтю, регіоном та типом населеного пункту (відповідно до даних Держкомстату України до початку повномасштабної війни). На другому етапі на основі запитання «Де ви проживаєте зараз?» виокремлювалися ті, хто

наразі проживає за кордоном, і ті, хто проживав та повернувся. Вибірка не охоплювала тих біженців, що проживають на території Росії та Білорусі. Метод опитування — кількісне онлайн-дослідження (CAWI). Один з авторів цієї статті, М. Єнін у складі проектної команди взяв участь у проведенні дослідження.

Якісний компонент

Для якісного дослідження було обрано метод глибинного інтерв'ю. Цей метод найкраще підходить для фіксації суб'єктивного індивідуального досвіду переживання соціально-історичних процесів. В такий спосіб кількісні показники анкетного опитування, які дають узагальнену картину, підкріплюються якісними даними для більш глибокого занурення в досліджувані процеси. Вибірка становила 9 учасників. Її було сформовано методом «снігової кулі» (спочатку здійснювався набір респондентів із кола знайомих, які, своєю чергою, розповідали про інших знайомих та надавали контакти для зв'язку), а також з елементами методу «максимальної варіації» (набір відбувався таким чином, щоб кожен наступний респондент, якомога більше відрізнявся від попереднього). До проведення інтерв'ю учасників інтерв'ю ознайомили з цілями дослідження. Інтерв'ю проводилось як онлайн на платформах Telegram, Zoom, WhatsApp, так і при особистих зустрічах. Якісні дані з глибинних інтерв'ю були опрацьовані за допомоги програмного забезпечення TAGUETTE та Wordstat для проведення тематичного аналізу.

Етичні аспекти

Інформована згода: усі респонденти надали інформовану згоду на участь у дослідженні. Конфіденційність: дані респондентів були анонімізовані для забезпечення конфіденційності.

Термінологічна база в дослідженнях адаптації та інтеграції вимушених мігрантів

Незважаючи на багатство теоретичних і прикладних досліджень міграційних процесів, універсальну теорію поки не сформульовано. Терміни «адаптація», «інтеграція», «акультурація», «асиміляція», «інклюдія» використовують для опису процесів пристосування мігрантів до нового соціокультурного середовища та включення їх у соціально-економічні структури країн-реципієнтів. Однак ці поняття часто застосовують без чіткого розмежування, тож це вимагає уточнення їхнього змісту в контексті конкретного дослідження.

Використання тих чи інших понять пов'язане з теоретичними традиціями, що супроводжують вивчення мігрантів. Наприклад, у США для позначення взаємодій мігрантів та місцевих жителів вживають слово «асиміляція», хоча, як буде показано далі, в академічній спільноті усвідомлюють проблемність класичної асиміляційної парадигми. Поняття «інтеграція» в американському контексті вживають застосовно до проблем чорношкірого населення країни та заходів щодо зміни його становища у суспільстві (Guiffrida, 2003). В європейському контексті, а також матеріалах Міжнародної організації з міграції (МОМ) поширеним є поняття «інтеграції» (World Migration Report, 2020).

Поняття «соціальна адаптація» в контексті пристосування особистості до нового соціального оточення широко вживали в пострадянському науковому середовищі (Володько, Ровенчак, 2008; Злобіна, 1996; Хутка, 2007). Західні дослідники для таких випадків частіше використовують терміни «інтеграція» (integration), «пристосування» (adjustment), «включення» (inclusion, а також incorporation та involvement), «акультурація» (acculturation) тощо (Montgomery, 1996). Адаптація є соціально-психологічним та психофізіологічним процесом пристосування особистості або соціальної групи до нових умов соціального середовища в місцях вселення. Важливою складовою адаптації є узгодження самооцінок, очікувань і домагань індивідів з їхніми можливостями, а також реаліями нового життя у місцях вселення (Прибиткова, 1999: с. 165). Пристосування до наявної соціальної ситуації — це стан «психосоціального балансу», коли людина: 1) більш-менш задоволена своїм місцем у суспільстві; 2) вважає, що в неї є певні ресурси підтримання балансу потреб та соціальних ресурсів їх задоволення; 3) усвідомлює, що має необхідні навички життя у нових соціальних умовах (Головаха, 2017: сс. 49–54).

В обсязі змісту перелічених понять можна виділити значущі нюанси. У вітчизняній літературі одну зі спроб розмежувати поняття адаптації та інтеграції мігрантів зробила І. Тітар. Вона умовно вирізняє соціокультурний та ресурсний підходи (у фокусі її уваги були ВПО). В рамках соціокультурного теоретико-методологічного підходу адаптація розглядається як подолання шоку (психологічного стресу) від зміни звичного культурного оточення, пристосування до нових умов життя та іншої культури. Інтеграція тлумачиться як зближення ідентичностей мігрантів та мешканців нового суспільства, налагодження комунікації та утворення компромісних культурних форм. У рамках ресурсного — адаптацію розуміють як пристосування до втрати значної частини ресурсів, що їх мали мігранти до переміщення, а також отримання доступу до ресурсів у новому місці перебування (житла, комунальної інфраструктури, ринку праці, дружніх, сімейних та інших соціальних зв'язків, медичного обслуговування, освітніх закладів, транспорту та комунікацій). Інтеграція — це налагодження спільного використання соціальних та економічних ресурсів з місцевими громадами без взаємних конфліктів (Тітар, 2016: сс. 58–60).

У випадку вимушених мігрантів з України соціокультурні відмінності з суспільством-реципієнтом можуть бути суттєвими, тому, на нашу думку, доцільним є синтез обох підходів. В такому випадку адаптація мігрантів — це процес подолання психологічного стресу, пристосування їх до нового соціокультурного середовища та умов життя в країні перебування, до втрати значної частини ресурсів, наявних до переміщення, а також отримання доступу до ресурсів у новому місці перебування, що дає змогу задовольняти свої потреби на прийнятному для себе рівні. Відповідно, рівень адаптованості мігрантів визначається через рівень задоволеності їхніх потреб. У зв'язку з цим, в літературі розрізняють «успішну» (або «позитивну») адаптацію, що дає змогу зберегти або підвищити соціальний статус та задовольнити матеріальні й духовні потреби індивіда (або групи), та «неуспішну» (або «негативну» чи «низьку»), що супроводжується зниженням соціального статусу й часто виживанням у новому се-

редовищі завдяки використанню чужих ресурсів. Така адаптація деструктивна як для індивіда, так і для соціального середовища (Володько, Ровенчак, 2008: сс. 184–185).

А втім, ми вважаємо, такий поділ є завузьким для позначення процесу адаптації саме українських мігрантів. Неуспішна або низька адаптація може стосуватися тих осіб, що через певний час зафіксували свій статус в іншій країні, й він є відносно усталеним, а ймовірність його підвищення — невисокою. В той же час значна кількість вимушених мігрантів з України увійшовши на початково низьких позиціях, можуть продемонструвати позитивну динаміку підвищення своїх статусів. Проте цей процес тривалий, а кінцевий статус може так і не зрівнятися за рівнем зі статусом, що був у них у своїй країні. Маркери адаптованості — оцінка умов життя за кордоном після переїзду (в бік погіршення або покращення): житлові умови, харчування, працевлаштування, отримання освіти, задоволення культурних потреб, можливість проведення дозвілля (відвідування театрів, кінозалів, виставок, фестивалів, спортивних секцій тощо), родинні стосунки, стосунки на роботі (з колегами, клієнтами, партнерами), задоволення потреб у дружньому спілкуванні, громадська активність, психологічний стан (за самооцінкою).

Інтеграція, відповідно, є ширшим поняттям, що одночасно з адаптацією означає включення у нове суспільство з можливостями реалізації свого особистісного потенціалу в царинах роботи, освіти, громадської діяльності, в налагодженні комунікації та комфортного співіснування з місцевим населенням (Єнін, Заєць, 2023: с. 133). Тому соціальну інтеграцію мігрантів визначають як процес розмивання і зникнення помітних відмінностей між мігрантами та місцевим населенням, коли йдеться про повноправну участь усіх членів суспільства у його соціальному, економічному, політичному, культурному житті, можливість мати однаковий правовий, соціально-економічний статус, рівноправно користуватися захистом держави, справедливим розподілом ресурсів (Прибиткова, 1999: сс. 165–166). Важливими показниками інтегрованості є дані щодо зменшення кількості конфліктів та соціальної дистанції між мігрантами та місцевим населенням.

Що ж до операціоналізації поняття інтеграції, це можливо за рахунок цілого набору індикаторів. У цьому контексті важливим є доробок співробітників Інституту соціології НАН України, в якому визначено перелік ознак інтегрованості переміщеної особи: рівень адаптованості мігранта у порівнянні з тим, яким він був до зміни місця постійного перебування; відчуття себе «своїм» або «чужим» у новому середовищі; наявність об'єктивних інклюзивних характеристик способу життя на новому місці проживання. Відповідно, виокремлюють три типи інтеграції мігранта: 1) ексклюзивна дезінтеграція (дезадаповані «чужі» з об'єктивними ознаками ексклюзії); 2) суперечлива інтеграція (коли показники адаптованості та ідентичності не відповідають один одному). В такому випадку можливі ситуації адаптованого «чужого», коли мігрант суб'єктивно визначає себе достатньо адаптованим, однак не відчуває себе «своїм» у новому соціальному оточенні, або дезадапованого «свого», коли умови життя на новому місці оцінюються як гірші, проте є відчуття того, що ти «свій», представник

певної сталої спільноти; 3) інклюзивна інтеграція (коли адаптованість та відчуття себе «своїм» у нових умовах життя підкріплені наявністю об'єктивних характеристик інклюзії) (Звіт про науково-дослідну роботу, 2020).

Для опису різноманітних вимірів соціальної інтеграції важливе теоретичне значення мають праці Г. Есера, В. Босвіка, Ф. Гекмана. Вчені виділяють кілька напрямів у динаміці соціальної інтеграції особистості та групи: акультурацію, розміщення (placement), взаємодію (interaction) та ідентифікацію. *Акультурація* (або культурна інтеграція) — це процес набуття індивідом знань, культурних стандартів і компетенцій, необхідних для успішного функціонування в суспільстві. Культурна інтеграція має наслідком когнітивні та поведінкові зміни, особливість яких пов'язана з виникненням гібридних формоутворень — білінгвізму (знання іммігрантами рідної мови та мови нової громади) та бікультуралізму (поєднання своєї та нової культури). *Розміщення* (структурна інтеграція) означає, що індивід знаходить свою нішу в суспільстві та набуває освітніх, економічних, професійних, соціальних прав. Тобто це наявність доступу до основних інститутів суспільства-реципієнта — ринку праці, системи освіти й підвищення кваліфікації, житла, установ охорони здоров'я. *Взаємодія* (інтерактивна інтеграція) передбачає включеність в соціальні, неформальні мережі суспільства-реципієнта та участь в добровільних організаціях. *Ідентифікація* (або ідентифікаційна інтеграція) — це результат ототожнення людини з соціальною системою в цілому або окремими групами, формування у мігрантів почуття приналежності до суспільства-реципієнта. Ідентифікаційна інтеграція може здійснюватися не тільки на макро- або мезорівні (наприклад, ідентифікація із суспільством в цілому або з окремим регіоном країни), але й на мікрорівні залученості в конкретні соціальні групи (наприклад, мігранти можуть ідентифікувати себе з місцевою релігійною громадою) (Esser, 2006; Bosswick, Heckmann, 2006; Heckmann, Schnapper, 2003).

Для сучасної теорії характерний відхід від розуміння процесу адаптації мігрантів як прямолінійного та односпрямованого процесу, у якому передбачалася зміна культури мігрантів лише у напрямі «асиміляції». Згідно з теорією транснаціоналізму мігрант може мати дві та більше культурних ідентичностей і бути залученим одразу до кількох соціальних контекстів. Глобалізація, розвиток технологій зв'язку (інтернет, соціальні мережі, телефонні переговори), зниження цін на авіаквитки, що дає змогу здійснювати регулярні візити на батьківщину, — все це сприяє збереженню зв'язків зі своїми співвітчизниками та своєю культурою. Через транснаціональні соціальні та економічні зв'язки мігранти зберігають свою національну ідентичність, і далі залишаючись також членами суспільства, з якого мігрували (Schiller, Basch, Szanton, 1995). Результати дослідження Pew Research Center 2021 року певною мірою підтверджують цю теорію: багато американців азійського походження мають мультиетнічну ідентичність і підтримують тісний зв'язок зі своєю етнічною спадщиною, що вказує на «гнучку акультурацію». Це демонструє, що сучасні мігранти не відмовляються від своєї первісної культури на користь повної асиміляції, а знаходять способи зберегти свою унікальну культурну ідентичність, водночас інтегруючись у нове суспільство (Ruiz, Shao, Shah, 2022). Тому для успішної адаптації та інтеграції

мігрантів важливо як формувати нові соціальні мережі, так і підтримувати старі, сформовані до переселення.

На заваді успішній адаптації постає багато небезпек: расова дискримінація та соціальна нерівність; високий відсоток маргіналізованого населення в містах, куди переважно потрапляють мігранти; контркультура, яка сформувалась у середовищі маргіналізованої молоді з числа місцевого населення; структура економіки, яка потребує малокваліфікованої робочої сили мігрантів, та пов'язаний із цим колапс кар'єрних ліфтів. Такий життєвий шлях становить низхідну соціальну мобільність. У довгостроковій перспективі це призводить до більшого соціального розшарування і розширення районів бідності, де проживають конкретні етнічні групи. Водночас мігрантські спільноти можуть користуватися ресурсами, які допомагають їм пройти процес успішної адаптації та інтеграції в нове суспільство: державні програми (наприклад, програми об'єднання сімей, перекваліфікації, соціальної допомоги); відносно позитивне ставлення з боку суспільства-реципієнта, а також його культурна близькість до мігрантів; згуртованість етнічної групи. Якщо група мігрантів підтримує сильні зв'язки всередині своєї спільноти, а також економічно диверсифікована, то вона виробляє досить багато ресурсів, якими можна користуватися в другому поколінні (Portes, Zhou, 2017: pp. 85–87).

Підсумовуючи розгляд різних підходів до визначення ключових понять, пов'язаних із процесом міграції, визначимо, що *адаптація* — це процес, в перебігу якого мігранти змінюють свої звички, поведінку та цінності для того, щоб максимально ефективно функціювати в новому соціальному та культурному контексті, не втрачаючи при цьому своєї унікальності та ідентичності. *Інтеграція* — більш комплексний процес, що передбачає не лише адаптацію мігрантів до нового суспільства, а й взаємні зусилля з боку громади-реципієнта для створення умов, за яких мігранти можуть повноцінно реалізувати свій потенціал, зберігаючи власні культурні особливості. *Акультурація* — процес взаємного культурного впливу та обміну між мігрантами та громадою-реципієнтом, який може включати прийняття або адаптацію деяких елементів культури господарського суспільства мігрантами, а також збереження елементів власної культури. *Асиміляція* — процес, за якого мігранти повністю приймають культуру та норми суспільства-реципієнта, часто втрачаючи або значно зменшуючи елементи власної культурної ідентичності. *Інклюзія* — стратегія та практика, спрямовані на забезпечення рівних можливостей для всіх членів суспільства, незалежно від їхнього походження, для активної участі в соціальному, економічному та культурному житті громади.

Основні сфери політики інтеграції суспільств-реципієнтів

Дж. Бері відзначав, що в межах переходу мігрантів з однієї культури в іншу вони зазнають «поведінкових зрушень» (behavioral acculturation), що пов'язані зі звичками, звичаями, традиціями та іншими аспектами нової культури та «культурного стресу» (cultural stress) через контакт з новими та незвичними си-

туаціями, що характерні для іншої культури. Культурний стрес може ускладнити процес адаптації та призвести до проблем зі здоров'ям та емоційним благополуччям (Berry, 1997). Тому інтеграційна політика приймаючої країни та розроблення програм підтримки є одним із ключових чинників успішності адаптації мігрантів. У своїй теорії акультурації Дж. Бері пише про чотири модифікації соціальної адаптації. Перша — стратегія сепаратизації, що передбачає збереження культурної ідентичності мігрантів та уникнення контактів із представниками суспільства-реципієнта. Наступна стратегія — маргіналізація, що визначає адаптацію мігрантів, які не можуть або не бажають зберегти свою культурну ідентичність, але не можуть пристосуватися до нового культурного середовища. Мігранти, які використовують цю стратегію, часто перебувають на периферії суспільства-реципієнта та відчувають себе виключеними з культурного життя. Третя — стратегія асиміляції передбачає модель «плавильного котла» — етнічні групи перемішуються, уніфікуються, втрачаючи своєрідність і культурну унікальність. Найбільш результативною та ефективною є четверта, стратегія інтеграції, а також пов'язаний з нею мультикультуралізм — процес, за якого мігранти зберігають свою ідентичність та культуру, але разом з тим приймають і поважають культуру нового суспільства (Berry, 1980: pp. 9–25).

На сьогодні створено Індекс політики інтеграції мігрантів (MIPEX), що є унікальним інструментом для вимірювання та порівняння політик інтеграції у різних країнах (MIPEX HISTORY, 2020). Основні показники охоплюють вісім сфер політики, розроблених для порівняння чинних законів і політики, таких як: 1) доступ до ринку праці; 2) освіта; 3) участь у житті країни; 4) довгостроковість перебування; 5) возз'єднання із сім'єю; 6) можливість натуралізації; 7) доступність охорони здоров'я; 8) захист від дискримінації. Кожний компонент оцінюється за шкалою від 0 до 100 (де 0 — відсутність інтеграції, 100 — повна відповідність вимогам інтеграції) (Migrant integration policy index, 2020).

На наш погляд, крім цих восьми компонентів для більш цілісної методологічної рамки аналізу політики інтеграції вимушених мігрантів у дослідницьких кейсах щодо окремих країн слід приділити увагу також мовному аспекту, доступу до житла, ролі місцевих суб'єктів та значенню соціальних виплат.

Мова важлива в усіх царинах життя — крім полегшення соціальної взаємодії та підвищення самооцінки власного здоров'я, вона становить важливий ключ доступу до ринку праці, освіти, медичної допомоги, житла, працевлаштування, громадського життя тощо, сприяючи тим самим повноцінній інтеграції мігрантів (World Migration Report, 2020: p. 192). Головними аспектами, які впливають на мовну адаптацію, є час, проведений у суспільстві-реципієнті, — навички володіння мовою покращуються з тривалістю перебування; період очікуваного перебування в країні імміграції — у випадку тимчасового перебування мігранти можуть не інвестувати в оволодіння мовою чи інший людський капітал; освіта — високоосвічені мігранти / біженці, залежно від специфіки своєї роботи, звикли до контакту з іншими мовами та культурами; вік на момент імміграції — у старшому віці людина стає менш лабільною, тому їй важко опанувати нову

мову; мовна відстань — лінгвістична дистанція між рідною мовою іммігранта та мовою суспільства-реципієнта; географічна відстань — чим більша відстань між країною призначення та країною виїзду, тим нижчі очікування реіміграції та більший вклад в адаптацію (Hamberger, 2009: p. 8).

Доступ до житла належить до головних базових потреб, необхідних для життя та виживання, що є основою для задоволення потреб більш високого рівня (Полякова, Когатько, 2017).

Важлива роль місцевих суб'єктів в міграційній політиці пов'язана з тим, що інтеграція відбувається переважно на місцевому рівні. Місцеві жителі, володіючи унікальним досвідом та знаннями про специфіку життя в громадах, можуть надавати корисні поради з приводу пошуку та оренди житла, зайнятості, освіти, охорони здоров'я та інших важливих для мігрантів питань. Їх залучення до міграційної політики сприятиме зниженню рівня ксенофобії та конфліктності між ними та мігрантами (World Migration Report, 2020: pp. 200–203).

Соціальні виплати для біженців включають різноманітні форми фінансової допомоги та підтримки, які є критично важливими для задоволення основних потреб мігрантів, мінімізації ризику голоду, безпритульності та інших небезпек, пов'язаних з нестачею ресурсів. Теоретичний аналіз ключових сфер політики інтеграції важливо доповнити даними, що відображають реальний стан справ. Результати нашого дослідження, проведеного серед вимушених мігрантів з України у Федеративній Республіці Німеччина, надають вагомі відомості щодо їхнього досвіду адаптації та інтеграції. В німецькій системі соціальної допомоги витрати на соціальні виплати та програми для біженців розглядаються як передумова соціальної стабільності.

Профіль біженців з України у ФРН

Згідно з дослідженням «Біженці з України в Німеччині», яке проводилось місцевими соціологічними установами IAB, ViB, BAMF-FZ, SOEP, DIW Berlin в серпні–жовтні 2022 року, близько 80% дорослих біженців — жінки, 48% з яких живуть з неповнолітніми дітьми. Переважна більшість вимушено мігрували без своїх партнерів — 77%. Українські біженці набагато молодші за населення України. Їхній середній вік у Німеччині становить 28 років (у зіставленні із 41-м в середньому по Україні). Задоволеність життям серед біженців значно нижча, ніж серед німецького населення, особливо серед людей, які були розлучені зі своїми дітьми чи партнерами через війну. Українські діти мають нижчий рівень психологічного благополуччя, ніж інші діти в Німеччині (Ukrainian refugees in Germany, 2022). Хоча економічні та соціальні можливості в Німеччині є сприятливими, війна має істотний вплив на добробут біженців. Українські біженці, що емігрували до Німеччини, є спеціалістами високої кваліфікації. Це відповідає загальній тенденції переважання серед мігрантів осіб з вищою освітою (Копонов, 2023: p. 10). Середній рівень освіти українських біженців в Німеччині значно вищий, ніж у населення країни походження (72% біженців, порівняно із 50% у загальній чисельності населення України) (див. табл.).

**Освітні та професійні кваліфікації біженців
з України в Німеччині порівняно з населенням в Україні
(віком 20–70 років, %)**

Рівень освіти	Біженці з України у Німеччині	Населення в Україні
Вища освіта	72	50
Професійно-технічна освіта	10	26
Початкова/середня освіта	18	24

Примітка: Таблицю зроблено за даними: (Ukrainian refugees in Germany, 2022).

Молодь віком 18–25 років є більш зацікавленою в можливості залишитися в Німеччині через перспективу навчання та кращу оплату праці. Дані опитування експертів Міграційної платформи EWL свідчать, що в середньому в Німеччині українці заробляють 1,4 тис. євро на місяць (див: Недашківський, 2023). Все це матиме негативні наслідки для українського ринку праці, спричинюючи зниження показників професійно залученої молоді.

Чинники обрання ФРН як країни-реципієнта

Проаналізуємо на підставі теорії «тяжіння–виштовхування» Е. Лі (Lee, 1966) головні причини, які вплинули на виїзд з України та обирання країною призначення саме Німеччини. «Притягувальні» фактори — це позитивні стимули, які формують мотивацію до міграції в конкретний регіон чи країну. Це можуть бути кращі економічні та освітні можливості, вищий рівень життя, політична стабільність та інші соціальні й культурні переваги. «Виштовхувальні» фактори — це негативні стимули, які впливають на рішення людей полишити місце свого проживання, — економічні труднощі, війни, соціальні конфлікти (етнічні, релігійні тощо), природні катастрофи, політична нестабільність, дискримінація або інші обставини, які створюють несприятливі умови для життя.

За даними нашого кількісного та якісного досліджень, виштовхувальними чинниками для вимушених мігрантів з України є політична нестабільність та військовий конфлікт, вплив членів родини та обмежені економічні можливості в Україні. Притягувальними — є соціальні зв'язки (вибір Німеччини через наявність рідних чи знайомих), політична стабільність та безпека в країні, повага до прав людини та система соціального забезпечення (зокрема, виплати для біженців на високому рівні), економічні можливості (наявність роботи та гарного заробітку). Деякі з респондентів вказують на своє німецьке походження, як причину вибору («жити в країні предків»).

Після прибуття до нової країни респонденти вказували на такі перешкоди в адаптації, як: незнання мови та законів; велика кількість паперових документів

для заповнення (бюрократизм); проблеми з організацією життєдіяльності дітей (доступ до садочків, налагодження навчання в школі); вимоги щодо сортування сміття; втрата старих соціальних зв'язків та складність з формуванням нових тощо. Крім того, результати глибинних інтерв'ю свідчать про невпевненість у майбутньому як характерну рису більшості респондентів, що впливає на їхнє психологічне самопочуття та здатність формулювати стабільні довгострокові плани.

Серйозним викликом для України як країни-донора мігрантів, на думку опитаних респондентів, є відсутність бажання повернутися серед молоді як категорії, яка потенційно може відновити економіку України після закінчення війни. Головними причинами є непевність у майбутньому, складне становище на ринку праці, руйнування економічної та соціальної інфраструктури як наслідок ведення бойових дій. Крім того, респонденти мають наміри забрати своїх рідних до нової країни перебування.

Чинники адаптації та інтеграції мігрантів з України в Німеччині

Відповідно до Директиви 2001/55/ЄС (стаття 13) міграційна служба федеральної землі Німеччини, в якій перебуває біженець, видає дозвіл на проживання для тимчасового захисту з доступом до житла, соціальної та медичної допомоги. Директива надає право працювати в ЄС, проходити підвищення кваліфікації або стажування (Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001: An official website of the European Union).

З активацією «Директиви про тимчасовий захист» у Німеччині створено більш сприятливі умови для інтеграції мігрантів з України, ніж для переселенців з інших країн під час попередніх хвиль міграції. Більшість українських біженців живуть у приватних орендованих помешканнях (не у таборах або державному груповому житлі для біженців), половина з них відвідують або вже закінчили мовні курси. Майже всі діти шкільного віку відвідують школу в Німеччині, а значна частина дітей дошкільного віку — дитячий садок. Крім того, майже половина біженців вже мають регулярні контакти з німецьким населенням (Ukrainian refugees in Germany, 2022).

Результати нашого анкетного опитування показують, що послуги з працевлаштування та мовні програми є ключові для політики інтеграції в Німеччині широко використовуються мігрантами з України. Більшість тих, хто працює, перебувають досить тривалий час у Німеччині: 73,5% — більш як пів року, а 26,5% перебували ще до повномасштабної війни. Окрім того, це люди з хорошими мовними компетенціями: близько 50% відзначили, що вільно або добре володіють німецькою мовою. Потреба в мовних курсах в Німеччині забезпечується за рахунок держави. На момент опитування для 61% респондентів відвідування курсів було основною формою зайнятості. Для них мова — це найбільш суттєвий виклик в умовах міграції. Значущість її вивчення зумовлена істотними труднощами спілкування в усіх царинах життя — в міжособистісних взаємодіях, у спілкуванні на роботі, в магазинах, державних,

медичних, освітніх та інших установах. Мова — важливий соціальний капітал мігрантів, який сприяє встановленню тісніших зв'язків з місцевим населенням.

Згідно з результатами анкетування, респонденти оцінили свій рівень володіння мовою як не дуже високий: 23% заявили про відсутність знань німецької мови, 51% визначили свій рівень як низький і лише 20% відзначили, що володіють німецькою мовою на хорошому рівні.

Учасники глибинних інтерв'ю відзначають загалом доступність ринку праці для мігрантів та свою зацікавленість у здобутті нової освіти для зайнятості на більш кваліфікованій роботі.

«Це забезпечує JobCentr. Ти можеш піти навчатись, працювати. Можеш піти працювати хоч зараз — вони знайдуть роботу, не обов'язково зі знанням мови» (Аліна, 23 роки).

Однак болісним питанням залишається неможливість визнання кваліфікації або підтвердження навичок, набутих в Україні. На рисунку 1 можна побачити, як змінилася порівняно з Україною наявна або очікувана зайнятість в Німеччині. Спостерігається збільшення роботи на посадах, що не вимагають великих трудових навичок у робітників з вищою кваліфікацією. Респонденти, маючи достатній рівень кваліфікації, не впевнені, що можуть дозволити собі працювати за спеціальністю (49%), ще 25% запевняють у безперечній неможливості цього (рис. 1).

Розподіл відповідей на питання: «Чи маєте Ви змогу працювати у Німеччині за фахом?»

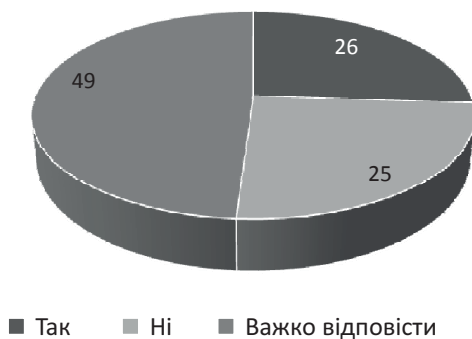

Рис. 1. Порівняння зайнятості до та після міграції (%)

На момент опитування 62% українців проживали в помешканні, яке оплачував центр зайнятості; 13% — в німецькій сім'ї; 8% — у своїх рідних або знайомих; 17% проживали окремо, самостійно оплачуючи житло (рис. 2).

Майже у половини респондентів (49%) не виникало проблем з пошуком житла; 20% зіткнулися з надто високою вартістю житла.

«У моєму місці складнощі з житлом, бо дуже важко знайти щось хороше за ту суму, яку пропонує центр» (Ангеліна, 23 роки).

Місце проживання

Рис. 2. Помешкання біженців з України у Німеччині (%)

Розподіл відповідей на питання: «Під час пошуку житла я зіткнувся/зіткнулась з ...»

Рис. 3. Перешкоди щодо отримання житла (%)

На відмову в житлі через відсутність постійної роботи вказали 15% респондентів. Ще 16% не можуть знайти місце проживання, більша частина з них — це мешканці південного та західного регіонів Німеччини, де наявні висока щільність населення та недостатній житловий фонд (рис. 3).

Організація життя дітей українських біженців є важливим аспектом, який впливає на успіх інтеграції та подальше працевлаштування. За результатами опитування, 83% повідомили про повне забезпечення дитини школою чи

Розподіл відповідей на питання: «Чи забезпечені Ваші діти доступом до відвідування садочка/школи у Німеччині?»

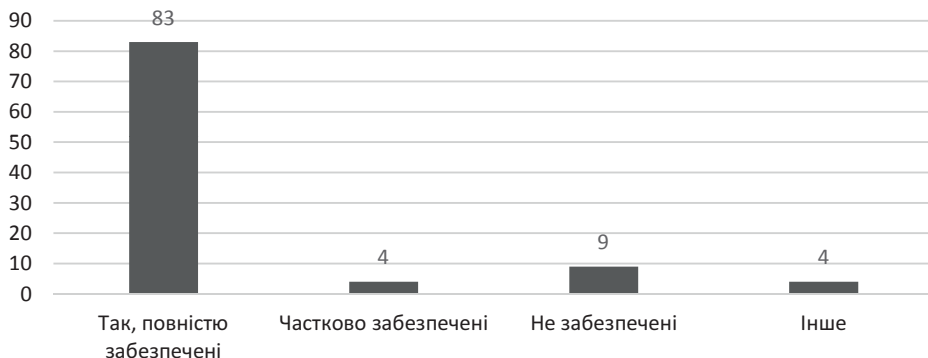

Рис. 4. Доступність садочків та шкіл для дітей з України у Німеччині (%)

садочком; 4% — вказали на часткове забезпечення (не всі діти з родини), ще 9% вказали на відсутність місць (рис. 4).

Для приблизно половини опитаних респондентів навчання дітей не супроводжується додатковими витратами, інша половина — оплачує частину занять, харчування та транспорт.

«На канцтовари гроші тут дають, на проїзд — ні. Купуєш проїзний або розраховуєшся грошима. Харчування також за власний рахунок» (Яна, 38 років).

Витрати на навчання не є чимось новим для респондентів, адже освіта в Україні також супроводжувалася додатковими витратами.

«Звичайна купівля канцелярських товарів, яка була і в Україні. Для мене це не важко» (Наталія, 53 роки).

Проте школи та дитячі садочки не вимагають від батьків участі в освітньому процесі дітей, тим самим звільняючи час для батьків.

Опитані мігранти в Німеччині відзначають проблему надмірного навантаження на тих дітей, які поєднують дві програми навчання: українську та німецьку.

Особливої уваги заслуговує категорія соло-мігранток разом з дітьми дошкільного віку. Не маючи моральної та емоційної підтримки, вони відчують особливу вразливість в чужій країні. Ця проблема може поглиблюватися через невлаштованість дітей у дошкільних закладах освіти через обмежену кількість місць.

«Мені тут важко, бо в мене двоє дітей, і я сама. В мене немає третьої людини поруч... В дитячий садок у мене є місце тільки на 2024 рік» (Яна, 38 років).

«В дитячому садочку буває мало місць. Інші чекають протягом тривалого часу на них. Мені сказали, що пощастило, тому що я знайшла місце за 3 місяці» (Леся, 36 років).

В цілому, вимушені мігранти з України достатньо високо оцінюють роботу міграційної системи Німеччини. На повне забезпечення соціальними пакетами

Розподіл відповідей на питання: «Наскільки уряд Німеччини забезпечує Вас соціальними пакетами (житлом, освітою, медициною, роботою)?»

Рис. 5. Оцінка вимушеними мігрантами доступу до основних соціальних пакетів (%)

вказали близько 52% респондентів, на часткове — 25%. Відносно невеликою є частка респондентів, які повністю невдоволені наданими їм пакетами — 9,5% (рис. 5).

На рисунку 6 подано розподіл відповідей вимушених мігрантів з України в Німеччині щодо потреби в різних видах допомоги (за даними Factum Group Ukraine). Найбільшу потребу виявлено у сфері психологічної підтримки та допомоги перекладача, що увиразнює значення мовних бар'єрів та психологічних викликів, з якими стикаються мігранти. Також важливими є грошова допомога та консультування з побутових питань.

На рисунку 7 відображено розподіл відповідей вимушених мігрантів з України щодо юридичних потреб у Німеччині (за даними Factum Group Ukraine). Найбільша проблема, на яку наражаються респонденти, стосується заповнення документів (84%), що засвідчує складність бюрократичних процедур для

Потреби українських мігрантів у Німеччині

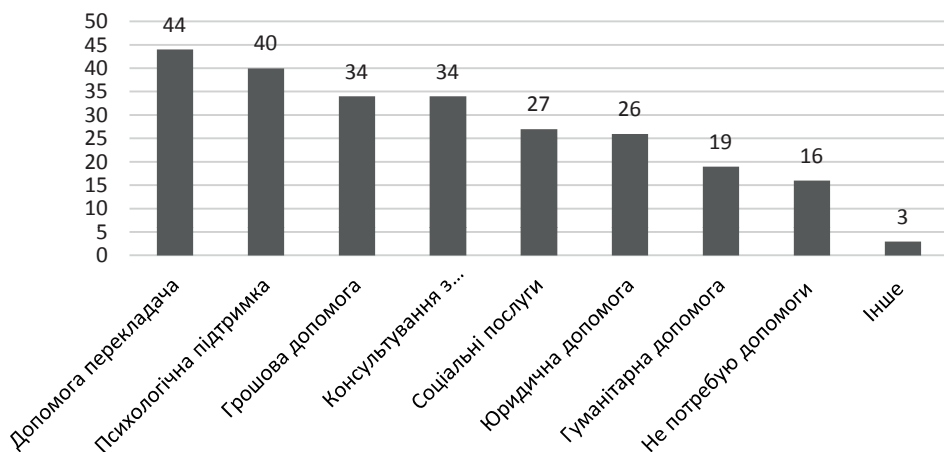

Рис. 6. Оцінка вимушеними мігрантами власних потреб (%)

Юридичні потреби українських мігрантів у Німеччині

Рис. 7. Оцінка вимушеними мігрантами юридичних потреб (%)

мігрантів. Також значущими є питання працевлаштування (71%) та житла (51%), що вказує на важливість цих аспектів для стабільності та інтеграції мігрантів у нове суспільство.

Висновки

Успішність соціальної адаптації та інтеграції вимушених мігрантів залежить від низки умов: ресурсів самих мігрантів, об'єктивованих у соціальному, матеріальному та людському капіталах (освіта, кваліфікація, знання), а також політики інтеграції суспільств-реципієнтів. Комплексна оцінка головних чинників подолання проблем на цьому шляху можлива на підставі як експертних даних, так і опитувань самих мігрантів.

Для спільнот-реципієнтів позитивними наслідками адаптації та повноцінної інтеграції мігрантів є стимулювання підприємницької активності, зростання кількості та якості трудового потенціалу, збільшення податкових надходжень до бюджету, стимулювання економіки завдяки розвитку споживчого ринку.

На матеріалах проведених досліджень було виявлено основні перешкоди, з якими мігранти з України стикаються на шляху до адаптації та інтеграції.

Незнання німецької мови є головною перешкодою, яка ускладнює працевлаштування, доступ до освіти та медичних послуг. Бюрократичні перепони, такі як складні процедури отримання документів та визнання кваліфікацій, створюють додаткові труднощі для мігрантів. Освітні виклики пов'язані з доступом дітей до дошкільних закладів та навчанням їх у школах, що є проблематичним через мовні бар'єри та інші адміністративні труднощі. Психологічний стан мігрантів, зокрема невпевненість у майбутньому та несприятливий психологіч-

ний стан, також впливає на загальне благополуччя мігрантів. Крім того, мігранти стикаються зі складнощами у формуванні нових соціальних зв'язків та інтеграції у місцеві спільноти, а також часто працюють на посадах з нижчою кваліфікацією, ніж мали на батьківщині.

Незважаючи на наявні труднощі, вимушені мігранти з України в цілому високо оцінюють роботу міграційної системи Німеччини, що свідчить про її ефективність у підтримці мігрантів.

Подальші дослідження у перспективі можуть зосередитися на кількох важливих аспектах, необхідних для глибшого розуміння процесів адаптації та інтеграції вимушених мігрантів з України. Зокрема, йдеться про розширення географічного охоплення та проведення досліджень в інших країнах Європи. Розширення географії дослідження важливе з огляду на порівняння досвіду адаптації та інтеграції задля виявлення як загальних тенденцій, так і специфічних викликів у різних соціальних і економічних контекстах. Важливим напрямком видається також подальший аналіз впливу національних політик інтеграції, що дасть змогу виявити ефективні стратегії та практики, включно з дослідженням заходів щодо визнання кваліфікацій, підтримки працевлаштування та соціального включення. Вивчення довгострокових наслідків міграції для самих мігрантів та приймаючих спільнот є актуальним у контексті вивчення економічного впливу на ринки праці, на зміни у демографічному складі населення, на соціальну інтеграцію та культурну адаптацію, а також оцінювання впливу міграції на системи соціального забезпечення та громадські послуги.

Соціальні та культурні чинники, що впливають на процеси адаптації та інтеграції, також потребують додаткового вивчення. Зокрема тут йтиметься про дослідження ролі громадських організацій, релігійних установ та інших інститутів, які підтримують мігрантів, а також психологічного стану мігрантів та ефективності програм психологічної підтримки. Все це матиме практичне значення для розроблення заходів, спрямованих на зменшення стресу та покращення психічного здоров'я мігрантів. Аналіз економічної інтеграції та професійного розвитку мігрантів, можливостей для їх подальшого навчання (включно з адаптацією навчальних планів та мовних курсів), оцінка доступу до освіти для дітей мігрантів — становитимуть важливу частину подальших наукових розвідок. Розширення наукового розуміння цих процесів допоможе покращити політики та практики інтеграції, сприяючи соціальній та економічній стабільності у суспільствах-реципієнтах.

Джерела

Володько, В., Ровенчак, О. (2008). Моделі соціокультурної адаптації іммігрантів. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 2, 182–210.

Головаха, Є. (2017). Соціальна адаптація населення України до суспільних змін. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 4(18), 49–54.

Єнін, М., Заєць, О. (2023). Соціальна адаптація та інтеграція біженців за кордоном (приклад Польщі). *Трансформація українського суспільства в цифрову еру: Матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Одеса, 23 березня 2023 р.) (с. 132–136). Одеса: Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.».

Звіт про науково-дослідну роботу. (2020). *Розробка та апробація соціологічного інструментарію дослідження процесів адаптації, інклюзії та зміни ідентичностей в умовах масових міграцій*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Злобіна, О. (1996). *Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Недашківський, В. (s.a.). *Наши за кордоном: де працюють і скільки отримують українці*. Взято з: <https://finance.ua/ua/goodtoknow/naszi-za-kordonom>.

Полякова, С.-В., Когатько, Ю.-Л. (2017). Житлові умови в ієрархії потреб населення. *Глобальні та національні проблеми економіки*, 20, 742–746.

Прибиткова, І. (1999). Сучасні міграційні процеси: теоретико-методологічні аспекти досліджень. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 161–172.

Титар, І. (2016). Поняття та критерії адаптації й інтеграції внутрішньо-переміщених осіб і умов скасування статусу переселенця. *Український соціум*, 4(59), 58–60.

Хутка, С. (2007). Соціальна адаптованість особистості: концептуалізація поняття. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 164–175.

Berry, J. (1980). *Acculturation as varieties of adaptation. Acculturation: Theory, models and some new findings*. Boulder: Westview Press.

Berry, J. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5–34.

Bosswick, W., Heckmann, F. (2006). *Social integration of immigrants: Contribution of local and regional authorities*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.

Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001. (s.a.). An official website of the European Union. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32001L0055>

Esser, H. (2006). *Migration, Language and Integration*. AKI Research Review 4. Programme on Intercultural Conflicts and Societal Integration (AKI). Social Science Research Center, Berlin.

Guiffrida, D.A. (2003). African American Student Organizations as Agents of Social Integration. *Journal of College Student Development*, 44(3), 304–319.

Hamberger, A. (2009). Immigrant Integration: Acculturation and Social Integration. *Journal of Identity and Migration Studies*, 3, 2, 2–21.

Heckmann, F., Schnapper, D. (Eds.). (2003). *The Integration of Immigrants in European Societies: National Differences and Trends of Convergence*. Stuttgart: Lucius & Lucius.

Kononov, I. (2023). Ukrainian refugees of the period of the Russian-Ukrainian war in NATO countries: the geopolitical context of the military migration crisis. *Canadian Foreign Policy Journal*, 30, 1–19.

Lee, E.A. (1966). Theory of migration. *Demography*, 3, 47–57.

Measuring Policies to integrate migrants across six continents. (s.a.). Migrant integration policy index 2020. Retrieved from: <https://mipex.eu/>

MIPEX HISTORY. (s.a.). Migrant integration policy index 2020. Retrieved from: <https://www.mipex.eu/history>

Montgomery, J.-R. (1996). Components of refugee adaptation. *The International Migration Review*, 30(3), 679–702.

Portes, A., Zhou, M. (1993). The New Second Generation: Segmented Assimilation and Its Variants. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 530, 74–96.

Ruiz, N.-G., Shao, S., Shah, S. (2022). *What it means to be Asian in America*. Research project of Pew Research Center. Retrieved from: <http://surl.li/rzrza>

Schiller, N.G., Basch, L., Szanton, B.C. (1995). From immigrant to transmigrant: Theorizing transnational migration. *Anthropological Quarterly*, 68, 48–63.

Ukrainian refugees in Germany. Escape, arrival and everyday life. (2022). Institute for Employment Research (IAB), 1–16. Retrieved from: <http://surl.li/rtddk>

Ukraine Refugee Situation. (2023). Operational Data Portal. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

World Migration Report (IOM). (2020). International Organization for Migration.

Одержано 16.05.2024

References

- Berry, J. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5–34.
- Berry, J. (1980). *Acculturation as varieties of adaptation. Acculturation: Theory, models and some new findings*. Boulder: Westview Press.
- Bosswick, W., Heckmann, F. (2006). *Social integration of immigrants: Contribution of local and regional authorities*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. *Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001*. An official website of the European Union. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32001L0055>.
- Esser, H. (2006). *Migration, Language and Integration*. AKI Research Review 4. Program on Intercultural Conflicts and Societal Integration (AKI). Social Science Research Center, Berlin.
- Golovakha, Ye. (2017). Social adaptation of the population of Ukraine to social changes. [In Ukrainian]. *Ukrainian society: monitoring of social changes*, 4(18), 49–54. [=Головаха 2017]
- Guiffrida, D.A. (2003). African American Student Organizations as Agents of Social Integration. *Journal of College Student Development*, 44(3), 304–319.
- Hamberger, A. (2009). Immigrant Integration: Acculturation and Social Integration. *Journal of Identity and Migration Studies*, 3, 2, 2–21.
- Heckmann, F., Schnapper, D. (Eds.). (2003). *The Integration of Immigrants in European Societies: National Differences and Trends of Convergence*. Stuttgart: Lucius & Lucius.
- Khutka, S. (2007). Social adaptability of the individual: conceptualization of the concept. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 164–175. [=Хутка 2007]
- Kononov, I. (2023). Ukrainian refugees of the period of the Russian-Ukrainian war in NATO countries: the geopolitical context of the military migration crisis. *Canadian Foreign Policy Journal*, 30, 1–19.
- Lee, E.A. (1966). Theory of migration. *Demography*, 3, 47–57.
- Measuring Policies to integrate migrants across six continents*. (s.a.). Migrant integration policy index 2020. Retrieved from: <https://mipex.eu/>
- MIPEX HISTORY*. (s.a.). Migrant integration policy index 2020. Retrieved from: <https://www.mipex.eu/history>
- Montgomery, J. R. (1996). Components of refugee adaptation. *The International Migration Review*, 30(3), 679–702.
- Nedashkivskiy, V. (s.a.). Our people abroad: where do Ukrainians work and how much do they earn. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://finance.ua/ua/goodtoknow/naszi-za-kordonom> [=Недашківський s.a.]
- Poliakova, S.V., Kogatko, Yu.L. (2017). Living conditions in the hierarchy of population needs. [In Ukrainian]. *Global and National Problems of Economics*, 20, 742–746. [=Полякова, Когатко 2017]
- Portes, A., Zhou, M. (1993). The New Second Generation: Segmented Assimilation and Its Variants. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 530, 74–96.
- Prybytkova, I. (1999). Modern migration processes: theoretical and methodological aspects of research. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 161–172. [=Прибиткова 1999]
- Research report. (2020). *Development and testing of sociological tools for the study of processes of adaptation, inclusion and change of identities in conditions of mass migrations*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Звіт 2020]
- Ruiz, N.-G., Shao, S., Shah, S. (2022). *What it means to be Asian in America*. Research project of Pew Research Center. Retrieved from: <http://surl.li/rrzza>
- Schiller, N.-G., Basch, L., Szanton, B.-C. (1995). From immigrant to transmigrant: Theorizing transnational migration. *Anthropological Quarterly*, Vol. 68, 48–63.
- Titar, I. (2016). Concepts and criteria of adaptation and integration of internally displaced persons and conditions for cancelling the status of a displaced person. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society*, 4(59), 58–60. [=Титар 2016]
- Ukrainian refugees in Germany. Escape, arrival and everyday life*. (2022). Institute for Employment Research (IAB), 1–16. Retrieved from: <http://surl.li/rtddk>
- Ukraine Refugee Situation*. (2023). Operational Data Portal. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

Volodko, V., Rovenchak, O. (2008). Models of sociocultural adaptation of immigrants. [In Ukrainian]. *Bulletin of Lviv University. Sociological series*, 2, 182–210. [=Володько, Ровенчак 2008]

World Migration Report (IOM). (2020). International Organization for Migration.

Yenin, M., Zayets, O. (2023). Social adaptation and integration of refugees abroad (the example of Poland). [In Ukrainian]. *Transformation of Ukrainian society into the digital era: Materials of the II All-Ukrainian scientific and practical conference* (Odesa, March 23, 2023). Odesa: National University “Odesa Law Academy”, 132–136. [=Єнін, Заєць 2023]

Zlobina, O. (1996). *Personality Today: Adapting to Social Instability*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Злобіна 1996]

Received 16.05.2024

МАКСИМ ЄНІН, МИРОСЛАВА КУХТА, ТЕТЯНА ПРИХОДЬКО

Соціальні потреби та проблеми вимушених мігрантів з України на шляху до соціальної адаптації та інтеграції в суспільство-реципієнт (на прикладі ФРН)

У статті зроблено огляд наявних теоретичних підходів до вивчення адаптації та інтеграції мігрантів, виявлено ключові чинники, які сприяють чи ускладнюють ці процеси у суспільствах-реципієнтах. Автори виділяють маркери адаптованості та інтегрованості, акцентуючи увагу на значенні використання зарубіжного досвіду для розроблення ефективнішої міграційної політики. Адаптація — це процес, в перебігу якого мігранти змінюють свої звички, поведінку та цінності, щоб максимально ефективно функціювати в новому соціальному та культурному контексті. Рівень адаптованості мігрантів, на думку авторів, можна визначати через рівень задоволеності їхніх потреб. Інтеграція одночасно з адаптацією означає включення у нове суспільство з можливостями реалізації свого особистісного потенціалу в царинах роботи, освіти, громадської діяльності, в налагодженні комунікації та комфортного співіснування з місцевим населенням. Це передбачає не лише адаптацію мігрантів до нового суспільства, а й взаємні зусилля з боку громади-реципієнта для створення умов, за яких мігранти можуть повноцінно реалізувати свій потенціал, зберігаючи при цьому власні культурні особливості. На підставі первинних та вторинних соціологічних даних проаналізовано соціальні потреби та проблеми мігрантів з України (на прикладі ФРН). Виявлено профіль мігрантів, чинники виїзду з України та обрання Німеччини як країни-реципієнта (на засадах теорії «тяжіння—виштовхування»). Незнання мови й місцевих законів, бюрократизм, проблеми доступу дітей до дошкільних закладів та налагодження їхнього навчання у школі, несприятливий психологічний стан та невпевненість у майбутньому, умови визнання здобутої освіти, робота на посадах з меншою кваліфікацією, складність формування нових соціальних зв'язків — головні переешкоди, з якими мігранти з України стикаються у Німеччині на шляху до адаптації та інтеграції.

Ключові слова: вимушені мігранти, соціальна адаптація, акультурація, біженці, соціальні потреби, адаптація та інтеграція мігрантів, суспільство-реципієнт, політика інтеграції, міжкультурна взаємодія, конфлікт

MAKSYM YENIN, MYROSLAVA KUKHTA, TETIANA PRYKHOD'KO

Social needs and problems of forced migrants from Ukraine on the way to social adaptation and integration in the host society (example of Germany)

The article provides a review of existing theoretical approaches to the study of adaptation and integration of migrants, identifying key factors that either facilitate or complicate these processes in host societies. The authors highlight markers of adaptability and integration, emphasizing the importance of utilizing foreign experience for the development of more effective migration policies. Adaptation is a process in

which migrants change their habits, behaviour, and values to function most effectively in a new social and cultural context. The authors believe that the level of migrant adaptability can be determined by the level of their needs satisfaction. Integration, alongside adaptation, implies inclusion into a new society with opportunities to realize personal potential in areas such as work, education, civic activities, establishing communication, and comfortable coexistence with the local population. This entails not only the adaptation of migrants to a new society but also mutual efforts from the host community to create conditions under which migrants can fully realize their potential while preserving their cultural peculiarities. Based on primary and secondary sociological data, the social needs and problems of migrants from Ukraine (using Germany as an example) are analysed. The profile of migrants, reasons for leaving Ukraine, and choosing Germany as the host country (based on the «push-pull» theory) are identified. Lack of language knowledge and local laws, bureaucracy, access of children to preschool institutions and their schooling, unfavourable psychological state and uncertainty about the future, recognition of acquired education, working in positions with lower qualifications, difficulties in forming new social connections - these are the main obstacles that migrants from Ukraine face in Germany on their way to adaptation and integration.

Keywords: *forced migrants, social adaptation, acculturation, refugees, social needs, adaptation and integration of migrants, host society, integration policy, intercultural interaction, conflict*

DOI 10.15407/sociology2024.03.139

УДК [159.964.2.018:159.923.2]:316.362-055.26-053.2

ЮРІЙ ПРИВАЛОВ,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальних експертиз Інституту соціології Національної академії наук України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

YURIY PRIVALOV,

Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow at the Social Expertise Department, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovichna St., Kyiv, 01021)

csep@csep.kiev.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0935-5265>

АННА ВОВК,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка (79000, Львів, вул. Університетська, 1)

ANNA VOVK,

Candidate of Sciences in Psychology, Associate Professor at the Department of Psychology, Ivan Franko National University of Lviv (1, University Street, Lviv, 79000)

junejean1778@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1505-7096>

Роль трансформації материнського імаго у психотерапевтичному процесі

Оскільки тема сімейних стосунків, у їхньому зв'язку із ментальним здоров'ям і якістю життя, набуває дедалі більшої актуальності в медійному просторі, соціологічному вимірі та контексті соціальної політики держави та соціальних інститутів, фамілістичний та материнський дискурс постійно розвивається, вимагаючи переформатування материнської ролі у категоріях норми та патології, партнерства та дискримінації, підтримки та насильства, гетоізації та егалітарності, патріархату та емансипації. Материнські моделі, ідентичності та практики залежать від багатьох соціальних чинників: сімейного складу, статусу, виховання, доходу, віку, умов реалізації, які під час війни максимально ускладнюються.

Цитування: Привалов, Ю., Вовк, А. (2024). Роль трансформації материнського імаго у психотерапевтичному процесі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 139–148, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.139>.

Несвідомі образи дітей, як уявлення, так і фантазії, здійснюють безперервний вплив на психіку впродовж усього життя людини, а тому джерело психічних проблем можна знайти у відносинах матері та немовляти. Якщо ці хворобливі точки дитинства пережити під час аналізу та інтерпретувати через перенесення «тут і зараз», є шанс на внутрішні зміни.

Особливу роль у психіці людини відіграють батьківські об'єкти та імаго, що здійснюють вплив на якісні та кількісні характеристики потягів, ставлення до себе, світу і людей, афективне життя та якість життя людини в цілому. Якщо повсякденне життя радше проявляє і повторює в різних варіаціях загальну закономірність вже усталених відносин з цими об'єктами, то психотерапевтична робота розрахована на ретельну перебудову цих внутрішніх відносин, що призводить до гармонізації психіки, зростання творчої енергії, адаптаційних можливостей і продуктивності всього психічного життя. Такі зміни є результатом тонкої роботи та складної взаємодії, яка розігрується між психоаналітиком та клієнтом.

Виняткове місце у внутрішньому житті людини посідає неусвідомлюваний образ матері, материнське імаго, зміна якого тягне за собою трансформацію ставлення до світу, суспільства, людей і самого себе. У сучасній психології тема людських прихильностей є частиною питання соціальних відносин між людьми, їх регулювання в царинах освіти, виховання, психотерапії. Індивідуальна, парна та сімейна психотерапія постійно перебувають у пошуку ефективних інструментів для розвитку сімейних систем, що можуть бути впроваджені у соціальні практики охорони ментального здоров'я та соціального захисту, що зумовлює актуальність зазначеної теми дослідження.

Об'єктом дослідження є образ *Іншого*, зокрема матері, у внутрішньому та інтерсуб'єктивному просторі психотерапевтичної взаємодії. Предметом дослідження є обґрунтування важливості зміни материнського імаго як ментальної репрезентації в загальному контексті психотерапевтичних трансформацій.

Мета дослідження — наукове та методологічне обґрунтування можливості та доцільності зміни материнського імаго клієнта в процесі психоаналітичної роботи.

Завдання дослідження: визначити роль виміру інтерсуб'єктивності для існування людини; сформулювати поняття «імаго» і «материнське імаго», визначити роль цих явищ для психічного життя; схарактеризувати особливості терапевтичного процесу змін, що відбуваються в роботі з терапевтичним перенесенням.

Складність особистості в її психосоціальному функціонуванні як об'єкта наукового аналізу призводить до пошуку та виникнення нових методологій соціального пізнання, феноменологічних досліджень та прикладних психотерапевтичних підходів, які відкривають доступ до дослідження персональних сенсів та способів інтеграції індивіда у соціокультурні системи, а також глибинних особистісних трансформацій, які неможливі у випадку застосування інших соціальних практик. Оскільки психотерапевтичні підходи та робота з несвідомим постійно розвиваються і вдосконалюються, необхідно постійно співвідносити минулі вагомі здобутки цієї галузі із сучасними винаходами, які виникають на

запит сучасного суспільства та потребують теоретичного обґрунтування, що визначає наукову новизну та практичну значущість викладеного матеріалу.

Самосвідомість людини й усвідомлення нею зв'язку зі світом взагалі та із соціальним світом зокрема інтерпретуються в різних напрямках філософської думки. Класична філософія розрізняє два типи буття: буття в собі, яке є пасивним буттям без мети, буття об'єктів, присутніх у просторі та через нього, і буття для себе, яке є буттям трансцендентальної свідомості. Модус останнього також виявляється буттям-для-інших, що, на думку Ж.-П. Сартра (Sartre, 1943) і Ж. Лакана (Lacan, 1977), неминуче перетворюється на відлучення суб'єкта від власної сутності. На думку П. де Мана (Man, 1989), головна суперечність інтерсуб'єктивності полягає в тому, що в міжособистісному акті дві суб'єктності, залучені в діалог, вступають у співпрацю з метою знеособлення, нівелювання своїх відмінних рис, знищення себе як суб'єктів.

Е. Гусерль (Husserl, 1931) визнає активно конституювальну інтенціональність *Іншого*, оскільки він входить у цей світ як той, хто разом зі мною визначає його сенс, а також усвідомлює і сприймає мене, тому мені постійно потрібен діалог, який є онтологічним. Світ, зрозумілий феноменологічно, формується з почуттів, які проявляються через перетин досвіду *Я* та *Іншого*, що допомагає завершити систему та визначає цілісність поля сприймання.

На думку А. Бергсона (Bergson, 1907), осягнення світу відбувається через два типи відносин людини з реальністю: інтуїтивно-інстинктивне і раціонально-інтелектуальне осягнення. Інтуїтивно-інстинктивне осягнення ґрунтується на співчутті та симпатії. Ці два процеси дають людині здатність до естетичного типу сприйняття, за допомоги якого вона може доторкнутися до найпотаємніших глибин життя.

На думку М. Бубера (Buber, 2003), «передчуття» і «звернення» є найважливішими атрибутами, що характеризують діалогічне буття. *Я* наповнене передбаченням присутності *Ти*, *Я* терпить і страждає поза діалогом, і цей стан буття називається передчуттям. Але ще до того, як виникає передчуття *Я*, буття *Ти* наповнюється закликом, зверненням, прагненням. Життя перебуває десь між питаннями та відповідями; воно не існує у вимірі мовчання.

Е. Левінас (Lévinas, 1961, 1963, 1972) стверджує, що прагнення до *Іншого* є фундаментальною властивістю людини, що втілюється у вродженому «метафізичному бажанні». Близній не може стати об'єктом людини, його неможливо пізнати, але разом вони можуть пізнати все, що їх оточує. *Інший* постає як «обличчя» (le visage), що характеризується своєю оголеністю — відсутністю культурного прикриття, що проблематизує свідомість *Я*, призводить до втрати самоідентичності *Я*. Відносини між *Я* і оголеним обличчям *Іншого* — це відносини відповідальності, на яких базуються відносини «любові» та «батьківства» як центральні форми переживання один одного в діалозі.

Екзистенціальна феноменологія висунула концепцію чуттєвої спрямованості — свідомого і вільного буття *поза-Я-до-Іншого*, яке розуміють саме як імпульс, крок вперед, прагнення, а не спонтанний рух. Йдучи назустріч *Іншому*, я можу відчувати до нього симпатію або антипатію, любити або ненавидіти, співчувати або зневажати, але я не можу залишатися байдужим до нього.

Таким чином, в сучасній філософії уявлення про людину як цілісного, самодостатнього індивіда поступається місцем уявленню про неї як про фрагментованого, децентрованого, «dividuum», що набуває цінності та значущості лише у співіснуванні з *Іншим*. У релігійному тлумаченні проблеми *Іншого* існувала «точка зустрічі» в Божественному, що знімає трагедію розлуки і самотності.

В. Біон стверджував, що емоційний досвід завжди пов'язаний з *Іншим*, незалежно від можливості його розпізнавання (Bion, 1993). Р. Каес (Kaes, 2012) вважає, що комунікація це інтерсуб'єктивна (сингулярно-множинна) психічна реальність, специфічне несвідоме, яке формується зустріччю двох або більше сингулярних психічних реальностей. Думка Дж. Бадаракко (Badaracco, 2000), підкріплена його багаторічним досвідом лікування серйозних психічних патологій, вводить поняття «децентралізації» психіки та гносеологічний принцип «мережі взаємозалежності».

Водночас, великі наративи, культури, ідеології, релігії, системи колективного представництва втрачають свою фундаментальну цінність, породжуючи дезорієнтацію, дестабілізацію та глибоку самотність. У кризу вступають метапсихічні гаранті, в тому числі несвідомі союзи, заяви про довіру, які забезпечують розуміння внутрішнього світу та навколишнього середовища і виконують функції формування, гарантування та підтримки психіки (Kaes, 2012). Таким чином, ми бачимо загальну втрату цінності довгострокових зобов'язань, соціальної значущості довіри, відданості та подружньої вірності, натомість залишитися у відносинах означає терпіння до розчарувань і вміння впоратися з почуттями депресії та горя.

Комунікація та соціальний взаємозв'язок самі по собі є психічними об'єктами, які існують не статично, а як постійний процес руйнування, зміни та творення чогось прекрасного і важливого, в постійному ваганні між надією, розгубленістю і стражданнями (Bianchini, Scabbiolo, 2018) пацієнт сам по собі вже є відносинами (Ruszczyński, 1993). Поняття відносин має на увазі розширення ментального простору, позаяк перед нами постає не тільки внутрішній психічний простір особистості, а й уявне місце, де відбуваються відносини й зустрічаються внутрішні світи. Залучення в комунікацію відбувається, коли діалог між пацієнтом і терапевтом дає змогу словам перетинатися і висловлювати почуття, які в них містяться. Дискурс демонструє живу присутність у сесійному просторі, а ситуації можна озвучувати та сприймати як подію. Всі ті самі речі відбуваються в парній, сімейній та мультисімейній терапії як соціальних практиках, які можуть слугувати оздоровленню суспільства в цілому, оскільки саме суспільство великою мірою породжує психічну та сімейну патології.

Можна виокремити два протилежні наміри стосовно Об'єкта: піти йому назустріч, обмінятися з ним думками, за допомоги провокації, протистояння, силових відносин, прямої або непрямой агресії; руйнувати його в той чи інший спосіб, тому що він зриває виконання бажань, тому що його існування обмежує і зазіхає на почуття всемогутності. *Інший* занадто важливий, тому його й хочуть позбутися, він змушує страждати, незважаючи на те, чи це сприймається як нав'язливість (лякає, тисне, душить) чи як відсутність (тривога, самотність, смуток). Гама взаємодій матері та дитини, завдяки афектам, які позначали їх

як події, буде акумулювати свої сенси у вигляді мнемонічних слідів, «прото-нарративних оболонок», які у процедурно-семантичній пам'яті вказують на те, що дитина була почута матір'ю і почула її пісню про кохання або її крик ненависті.

Термін «імаго» використовують замість поняття «образ» для того, щоб підкреслити, що багато образів, виникають не з реальних життєвих переживань, а несвідомих фантазій. Імаго функціює як очікування або фільтр, через який сприймаються певні категорії людей. У психоаналізі термін «імаго» використовується для позначення уявлення про себе або про об'єкти. З. Фройд (Freud, 1905, 1914) пише про образи матері та батька, а також про те, що «під більш віддаленим впливом цих прототипів вибір об'єктів відбувається взагалі». К.-Г. Юнг вважав, що образ «душі» є «похідним від материнського імаго, або, іншими словами, символічним позначенням кількості лібідо, що залишається в материнському імаго». Материнське імаго К. Юнг розглядав як прототип, який знаходить відображення не тільки у сприйманні краси (Матері-Землі, богині долі), а й у образі хижого звіра Сфінкса як «Жахливої матері» (Jung, 1912, 1916).

Сучасна психоаналітична клініка прагнула описати особливості первинного материнського імаго. З. Фройд зображав стосунки матері та немовляти як майже ідеальні, що призводить до приховування «злої матері» (Freud, 1916). М. Кляйн (Klein, 1945, 1952) цікавилася внутрішнім, переважно «злим» об'єктом, який вона могла собі уявити в роботі з дітьми та психотичними дорослими. Вона описала цей об'єкт як всюдисущі й нав'язливі груди, які загрожують дитині та мають з нею дзеркальний проєкційний зв'язок. Як тільки шизоїдно-параноїдна фаза починає поступатися місцем депресивній фазі, проєктивна діяльність припиняється і дитина отримує доступ до своїх агресивних потягів, що призводить до більш дбайливого її поводження з материнським об'єктом, до страху за нього, страху втрати, а також до повороту своєї деструктивності проти себе під впливом архаїчного почуття провини і з метою відновлення материнського об'єкта.

Б. Гібелло (Gibello, 1984) пропонує оригінальну гіпотезу, згідно з якою перші уявлення немовляти в безперервності досвіду турботи (піклування) відносяться не до ситуацій (уявлень про речі) або слів (вербальних уявлень), а до психомоторних змін (уявлень про рівновагу), що говорить про те, що дитина має «знання» про «щось–когось», що сприяє зміні цього балансу. На його думку, цей протооб'єкт репрезентації є епістемічним об'єктом.

Фундаментальним досвідом успішного життя в архаїчній залежності є повна довіра Я до Я. Надійність матері дозволяє дитині без страху засинати й налагоджувати еротичні відносини в широкому сенсі цього слова, тобто готуватися до соціального життя. І, нарешті, потреба дитини підтримувати подвійний союз архаїчної залежності майже тотожна її інстинкту самозбереження, оскільки існування дитини повністю залежить від матері. Такі якості, як материнська турбота і симпатія, магічний авторитет, мудрість і духовне піднесення, будь-який корисний інстинкт або імпульс, все доброякісне, все, що плекає і підтримує, що сприяє зростанню і родючості, концентрується навколо позитивного полюса імаго.

Негативний полюс може означати що-небудь таємне, приховане, темне, Безодню («споконвічний хаос»), світ мертвих, все, що пожирає, спокушає та отрує, що є страшним і невідворотним, як доля. Аналогічні сприйняття та образи стосуються імаго батька, який, на думку К.-Г. Юнга (Jung, 1916), так само, як і імаго матері, є об'єктом пригніченого лібідю. «Жахлива мати» за Нейманом (Neumann, 1973), смертельно небезпечний аспект матері-імаго, з'являється в разі занадто радикального відриву від материнських творчих сил, тривалої розлуки з матір'ю або її смерті без появи матері-заміни. Він також з'являється, коли мати має негативний комплекс Матері, або коли оточення вороже ставиться до її творчих сил. Жахлива Мати відкидає немовля або робить можливим його злиття з нею. На думку Г. Гантрипа (Guntrip, 1992) і Д.В. Віннікота (Winnicott, 1965), незадоволені потреби немовляти завдають йому страждань, і поки мати не відреагує на них адекватно, вони незбагненні та є ключем до майже психотичних «невимовних» тривог. Якщо мама не реагує на потреби або намагається задовільнити власні регресивні потреби, то її образ зливається з цим нестерпним досвідом. Можливо, образ поглинальної (жерущої) матері є зручним способом пізнання Неосяжного: *Das Ding* проєціюється на найближчий подібний внутрішній об'єкт, материнське імаго, і той стає тимчасовим вмістом для жахливого.

А. Грін (Green, 1983) також описує Мертву Матір — імаго, що сформувалося у психіці дитини в результаті материнської депресії, яка грубо перетворює живий об'єкт, джерело життєвих сил для дитини, в далеку атонічну, майже неживу фігуру, дуже глибоко пронизує інвестиції деяких суб'єктів і тягнє над їхньою долею і над їхнім майбутнім (лібідальним, об'єктним і нарцисичним).

«Недостатньо хороша» мати, на думку Д.В. Віннікота (Winnicott, 1975), найбільш реалістичний образ, максимально позбавлений проєційованого несвідомого змісту дитини, матір в рамках об'єктних відносин, у якій не можуть повністю утримуватися переживання немовляти, і воно залишається більш-менш самотнім перед обличчям світу і власних страждань, але не покинутим. Хороший аспект материнського імаго здатний дозувати фрустрації, тривогу, страждання та відторгнення; однак вони також є частиною структури будь-якої архаїчної залежності.

Кульмінаційною фазою нормального розвитку немовляти є формування інтегрованого *Ego*, яке вже має повноваження обробляти й засвоювати (до певних меж) негативні переживання, і виникає позитивна терпимість з боку *Ego*, яке, здатне прийняти світ і себе, оскільки має постійний досвід позитивної терпимості та прийняття через матір (Neumann, 1973). «Олюднення» материнського імаго завершується прийняттям «справжньої» матері та її звичайної людяності, зокрема прийняття нестачі її.

Якщо умови неминучого відокремлення матері та дитини сприятливі, материнський об'єкт як первинний об'єкт злиття зникає, залишаючи місце для власних інвестицій *Ego*, відтепер здатного інвестувати свої власні об'єкти, відмінні від первинного об'єкта. Первинний об'єкт стає обрмовувальною структурою для *Ego*, приховуючи негативну галюцинацію матері. Стирання материнського об'єкта, перетвореного в обрмовувальну структуру, досягається тоді, коли лю-

бов до об'єкта досить надійна, щоб грати роль ментального вмістища для ідей та майбутніх інвестицій.

Аналітичний процес, який є комплементарним та антагоністичним щодо невротичного, виникає і розвивається у пацієнта в аналізі внаслідок проведеної спільно з терапевтом (аналітиком) роботи і, як наслідок, заміщає і модифікує невротичний процес. Розвиток аналітичного процесу включає опрацювання драйву, за якого пряма відмова від потягу супроводжується нарцисичним вигрешем, достатнім для виправдання цього зречення, а також репарацію первинних переживань для подолання розщеплення та підтримки відокремлення між *Я* та *Іншим*. Для послідовників юнгіанського аналізу перенесення може бути полем для творчості; на думку А. Шоре, в терапевтичній діаді створюється новий сенс (Schore, 2001). Д. Штерн і його співавтори говорять про нові інтерсуб'єктивні несвідомі переживання, які вони називають «моментами зустрічі» (Stern et al., 1998).

Логіка інтервенції з парами передбачає вихід за рамки індивідуального сприймання того, що було названо психічним станом пари (Bianchini, Scabbiolo, 2018), уможливаючи спостереження, припускаючи і дозволяючи парі поступово розвивати власну мову і текст, обирати рівень інтенсивності та найбільш відповідний «літературний жанр», оптимальну емоційну дистанцію без чіткого та однозначного визначення подій та персонажів сеансу, а спільний «контейнер» міг би розвиватися в цій розповіді. Щоб побудувати подружні стосунки в гармонії, необхідно, щоб кожен з подружжя вмів визначати свої внутрішні об'єкти й відрізнити їх від реальності *Іншого* як суб'єкта і полюса любовної прихильності. При цьому належать аналізувати нестійкість первинних зв'язків і дефекти батьківської приналежності, які пояснюють відсутність внутрішнього об'єкта, необхідного для побудови гармонійних відносин.

Спільне психічне функціонування формує груповий психічний апарат, який перетворює комунікації у психотерапевтичну сцену на всіх можливих рівнях (історія відносин та історія партнерів, динаміка перенесення і контрперенесення, або трансгенерації) (Ruszczyński, 1993), а вербальний текст має бути доповнений невербальною, полісемічною і жестовою, просодичною та експресивною складовою. В аналітичній ситуації кожен учасник не може бути зрозумілий без іншого: саме тому сенс відносин у парі належить не розшифровувати або тлумачити, але будувати і проектувати разом. Таке ставлення спонукає пару проявити творчість, пережити стосунки як підтримку і ресурс, за допомоги якого партнери можуть використовувати свої відмінності та суперечності, щоб створити думки, які в самотині ніколи б не з'явилися.

Мультисімейний психоаналіз — психотерапевтичний метод, створений Дж. Бадаракко (Badaracco, 2000) в Аргентині для лікування важких психічних захворювань, який характеризується специфічним способом розуміння психічної хвороби як проблеми психічного апарату, включеного в мережу соціальної та психічної взаємозалежності. Автор врахував переваги трансферної дифракції, яка може бути досягнута у великих групах, і скерував терапевтичний процес на те, щоб кожна людина робила свої відкриття у своєму темпі. Лікування в такій багатомережевій психоаналітичній групі показує ефективність використан-

ня чужої психічної функції у відновленні пам'яті, а також мовної та інтерпретаційної активності. Дж. Бадаракко розуміє лікування як перебудову, яка може відбуватися тільки в високонадійному середовищі, що дає змогу в різні способи виробити нову непатогенну взаємозалежність, де пацієнт може ототожнити себе з *Ego*-ресурсами терапевтів та інших учасників, щоб отримати автономію та уявлення, необхідні для виникнення суб'єктності.

Висновки

Соціально-демографічні характеристики сучасного типу материнства, його психологічні сенси та екзистенційні досвіди все ще потребують ґрунтовних досліджень через фундаментальну недооцінку їхньої важливості в науковому дискурсі та медійному обговоренні. Материнський ресурс важливий для демографічного розвитку країни, та разом із тим материнська праця знецінюється й матері опиняються на маргінесі соціального життя наодинці з надзвичайною психоемоційною напругою та проблемами, які є занадто складними й численними, що призводить до сімейних та соціальних негараздів та психологічних ускладнень.

Психотерапевтична практика, зокрема парна, сімейна та мультисімейна, слугує формуванню образів добрих ментальних репрезентацій значущих *Інших*, зокрема, материнського імаґо, що поступово змінює ставлення людини до себе, навколишніх та соціуму загалом. Це, своєю чергою, сприяє оздоровленню суспільства, його безпеці та захищеності, підвищенню якості життя та соціальних практик.

У психотерапії необхідно вибудовувати засобами вербалізації та символізації ментальну категорію відкритої комунікації, з її межами, залежностями, індивідуальними потребами. Життєвий досвід, розглянутий з певної відстані, абстраговано та в потрібному контексті й пережитий у психотерапевтичному процесі, перетворюється на співзвучну біографічну історію та значущий ресурс.

Функція матері та психоаналітика полягає в тому, щоб вміти прийняти вплив змісту психіки, який дитина не в змозі трансформувати та розвивати, а також надати йому форму та інтенсивність, що допомагають дитині реінкорпорувати й метаболізувати його. Коли це буде зроблено, імаґо клієнта, злите з ранньою тривогою, боєм і депривацією, буде пом'якшено, а зцілене амбівалентне батьківське імаґо буде інтегровано.

Джерела / References

Badaracco, J.E.G. (2000). *Psicoanálisis Multifamiliar. Los otros en nosotros y el descubrimiento del sí mismo*. Buenos Aires: Paidós Psicología Profunda.

Bergson, H. (1907). *L'Évolution créatrice*. Paris: Félix Alcan, coll. Bibliothèque de philosophie contemporaine.

Bianchini, B., Scabbiolo, P. (2018). L'estetica nella terapia psicoanalitica della coppia. *Interazioni*, 1-2018/49.

Bion, W.R. (1993). *Attention and Interpretation*. London: Karnac.

Buber, M. (2003). *Two Types of Faith*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.

- Freud, S. (1914). *Remembering, Repeating, and Working Through (Further Recommendations on the Technique of Psychoanalysis)*. London: Hogarth.
- Freud, S. (1905). Three essays on the theory of sexuality. In: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (vol. 7, pp. 130–243).
- Gibello, B. (1984). *L'enfant a l'intelligence troublé e*. Paris: Le Centurion.
- Green, A. (1983). Narcissisme de vie. narcissisme de mort. *Reprise*, 14.
- Guntrip, H. (1992). *Schizoid Phenomena, Object-Relations, and the Self*. Karnac Books.
- Husserl, E. (1931). *Méditations cartésiennes. Introduction à la phénoménologie*. Paris: Armand Colin.
- Jung, C.G. (1946). The Psychology of the Transference. In: *Collected Works* (vol. 16). London: Routledge and Kegan Paul.
- Jung, C.G. (1916). *Psychology of the Unconscious: A Study of the Transformations and Symbolisms of the Libido*. Routledge.
- Jung, C.G. (1912). The Theory of Psychoanalysis. In: *Collected Works* (vol. 4). London: Routledge and Kegan Paul.
- Kaes, R. (2012). *Le malêtre*. Paris: Dunod Editions
- Klein, M. (1952). *Envy and Gratitude and Other Works. 1946-1963*. London: Hogarth.
- Klein, M. (1945). Narrative of a Child Analysis. In: *The Writings of Melanie Klein* (vol. 4). London: Hogarth Press.
- Lacan, J. (1977). *Écrits: A Selection*. New York: W.W. Norton and Co.
- Lévinas, E. (1961). *Totalité et infini. Essai sur l'extériorité*. La Haye: Martinus Nijhoff.
- Lévinas, E. (1963). La trace de l'autre. *Tijdschrift voor Filosofie*, Septembre.
- Lévinas, E. (1972). *Humanisme de l'autre homme*. Fata Morgana.
- Man, P. (1989). *Critical Writings: 1953–1978*. Lindsay Waters.
- Neumann, E. (1973). *Die Grosse Mutter*. Dusseldorf: Walter.
- Ruszczynski, S. (1993). *Psychotherapy with Couples: Theory and Practice at the Tavistock Institute of Marital Studies*. London: Karnac Books.
- Sartre, J.-P. (1943). *L'Être et le Néant: essai d'ontologie phénoménologique*. Paris.
- Schore, A.N. (2001). Minds in the Making: Attachment, the Self-organizing Brain, and Developmentally Oriented Psychoanalytic Psychotherapy. *British Journal of Psychotherapy*, 17(3).
- Stern, D.N., Sander, L.W., Nahum, J.C., Harrison, A.M., Lyons-Ruth, K., Morgan, A.C., Bruchweilerstern, N., Tronick, E.Z. (1998). Non-interpretive Mechanisms in Psychoanalytic Therapy: The 'Something More' than Interpretation. *International Journal of Psycho-analysis*, 79(5).
- Winnicott, D.W. (1965). The Theory of Infant Parent Relationship. In: *The Maturation Process and The Facilitating Environment*. London: Hogarth.
- Winnicott, D.W. (1975). Le role du miroir de la mere et de la famille dans le developement de l'enfant. In: *Jeu et Réalité. L'espace potentiel*. Paris: Gallimard.

Отримано / Received 08.06.2024

ЮРІЙ ПРИВАЛОВ, АННА ВОВК

Роль трансформації материнського імаго у психотерапевтичному процесі

У сучасній психології тема людських прихильностей є частиною питання соціальних відносин між людьми, їх регулювання в царинах освіти, виховання, психотерапії. Формування типу прихильності корениться в системах сімейного спілкування, що характеризуються сімейними правилами, особистими кордонами, безпосереднім спілкуванням. Індивідуальна та сімейна психотерапія пропонує безліч ефективних інструментів для розвитку сімейних систем і компенсації негативних наслідків їхнього впливу на особистість. Сімейна система дозволяє кожному члену сім'ї закріпити основи нарцисичної ідентичності, стати суб'єктом своєї історії та соціальним суб'єктом. Кожна дитина народжується ментально в осерді вже наявного сі-

мейного психічного апарату, який підтримується соціокультурною матрицею. Культура містить і підтримує синкретичний фон психіки та підтримує процес психічної структуризації.

Взаємодія та афективний обмін мають психічні наслідки, а поява уявлень демонструє роль тих, хто виховує дітей. Психоаналітична теорія ґрунтується на основному припущенні про те, що уявлення про об'єкт виникає внаслідок реактивації слідів задоволення, пов'язаних з досвідом задоволення потреб, що об'єднує немовлят та їхніх матерів. Виняткове місце у внутрішньому житті людини посідає неусвідомлюваний образ матері, материнське імаго, зміна якого тягне за собою трансформацію ставлення до світу, суспільства, людей і самого себе, що зумовлює актуальність теми статті. Об'єктом дослідження є материнське імаго. Предметом дослідження є процес трансформації материнського імаго у психоаналітичній роботі. Мета дослідження — обґрунтувати можливість зміни материнського імаго в процесі психоаналітичної роботи і відображення цих змін на ставленні клієнта до себе та інших.

Ключові слова: імаго, Інший, Его, образ матері, материнське імаго

YURIY PRIVALOV, ANNA VOVK

Role of maternal imago transformation in psychotherapeutic process

In modern psychology, the topic of human attachments is part of the issue of social relations between people, their regulation in the field of education, upbringing, and psychotherapy. The formation of attachment types is rooted in family communication systems characterized by family rules, personal boundaries, and direct communication. Individual and family psychotherapy offers many effective tools for developing family systems and compensating for the negative effects of their influence on the individual. The family system allows each family member to consolidate the foundations of narcissistic identity, as well as become a subject of their own history and a social subject. Each child is born mentally in the heart of an existing family psychic apparatus, which is supported by a socio-cultural matrix. Culture contains and maintains the syncretic background of the psyche and supports the process of psychic structuring.

Interactions and affective exchange have psychic consequences, and the emergence of representations demonstrates the role of caregivers. Psychoanalytic theory is based on the basic premise that the representation of an object arises from the reactivation of traces of pleasure associated with the experience of need satisfaction that unites infants and their mothers. An exceptional place in the inner life of a person is occupied by the unconscious image of the mother, the maternal imago, the change of which entails a transformation of attitudes towards the world, society, people and oneself, which has led to the relevance of this research topic. The object of study of the article is the maternal imago. The subject of the study is the process of transformation of the maternal imago in psychoanalytic work. The purpose of the study is to substantiate the possibility of changing the maternal imago in the process of psychoanalytic work and the reflection of these changes on the client's attitude towards himself and others.

Keywords: imago, Other, Ego, mother image, maternal image

ОЛЕКСАНДР ГОЛІКОВ,

доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології, заступник декана з наукової роботи, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна (61022, Харків, майдан Свободи, 4)

ALEXANDER GOLIKOV,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor, the Department of Sociology, Deputy Dean for Scientific Issues, V.N. Karazin Kharkiv National University (4, Maidan Svobody, Kharkiv, 61022)

<http://orcid.org/0000-0002-6786-0393>.

golikov@karazin.ua

СОФІЯ НОЛБАТ,

магістр соціології, випускниця соціологічного факультету, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, незалежна дослідниця (61022, Харків, майдан Свободи, 4)

SOFIA NOLBAT,

Master of Sociology, graduate of the Faculty of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University, independent researcher (4, Maidan Svobody, Kharkiv, 61022)

<http://orcid.org/0009-0005-3387-0568>

sofia.nolbat@student.karazin.ua

Простір сприйняття свят українцями: до можливостей концептуалізації

Постановка проблеми

В умовах динамічних змін у суспільстві, коли, за висловом С. Макеєва, у рух прийшли самі інституційні структури та осі впорядкування суспільства (Макеєв, 2014), соціокультурні, мікро-, мезо- та макросоціальні епіфеномени демонструють підвищену гібридність, композитність, синтетичність. Масштабні соціально-економічні та соціально-політичні трансформації українського суспільства останніх 35 років поєдналися з фундаментальними зрушеннями у глобальному світі, серед яких дослідники найчастіше згадують про індивідуалізацію (Голіков, 2019а: с. 34), комодифікацію (Golikov, 2022), глобалізацію, спектакуляризацію (Debord, Knabb, 2005), інтернетизацію, консьюмеризацію, макдональдизацію (Ritzer, 2018) поряд з іншими подібними процесами.

Цитування: Голіков, О., Нолбат, С. (2024). Простір сприйняття свят українцями: до можливостей концептуалізації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 149–168, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.149>.

Не оминули ці зміни та процеси й феноменальність свята в українських умовах. Свято, яке в сутності своїй є явищем принципово давнім, в чомусь навіть архаїчним, у сучасному суспільстві переосмислюється, причому відбувається це стосовно не лише конкретних свят, а й самого феномену свята (Шинкаренко, 2015). Дослідження потребують і процеси індивідуалізації свята, його комодифікації, десакралізації та прагматизації, і трансформація практик дарування, і, в термінах гуртка «Колеж Соціології», перехід від свят до канікул.

Ускладнює загальну картину ще й внутрішня диференціація простору свят, серед яких формуються стійкі групи свят державних, приватно-сімейних, суспільних, історичних, релігійних, соціогрупових, субкультурних, глобалістських; цей простір розпадається на субпростори, а також на царини консенсусних та конфліктних свят, публічних та приватних, оринковлених та культурно вкорінених, масових та «нішевих» тощо.

Усе це актуалізує проблему свята у масовому сприйнятті сучасних громадян України на онтологічному рівні. А майже повна відсутність в українській соціології досліджень свята як феномену та як об'єкта сприйняття конститує гносеологічний рівень актуальності проблеми, адже, за нашими спостереженнями, проблематика свята осмислюється (головно теоретично та / або партикулярно) в культурології, політології, історичній науці України, у маркетингу (де свята стають фундаментальним чинником (ре)актуалізації споживацьких практик), однак при цьому соціологи майже не зачіпають ці теми інакше, ніж у загальному (перш за все емпіричний) аналізі поширеності того чи іншого свята, ставлення до нього (проінтерпретованого переважно лінійно та позитивістськи), а також їхньої політизованості.

Дослідницька проблема

Ось чому ми звертаємося до аналізу того, яким чином громадяни України сприймають різні свята, на емпіричній основі омнібусів КМІС за різні роки. Репрезентативна вибірка та де-факто моніторингова методологія дають змогу відстежувати середньо- та довгострокові тенденції, перевіряти випадковість чи не випадковість просторових структур, в які упорядковуються свята, тощо.

Саме тут перед нами постає дослідницька проблема у всій її повноті. З онтологічного погляду ми маємо суперечність між тим, якими були свята впродовж багатьох років та навіть десятиліть, як їх сприймали та практикували традиційно, з одного боку, і тим, як вони (ре)актуалізуються в державних політиках останніми роками, як (пере)осмислюються в суспільному та медійному дискурсах, як (ре)інтерпретуються різними соціальними групами, чіє виникнення та становлення теж припадає якраз на цей період. Водночас недослідженість та соціологічна неконцептуалізованість цих процесів становить гносеологічний аспект проблемної ситуації (або дослідницької проблеми): українські соціологи не тільки не переймалися концептуальним теоретичним осмисленням феноменальності свята, а й не йшли у своїх узагальненнях далі від найбільш пласких, очевидних, тривіальних тенденцій, аналізу одновимірних розподілів та, іноді, аналізу кореляцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Усе це, як уже зазначалося, дуже слабо відображено в соціологічній літературі. Безумовно, сильними напрямками в сучасних дослідженнях свята є етнографія та самоетнографія (Guttman, 2023), мистецтвознаство (Rothman, 2021), історія (Ingram, 2021), а також — вже традиційно — історія й культурологія. Соціологія ж, зіштовхнувшись з цією проблематикою у XX столітті в межах Дюркгаймової концепції сакрального та Бахтінової концепції карнавалу, поводить обережно стосовно неї. Зокрема, українська соціологія майже завжди звертається до цієї проблематики як до підпорядкованої та «вторинної» щодо більш важливих та соціологічно визнаних — чи то менеджмент подій, чи то структури та міфи суспільства споживання (напр.: Шинкаренко, 2015: сс. 62–63), чи то релігійні переконання та міжконфесійні відносини (Луців, 2015; Бабенко, 2005; Зайцева-Чіпак, 2011; Батаєва, 2022) або ж просто сприйняття свят як частина більш широких структур перцепції та громадської думки (напр.: Бондар, Дмитрук, 2017). Зрідка в нинішній соціології звертаються і до самої сутності свята, специфіки його практик та речової матеріальності (Голіков, 2019b), однак такі спроби є несистематичними й радше спорадичними.

У світовій соціології ми спостерігаємо аналогічну ситуацію. Проблематика свят підпорядкована дослідженню практик прикрас та розкоші, практик їжі, динаміки трансформації суспільного порядку на мікрорівні чи макрорівні. Іноді досліджують святкове як феномен та його інституційне оформлення, іноді — технології свята та святковості в політичних стосунках, свято як елемент пам'яті та згадування, уяви та фантазії. Однак окрім того, що проблематика свята часто-густо виявляється вторинною, вона ще й найчастіше вибудовується «знизу», тобто від емпірики, а не дедуктивно, від більш загального. Це формує спорадичність, випадковість та несистематичність дискурсу свята в соціології, зокрема й дослідження його перцепції.

Виокремлення не розв'язаних раніше складових проблеми

Ось чому у спробах розробляти саму проблематику перцепції свята та її простору ми звертаємося для початку до ставлення українців до обмеженого переліку державних свят, які вважаємо за такі, що є встановленим законодавством держави як святкові дні. Поза умовами воєнного часу офіційні державні свята передбачають офіційний державний вихідний, що в певному сенсі закладає певні підвалини як ставлення до свята, так і практикування його. Це потрібно враховувати при аналізі структур ставлення українців до свят.

Постановка мети і завдань. Отже, метою нашого дослідження є концептуалізація простору сприйняття свят українцями, зокрема через аналіз динаміки «розташувань» свят у перцептивних структурах одне щодо одного.

Так, ми зацікавилися, чим може бути зумовлене співвідношення свят у задалегідь не визначеному нами просторі? Які закономірності та динаміку можна спостерігати в цій зумовленості? Яку динаміку має цей поділ на сегменти простору перцепції?

Серед гіпотез найважливішими є такі:

- простір ставлення до свят із часом трансформується та модифікується під впливом соціокультурних і соціально-політичних процесів та явищ;
- простір ставлення до свят може бути конституюваний та структурований низкою категорій судження та практикування, серед яких ми очікуємо побачити колективність — індивідуальність, сакральність — профанність, політизованість — аполітизованість, релігійність — світськість, історичність — аісторичність, приватність — публічність, освоєність — відчуженість, егоїзм — альтруїзм. Звісно, йдеться не про всі ці осі групування та структурування свят, кожна з цих категорій може бути покладена в основу окремої гіпотези;
- передбачається, що простір ставлення до свят є відносно стійким та відтворюваним, натомість із часом має відбуватися поляризація цього простору як кристалізація специфічних структур перцепції в українському суспільстві.

Виклад основного змісту дослідження

Метафоризація сприйняття як простору гетерогенностей, безумовно, не є новим словом в соціології. Ми усвідомлюємо, що розробки П'єра Бурдьє (Bourdieu, 2019) з цього питання або Дженіфер Тейфорд (Teiford, 2008), структуралістів (Rossi, 1982) чи синтетиків (Rutherford, Kuhlmeier, 2013) в теоретичному сенсі концептуалізували багато аспектів. Тому обмежимося підсумовувальним та узагальнювальним вибудовуванням концептуальної рамки з цього приводу.

Отже, ми виходимо з того, що свята існують не тільки об'єктивним чином (у практиках, ритуалах, речах, текстах), а й перцептивно (тобто у способах сприйняття та інтерпретації). Перцептивне існування свят передбачає специфічне структурування кожного з них та усіх їх разом, що, своєю чергою, породжує гетерогенність, яку чисто концептуально можна описати як простір сприйняття свят. Конкретні причини тої чи іншої категоризації свята як соціального феномену залишаються поза межами цієї конкретної розвідки; нам важливо встановити сам факт такого структурування, а також зробити первинний нарис його.

Структурування це може відбуватися за цілою низкою критеріїв. Зауважимо, що ці критерії аж ніяк не є самоочевидними: адже саме існування свят, як зауважують класичні дослідники феномену свята Р. Каюа, М. Бахтін, Ж. Батай та інші, вибудовувалося навколо акцентованої колективності, сакральності, релігійності, міфологізованої історичності, публічної освоєності тощо. Але, як ми доводимо в наших попередніх дослідженнях (перш за все теоретично), сучасне суспільство здійснює зсув колись чітко визначеного та практикованого феномену свята за цими осями. Саме тому осі «колективність — індивідуальність», «сакральність — профанність», «політизованість — аполітизованість», «релігійність — світськість», «історичність — аісторичність», «приватність — публічність», «освоєність — відчуженість», «егоїзм — альтруїзм», «раціоналізова-

ність — дераціоналізованість», «модернізм — архаїка», «міфологізованість — деміфологізованість», «реїфікованість — дереїфікованість», «натуралізація — конструювання» та інші є для нас важливими у подальшій інтерпретації даних.

Для дослідження того, яким чином структурується ставлення громадян України до свят, а також які латентні змінні приховані за цим ставленням, в яких просторах упорядковуються одне відносно одного свята та перцептивні схеми, ми звернулися до способів операціоналізації свят в інструментарії омнібуса КМІС. Звісно, шкала Лайкерта або метричні шкали є набагато надійнішим інструментом вимірювання з точки зору подальшого практикування багатомірних методів, однак (і ми це далі покажемо) і на бінарних шкалах можна отримати валідні дані. Окремо зауважимо, що такий дизайн дослідження априорі обмежує можливості інтерпретації даних: очевидно ж, що варіанти відповіді «важко відповісти», «жодне зі свят...» та «відмова відповісти» створюють окремі, жорстко демарковані та при цьому дуже стійкі, герметизовані локуси у просторі сприйняття.

Обґрунтування вибору методу аналізу

З метою перевірки гіпотез стосовно простору свят було обрано метод багатомірного шкалювання, в більшості випадків вистачило компактифікації 13-вимірному простору змінних до двовимірному простору.

Для кращого розуміння того, за якими ознаками розподіляються державні свята у просторі сприйняття респондентів, і для того, щоб в подальшому більш якісно робити висновки з аналізу, нами було застосовано багатомірне шкалювання (для оцінки якості процедур багатомірного шкалювання див. таблицю; результати процедури наведено далі).

Таблиця

Звідна таблиця якості багатомірного шкалювання на масивах з 2010 по 2022 рік^a

Рік	Стрес	RSQ	Рік	Стрес	RSQ
2010	0,04276	0,99310	2018	0,01739	0,99911
2013	0,06418	0,98419	2020	0,04734	0,99276
2016	0,07914	0,97698	2021	0,07899	0,98088
2017	0,04440	0,99355	2022	0,07759	0,98206

^a Багатомірне шкалювання проводилося на підставі запитання: «Які з цих державних свят України є для Вас найбільш важливими чи улюбленими? Вкажіть, будь ласка, не більш як 5 свят...»

Показник стресу для кожного з аналізованих масивів становить менше за 10%, що вказує на більш ніж відповідність моделі багатомірного шкалювання вхідним даним. Водночас значення RSQ є високим — понад 0,9 для кожного масиву. Це свідчить про те, що на обраних масивах можна провести змістовне багатомірне шкалювання.

Для початку здійснимо загальний огляд отриманих нами результатів. Для восьми масивів вибудувались зіставні двовимірні простори. У правій частині графіка для всього аналізованого періоду розміщені Великдень, Різдво та Новий рік. У лівій — постійно перебувають День Незалежності, День Конституції, День праці, День захисника, а також варіанти «важко сказати», «жодне не важливе» та «відмова відповісти».

Такий розподіл змінних щодо осей дає підстави припускати відповідно до наших попередніх гіпотез, що праворуч в отриманому двовимірному просторі міститься полюс приватності, а ліворуч — публічності. Okремо варто сказати, що «відмова відповісти» та «жодне не важливе» є цілком очевидними публічними виборами (оскільки здійснюються вони перш за все в публічній ситуації соціологічного опитування, сприйманої респондентами саме як (напів)примусове занурення в публічність), ґрунтованими на очікуванні від інших певних настанов та поглядів, на врахуванні зовнішнього простору, що цілком підтримує нашу схематику публічного та приватного. Власне кажучи, тут ми стикаємося з тим же феноменом, що його добре описував П. Бурдьє (Bourdieu, 2019). Для визначення цих полюсів використовуємо дихотомію публічного та приватного за Р. Сенетом, в межах чийої концепції приватне визначається через конотування із природним, сімейним, а публічне — зі штучним, культурним (Sennett, 2002).

Краще зрозуміти ці полюси у межах обраних нами теоретичних концепцій може допомогти дихотомія профанного і сакрального Е. Дюркгайма, а також побудована від неї дихотомія міфічних свят і каникул Р. Каюа. Нагадаємо, що, згідно з Р. Каюа, для каникул характерне розсіяння суспільства, ізоляція та відсторонення від колективного, тоді як у міфічних святах інтенсивно переживається колективність. Якщо поглянути під іншим кутом зору, то приватне можна трактувати як закрите від більших зовнішніх груп, сімейне та домашнє, недемонстративне, тоді як публічне — як масове, споживче і демонстративне, за Ж. Бодрияром. Інтерпретувати значення цих полюсів найкраще було б у поєднанні із дослідженням практик святкування, зокрема їхньої колективності чи усамітненості, демонстративності чи недемонстративності, а також емоційного забарвлення.

Показово, що змінні Великодня і Різдва з роками дедалі більше зрушуються в бік полюса приватності (див. рис. 1, 2), що можна інтерпретувати як тенденцію сприйняття їх респондентами все більшою мірою як сімейних і таких, що є природними (за Р. Сенетом), такими, що не вимагають для святкування штучного середовища та специфічних культурних зусиль. Цей процес можна інтерпретувати і так, що відбувається «вимивання», «вिवітрювання» із цих свят їхнього сутнісно релігійного змісту, і ймовірно, вони дедалі більше у масовому сприйнятті стають святами апогею зими та апогею весни, відповідно, а також, можливо, як натуралізацію та реіфікацію цих свят. Однак ця гіпотеза вимагає окремої перевірки, яка, на жаль, на наявному інструментарії не уявляється можливою. Зате «неоязичницьке» розуміння процесів у релігійній свідомості та просторі свят в українських реаліях дає підстави висунути цілу низку перспективних гіпотез для подальших досліджень.

Рис. 1. Різдво у перцепції українців (2010–2022 роки)

Рис. 2. Великдень у перцепції українців (2010–2022 роки)

Зауважимо окремо, що впродовж усіх років, крім 2022-го, праворуч від осі розміщувався Міжнародний жіночий день. Протягом кількох років спостережень, залишаючись з межах «зони приватності», ця змінна коливається між більшою приватністю та певним тяжінням до публічності (тут і далі див.: рис. 3). І навіть перейшовши до зони публічності, ця змінна залишається близькою до «зони приватності». Виходячи зі специфіки Міжнародного жіночого дня, такі коливання можна пояснити тим, що свято сприймається як день боротьби за права жінок у публічному просторі та одночасно як день, що на мікрорівні присвячений жінкам, зокрема у сім'ї чи в робочому колективі. З переміщенням змінної у ліву частину простору можна зазначити, що аспект боротьби за права, а також політичне навантаження та смисли стали відігравати більш значущу роль, хоча при цьому приватний аспект не знецінився. Помітно також, що до публічного полюса свято наближалось у 2016-му та, поступово, у 2020–2022 роках, які відмічені соціальними кризами (враховуючи тектонічний масштаб змін 2014 року, їхній прояв міг бути «видимим» і у 2016-му). Це може вказувати на актуалізацію емансипаційного сенсу свята, пов'язану зі змінами в жіночих ролях в кризові періоди: з одного боку, виокремлення жінок, що є публічними діячами, з іншого — стан вразливої особи чи жертви (біженця під час збройних конфліктів, постраждалої від домашнього насилля тощо). Зміна сприйняття свята у 2017–2018 роках у бік приватного полюса в такому випадку свідчить про повернення до більш традиційної для українського суспільства ролі жінки в міжкризовий період.

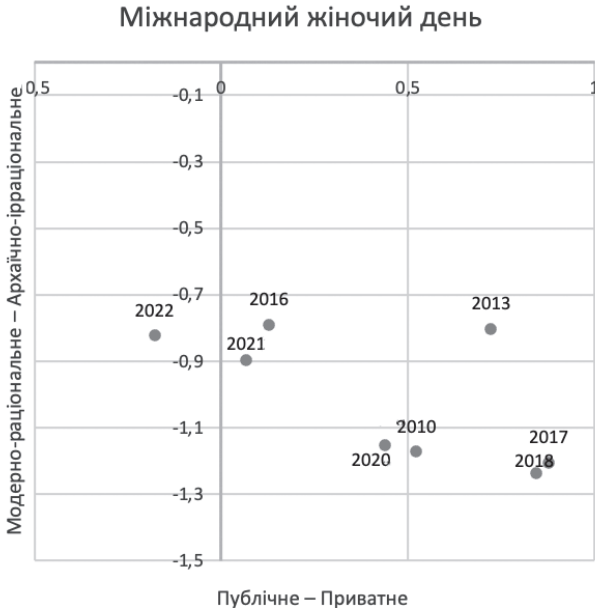

Рис. 3. Міжнародний жіночий день у перцепції українців (2010–2022 роки)

Значно посувається у бік полюса публічного за аналізований період День Перемоги (див. рис. 4). Перебуваючи на боці полюса приватного у 2010 році, починаючи з 2013-го по 2018 рік, він розміщується поміж полюсами, тяжіючи до публічного, а у 2021–2022 роках значно посувається вліво. Така трансформація сприйняття свята може бути пов’язана з політичними процесами в Україні, частина з яких зафіксована у низці законів про декомунізацію, у безпосередньому зв’язку з якими святкування Дня Перемоги стало політичним, а отже, і публічним висловленням. Наближення до полюса публічного у 2021–2022 роках вказує на радикалізацію сприйняття.

Рис. 4. День Перемоги у перцепції українців (2010–2022 роки)

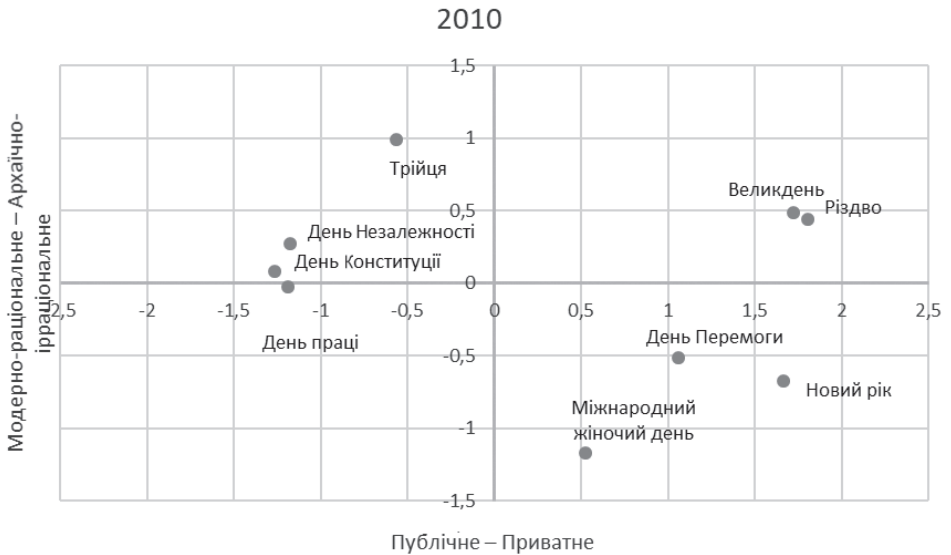

Рис. 5. Простір свят у перцепції українців
(конфігурація похідного стимулу;
модель евклідової відстані, масив 2010 року)

Оглянувши загальну перцептивну структуру свят українців, можна збільшити наближення нашої оптики та розглянути окремі роки.

Зокрема, показово, що змінна Дня Перемоги (9 травня) лише в одному зі спостережуваних років, у 2010-му (див. рис. 5), розміщувалася праворуч від вертикальної осі — але достатньо глибоко, далі за свято 8 березня.

Починаючи з 2013 року, ця змінна переміщується ближче до полюса публічності й поступово рухається все далі в його бік. Це слід зв'язати з переходом до публічності та з політизацією свята, що підтверджується іншими нашими розвідками, зокрема проведеними з використанням факторного аналізу. При цьому приватність протягом кількох років (до 2021-го) зберігала свою значущість: змінна на графіка тяжіла до вертикальної осі (див. рис. 6–14).

Що стосується змінної Трійці, то вона, не переходячи до правої частини графіка, переміщувалась до нульового значення за віссю «приватність — публічність» у 2016 році (див. рис. 7). В інші роки, залишаючись у зоні публічності, ця змінна тяжіла до приватності.

Наш аналіз феномену Трійці — далі не найпопулярнішого та не найбільш очевидного релігійного свята, однак при цьому дуже важливого для щирих християн як свято започаткування церкви — базувався на презумпції глибокої та вкоріненої релігійності, яка «шифрується» святкуванням Трійці. Виходячи з цього, можна передбачити, що положення цієї змінної на шкалі означає латентну демонстрацію релігійності, яка постає нехай і в публічному просторі, однак максимально деполітизовано, депубліцизовано і навіть в чомусь секуляризовано.

2013

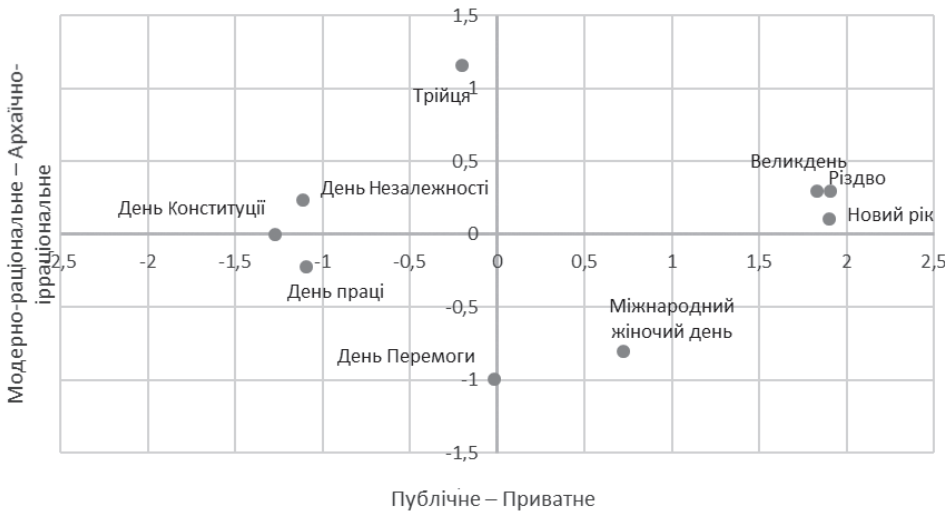

Рис. 6. Простір свят у перцепції українців (конфігурація похідного стимулу; модель евклідової відстані, масив 2013 року)

2016

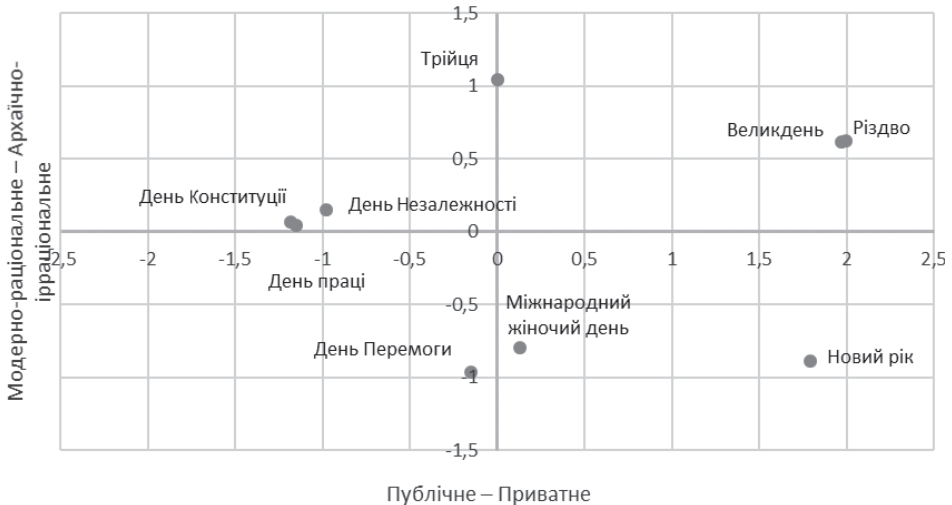

Рис. 7. Простір свят у перцепції українців (конфігурація похідного стимулу; модель евклідової відстані, масив 2016 року)

Цікавим є значне переміщення Дня Незалежності та менш значне — Дня захисників у бік полюса приватності (див. рис. 8 і 9). Змінна Дня Незалежності

День Незалежності

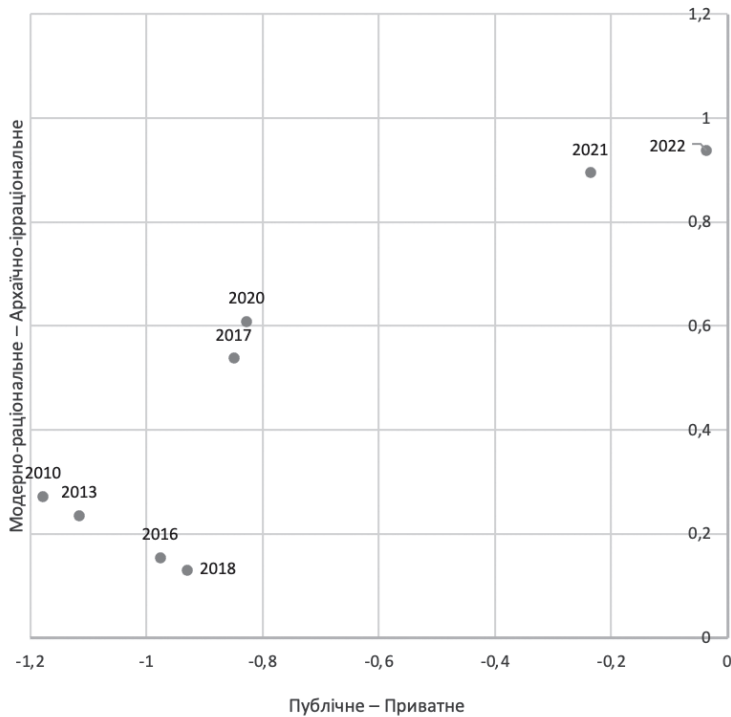

Рис. 8. День Незалежності у перцепції українців (2010–2022 роки)

наблизилася до вертикальної осі. Це, з одного боку, може означати, що ці два свята дедалі більше розглядаються респондентами як «свої», але з іншого — що вони втрачають суто державницький сенс, стають дедалі більш «освоєними та приватизованими, егоїстичними та деполітизованими» святами, святами, що редукуються до вихідного дня та додаткової можливості поздоровити одне одного чи відпочити.

Але перевірити справжній сенс такої еволюції цих свят можна насамперед якісними дослідженнями з додатковим інструментарієм. Важливіше інше: спостережені процеси можна очікувано пов'язати з пандемією COVID-19: паніка, викликана страхом смерті, сприяє іраціоналізації сприйняття, а розсіяння соціального унаслідок карантинних обмежень — приватизації свят. Утім, це не пояснює, чому різко змінилося сприйняття саме цих двох, пов'язаних з українською державністю свят. Звідси можна висунути гіпотезу, що вказана зміна пов'язана з прийдешньою кризою — початком повномасштабної війни (опитування за 2022 рік провели у першій половині лютого). Трансформація сприйняття Дня Незалежності та Дня захисника можуть свідчити про наявні в суспільстві стихійні чи конструйовані очікування загрози державності та пов'язані з цим трансформації перцептивних структур.

День захисників

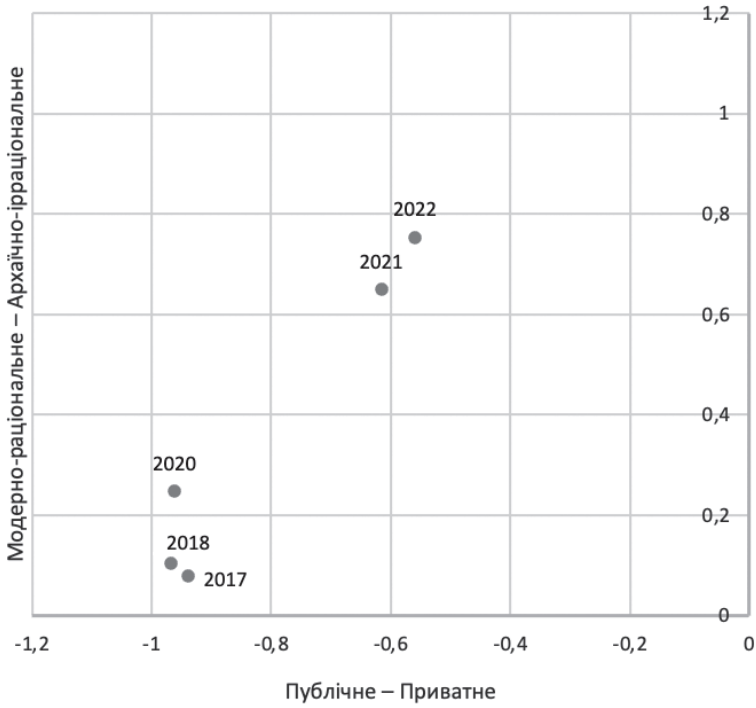

Рис. 9. День захисників України у перцепції українців (2017–2022 роки)

2017

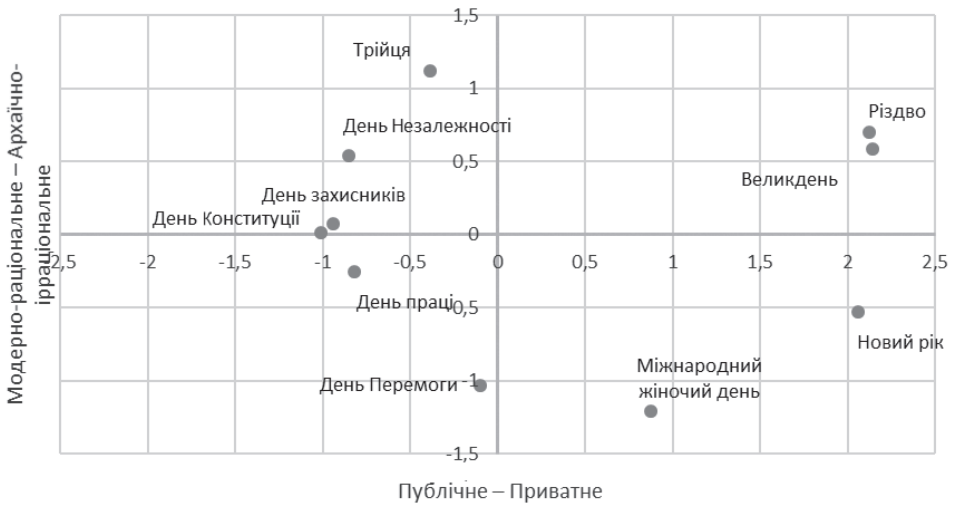

Рис. 10. Простір свят у перцепції українців (конфігурація похідного стимулу; модель евклідової відстані, масив 2017 року)

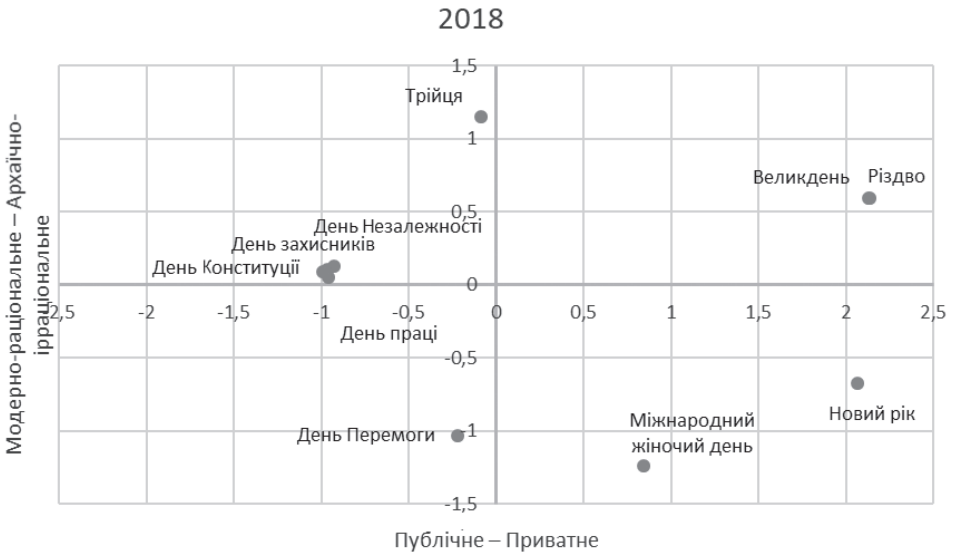

Рис. 11. Простір свят у перцепції українців (конфігурація похідного стимулу; модель евклідової відстані, масив 2018 року)

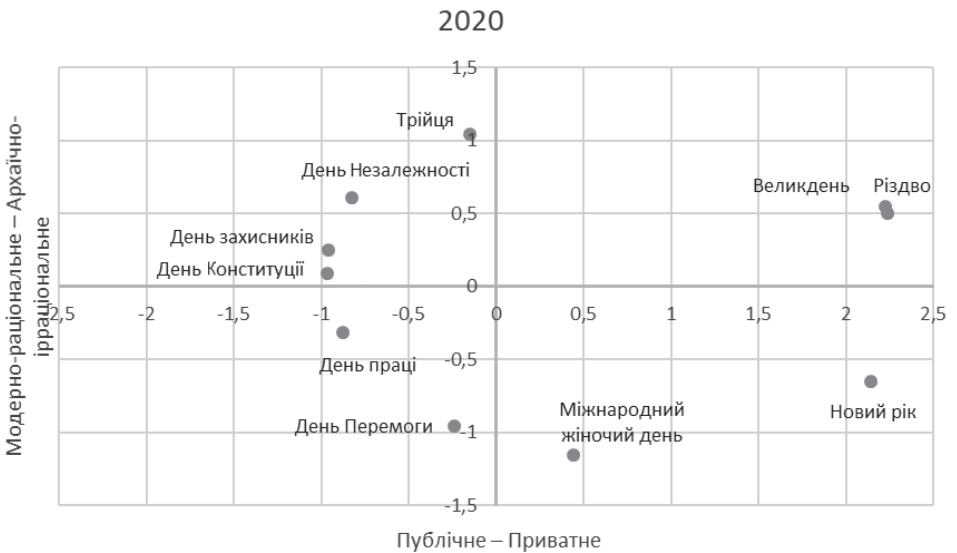

Рис. 12. Простір свят у перцепції українців (конфігурація похідного стимулу; модель евклідової відстані, масив 2019–2020 років)

Ці гіпотези потребують окремої перевірки, зокрема шляхом аналізу публічного та владного дискурсу, а також через порівняння динаміки громадянської активності, ксенофобії, протестних настроїв тощо з метою виявлення передвонної консолідації та радикалізації.

2021

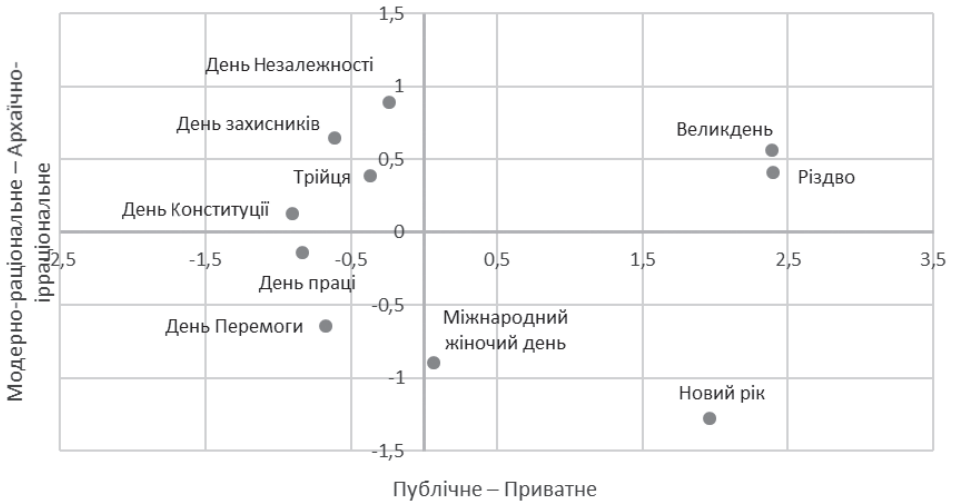

Рис. 13. Простір свят у перцепції українців (конфігурація похідного стимулу; модель евклідової відстані, масив 2021 року)

2022

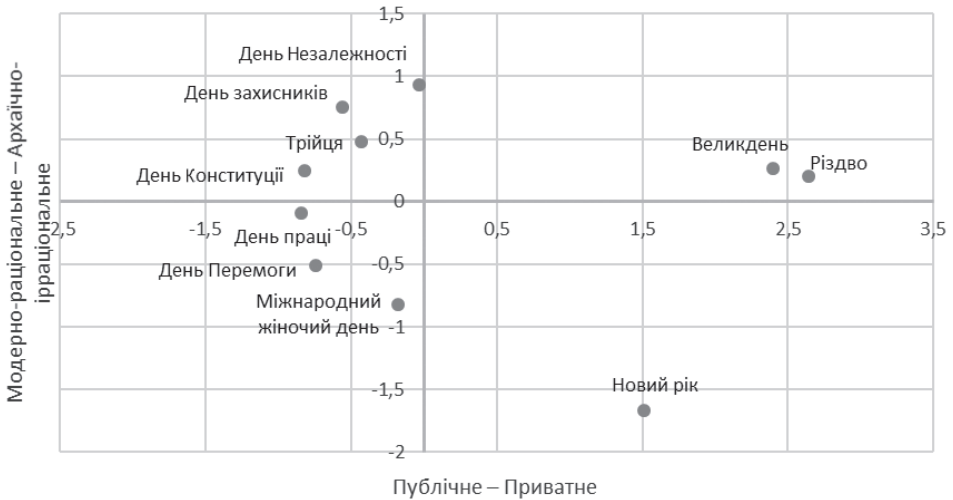

Рис. 14. Простір свят у перцепції українців (конфігурація похідного стимулу; модель евклідової відстані, масив 2022 року)

Помітний стрибок Дня Незалежності та Дня захисників праворуч відбувся у 2021 році та зберігся у 2022-му (див. рис. 13 і 14). Такі зміни можуть свідчити про приватизацію цих свят, а також про їх «освоєння», «узвичаєння», «озвичнення» для громадян України, які почали бачити в цих святах за все перш

особисті вихідні. Звісно, що це гіпотеза, яка потребує перевірки (неможливої, на жаль, із наявним інструментарієм), однак цілком логічна в межах тих даних, що ми їх маємо.

Ще одним важливим виміром отриманих результатів є «вертикальна» диференціація двовимірних просторів. Зокрема, у нижній частині графіка впродовж аналізованого періоду постійно містяться змінні Міжнародного жіночого дня та Дня Перемоги; у верхній частині — Трійця, Різдво, Великдень, День Незалежності, День захисників. Такий розподіл наштовхує на визначення полюсів як модерно-раціонального в нижній частині та архаїчно-ірраціонального у верхній частині відповідно. Ми вирішили об'єднати деякі наші гіпотези, які висунули вище, саме для уявираження раціональної природи Модерну не тільки як історичного явища, а й як соціокультурного феномену, і для того, щоб чіткіше визначити сенс архаїки застосовно до свят.

До модерно-раціонального полюса, як можна побачити за результатами нашого аналізу, тяжіють змінні, ґрунтовані на значущих історичних подіях, які мають аналітичні, документальні (або ті, що виглядають як такі), «історично близькі» репрезентації, знаково-символічне спорядження, інтерпретації. До архаїчно-ірраціонального полюса тяжіють ті змінні, що пов'язані з емоційним піднесенням та переживаннями віри, із синкретичним та цілісним сприйняттям (найчастіше породженим релігійною вірою, однак не тільки).

Такі змінні, як День праці, День Конституції, «жодне не важливе», «важко сказати» та «відмова відповісти», розміщені близько до горизонтальної осі, з року в рік змінюючи своє положення щодо неї. Це вказує на індиферентність змінних стосовно обох полюсів, що повністю очікувано для «несвяткових» змінних, а для змінних Дня праці та Дня Конституції таке положення означає відсутність у сприйнятті їх як практичного значення (що було б модерно-раціональним), так і емоційного піднесення (що було б архаїчно-ірраціональним). У подальших дослідженнях слід перевірити за допомоги тривимірної візуалізації гіпотезу про наявність ще одного виміру, за яким можуть бути розміщені ці змінні. Це стосується також змінних Дня Незалежності, Дня захисників, Великодня, Різдва та Нового року в окремі роки.

Змінні Дня Незалежності та Дня захисників стабільно залишаються у верхній частині графіка. Сформульована нами інтерпретація цієї частини як архаїчно-ірраціональної може видатися дискусійною саме внаслідок цих двох свят, і інтерпретація їх як наближених до архаїчно-ірраціонального полюса не є очевидною, зважаючи на уґрунтованість на наближених до сучасності історичних подіях (проголошення незалежності України 1991 року, початок збройного конфлікту 2014 року) та апеляцію до реальної соціальної групи (громадяни України, військові України). Але соціологічно більш важливим є те, що структури цих свят передбачають редукований (а тому — архаїчний за своєю соціокультурною природою) поділ на «чужих» і «своїх», зло і добро, — адже незалежність, як і захист, можливі лише «від» інших, і в цьому сенсі вони відбудовуються «від» Іншого та Інакшого. Актуалізована святами віра в державу та армію (а в реаліях після 2022 року — і віра в перемогу у війні) дають підстави говорити про їхню ірраціональну — в сенсі сакрального, ідеального — складову. Також підсилює

інтерпретацію Дня захисників як віднесеного до полюса архаїчного зв'язок із міфом про козацтво, а до полюса ірраціонального — походження від християнського свята Покрови Богоматері. Йдеться вже не стільки про захисників як конкретних людей, а про віру в захист і міфологізовані уявлення про захист. У зв'язку з цим очікувано, що змінні Дня Незалежності та Дня захисників роблять помітний стрибок від горизонтальної осі у 2021 році. Це їх положення зберігається й 2022 року. Зіставляючи помічене зрушення з різким наближенням цих двох свят до осі приватності в ті самі роки, можна передбачати, що вони є наслідком гіпотетично зазначених вище процесів натуралізації, сакралізації та реіфікації (а саме реіфікація постає процесом «перекладу» соціально об'єктивних явищ «мовою» особистісного сприйняття «особисто забарвленого» навколишнього порядку) відповідних свят.

Змінна Трійці, навпаки, перебуває до 2021 року на певній відстані від горизонтальної осі, — відчутно далі, ніж змінні Великодня та Різдва. Враховуючи кореляції цих змінних з чинником релігійності (де кореляції Різдва та Великодня з цим фактором були стабільно більші за кореляції Трійці), можна висунути гіпотезу про мало того, що релігійну значущість Трійці, яку ми описували вище, так ще й додаткову актуалізацію тут позахристиянських підтекстів свята Трійці. Його висока ірраціональність та архаїчність може вказувати на закладені святкувальниками міфічні смисли. У подальших дослідженнях інтерес становила б перевірка гіпотези про прояви феномену християнськи-язичницького двовір'я у межах святкування Трійці. Що ж стосується різкого руху змінної у бік полюса раціонально-модерного, то тут варто висунути гіпотезу про позбавлення свята позахристиянського змісту у сприйнятті респондентів, однак про причини та прояви цього можна буде говорити лише після низки додаткових досліджень.

Упродовж кожного з аналізованих років (крім 2013-го) Новий рік розміщений у нижній частині графіка. У 2013 році ця змінна перебуває у архаїчно-іраціональній зоні, але наближена до горизонтальної осі. Оскільки доступний масив забезпечений обмеженим інструментарієм і ми не можемо побудувати кореляції з іншими показовими та ілюстративними змінними, таку зміну положення щодо осі вважатимемо за випадкову флуктуацію. У 2021 і 2022 роках ця змінна, навпаки, максимально віддалена від горизонтальної осі у бік полюса модерно-раціонального, що ми можемо гіпотетично пояснити тим, що Новий рік (в тому числі наражаючись у суспільстві на велику кількість полемік та дискусій щодо його практик святкування), дедалі більше набував ознак свята, яке перш за все відіграє важливу роль маркування часу в суспільстві. Водночас Різдво, яке могло б перейняти ірраціональну складову Нового року, зокрема внаслідок згаданих дискусій, у вказані роки не стало сприйматися помітно інакше за вертикальною віссю, що вказує на те, що у свідомості респондентів ці свята не є безпосередньо пов'язаними та взаємокомпенсувальними. При тому, порівнюючи різкі зміни сприйняття Нового року зі змінами сприйняття Дня Незалежності і Дня захисника, можна висунути гіпотезу про орієнтацію в 2021–2022 роках на рівні переживань не на світову спільноту, а на національну. Втім, нагадаємо, що сама традиція святкування Нового року, незважаючи на його архаїчні апеляції, все ж є достатньо модернізованою, а його традиції насамперед

кореняться у трьох останніх століттях, причому найбільш виразно — у ХХ столітті. Отож така позиція Нового року в просторі перцепції є цілком логічною.

Нарешті, змінні Міжнародного жіночого дня та Дня Перемоги, перебуваючи у нижній частині графіка, в різні роки певною мірою переміщуються «до» та «від» полюса модерно-раціонального, але не наближаються до осі надто помітно, щоб можна було казати про індиферентність за цим виміром. Таким чином, про обидва ці свята респонденти мають уявлення як про раціонально зумовлені (історична боротьба за права жінок та співпричетність до перемоги у Великій Вітчизняній війні для одних і Другій світовій війні для інших) та модерні (обидва свята ґрунтовані на подіях ХХ століття).

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі

У межах роботи ми послідовно провели на масивах восьми років багатовимірне шкалювання, проаналізувавши простори ставлення до державних свят в Україні. Ми виявили, що відбувається та відтворюється стійка диференціація сприйняття, яка концептуально дескриптується як специфічний, відносно впізнаваний простір, що еволюціонує. У цьому просторі ми визначили дві осі, одна з яких виявилася стосовно наших гіпотез синтетичною: довелося поєднати дихотомії «раціональність — ірраціональність» та «модерність — архаїка» для повноти пояснення сутності та властивостей цієї осі. Ці осі навіть за поверхового погляду (наприклад, без залучення кореляційного аналізу) продемонстрували цікавий пояснювальний потенціал, виявляючи, зокрема, неочікувані властивості цілої низки свят.

Під цим кутом зору, можна з упевненістю говорити, що впродовж 2010–2022 років суспільна свідомість українців а) демонструвала певну стійкість, але б) при цьому й еволюційну динаміку; в) має впізнавану та історико-культурну конкретність; г) реагувала на суспільні процеси, в тому числі у такій нібито деполітизованій сфері, як свята та святкування.

У наступних розвідках у цьому напрямі можна, відштовхуючись від отриманих нами шкальованих груп свят, досліджувати специфіку практик архаїчно-ірраціональних, модерністських, приватизованих та публічних свят; аналізувати динаміку, особливо в період повномасштабної війни, а також під впливом (само)ізоляційних практик; звертатись до інших проявів виокремлених нами осей перцепції (виявлення їх поза простором свят підтвердило б есенціальність та важливість цих осей у суспільній свідомості українців).

Загалом проведене нами дослідження продемонструвало неочевидні приховані структури у святах як суспільних феноменах на рівні перцептивних аспектів, що зайвий раз підкреслює, наскільки недослідженою є ця тема наразі в українській та у світовій соціології.

Джерела

Бабенко, Н. (2005). Інтеграція родинних традицій, свят і обрядів у форми культуросенної життєдіяльності сучасної сім'ї. *Український соціум*, 1, 72-82.

Батаєва, К. (2022). Михайло Драгоманов про наслідки порушення принципу розділення церкви та держави. *Український соціологічний журнал*, 27, 23-32.

Бондар, Т., Дмитрук, Д. (2017). Новорічні настрої та очікування: моніторинг громадської думки населення України, грудень 2017 р. *Український соціум*, 4, 168-177

Голіков, О. (2019а). Знання харків'ян про (не)допустиме: поколінський зріз (за результатами емпіричного дослідження). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи"*, 43, 34-40.

Голіков, О. (2019b). Недопустиме як структура в соціальному знанні: емпіричний ескіз на прикладі сприйняття харків'ян. *Український соціум*, 1, 40-61.

Зайцева-Чіпак, Н. (2011). Особливості впливу релігійного чинника на базові підсистеми сучасного українського суспільства. *Український соціум*, 3, 35-44.

Луців, О. (2015). Особливості індивідуальної релігійності в контексті конфесійної приналежності в сучасному українському суспільстві. *Український соціум*, 2, 7-16.

Макеєв, С. (2014). Соціальна структура і трансформації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 27-29.

Шинкаренко, О. (2015). Інтегровані маркетингові комунікації в електоральному маркетингу. *Український соціологічний журнал*, 1-2, 61-65.

Bourdieu, P. (2019). *Public Opinion Does Not Exist*. https://is.muni.cz/el/fss/podzim2019/POLn4102/um/blok1/Bourdieu_PO_Does_Not_Exist.pdf

Debord, G., Knabb, K. (2005). *Society of the Spectacle*. Rebel Press. <https://search.worldcat.org/title/The-society-of-the-spectacle/oclc/265934562>

Golikov, A. (2022). Education as a commodity? (a sketch of sociological expertise). *Ukrainian Sociological Journal*, 27, 33-43. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-27-04>

Guttman, P. (2023). *Christmas in America: A Photographic Celebration of the Holiday Season* [2nd ed.]. Skyhorse.

Ingram, J.P. (2021). *Festive Enterprise: The Business of Drama in Medieval and Renaissance England*. University of Notre Dame Press.

Ritzer, G. (2018). *The McDonaldization of Society: Into the Digital Age*. Sage Publications.

Rossi, P.H. (Ed.). (1982). *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*. Academic Press.

Rothman, W. (2021). *The Holiday in His Eye: Stanley Cavell's Vision of Film and Philosophy*. State University of New York Press.

Rutherford, M.D., Kuhlmeier, V.A. (2013). *Social perception: detection and interpretation of animacy, agency, and intention*. MIT Press.

Sennett, R. (2002). *The Fall of Public Man*. Penguin Books.

Teiford, J.B. (2008). *Social Perception: 21st Century Issues and Challenges*. Nova Science Publishers.

Отримано 30.05.2024

References

Babenko, N. (2005). Integration of family traditions, holidays and rituals into the forms of culturally relevant life activity of the modern family. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi sotsium*, 1, 72-82. [= Бабенко 2005]

Bataieva, K. (2022). Mykhailo Drahomanov on the consequences of violation of the principle of separation of church and state. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi Sotsiologichnyi Zhurnal*, 27, 23-32. [= Батаєва 2022]

Bondar, T., Dmytruk, D. (2017). New Year's moods and expectations: monitoring of public opinion of the population of Ukraine, December 2017. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi Sotsium*, 4, 168-177. [= Бондар, Дмитрук 2017]

Bourdieu, P. (2019). *Public Opinion Does Not Exist*. https://is.muni.cz/el/fss/podzim2019/POLn4102/um/blok1/Bourdieu_PO_Does_Not_Exist.pdf

Debord, G., Knabb, K. (2005). *Society of the Spectacle*. Rebel Press. <https://search.worldcat.org/title/The-society-of-the-spectacle/oclc/265934562>

- Golikov, A. (2019a). Kharkiv residents' knowledge of the (un)acceptable: a generational cross-section (based on the results of an empirical study). [In Ukrainian]. *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series 'Sociological Studies of Modern Society: Methodology, Theory, Methods'*, 43, 34-40. [= Голіков 2019a]
- Golikov, A. (2019b). The unacceptable as a structure in social knowledge: an empirical sketch on the example of the perception of Kharkiv residents. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society*, 1, 40-61. [= Голіков 2019b]
- Golikov, A. (2022). Education as a commodity? (a sketch of sociological expertise). *Ukrainian Sociological Journal*, 27, 33-43. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2022-27-04>
- Guttman, P. (2023). *Christmas in America: A Photographic Celebration of the Holiday Season* [2nd ed.]. Skyhorse.
- Ingram, J.P. (2021). *Festive Enterprise: The Business of Drama in Medieval and Renaissance England*. University of Notre Dame Press.
- Lutsiv, O. (2015). Features of individual religiosity in the context of confessional affiliation in modern Ukrainian society. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi sotsium*, 2, 7-16. [= Луців 2015]
- Makeiev, S. (2014). Social structure and transformations. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 27-29. [= Makeєв 2014]
- Ritzer, G. (2018). *The McDonaldization of Society: Into the Digital Age*. Sage Publications.
- Rossi, P.H. (Ed.). (1982). *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*. Academic Press.
- Rothman, W. (2021). *The Holiday in His Eye: Stanley Cavell's Vision of Film and Philosophy*. State University of New York Press.
- Rutherford, M. D., Kuhlmeier, V.A. (2013). *Social perception: detection and interpretation of animacy, agency, and intention*. MIT Press.
- Sennett, R. (2002). *The Fall of Public Man*. Penguin Books.
- Shynkarenko, O. (2015). Integrated marketing communications in electoral marketing. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi Sotsiologichnyi Zhurnal*, 1-2, 61-65. [= Шинкаренко 2015]
- Teiford, J.B. (2008). *Social Perception: 21st Century Issues and Challenges*. Nova Science Publishers.
- Zaitseva-Chipak, N. (2011). Peculiarities of the influence of the religious factor on the basic subsystems of modern Ukrainian society. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi sotsium*, 3, 35-44. [= Зайцева-Чинак 2011]

Received 30.05.2024

ОЛЕКСАНДР ГОЛІКОВ, СОФІЯ НОЛБАТ

Простір сприйняття свят українцями: до можливостей концептуалізації

Стаття присвячена дослідженню перцептивного простору функціонування свята в українському суспільстві. Автори звертаються до матеріалів базаторічного опитування-омнібуса КМІС з метою проаналізувати методом багатовимірного шкалювання диференціацію дистанцій та співвідношень між певними релігійними, світськими та державними святами в українському суспільстві. У статті пропонується авторська концепція простору сприйняття, побудована на цілій низці концептів соціальної перцепції. Висунуті гіпотези стосовно потенційних осей структурування простору ґрунтуються на напрацюваннях таких соціологів та антропологів, як представники групи «Колеж Соціології» (Ж. Батай, Р. Каюа), класичної соціології (Е. Дюркгайм) та теорії карнавалу (М. Бахтін). На концептуальному рівні автори беруть до уваги властиву святу діалектику єдності та боротьби індивідуального та колективного, священного та профанного, раціонального та ірраціонального, публічного та інтимного тощо. В межах проведеного аналізу автори виокремлюють і описують стійкі та відтворювані у всіх роках омнібусного опитування КМІС осі, позначаючи їх як «раціональна модерність — ірраціональна архаїка» та «публічність — приватність». Особливу увагу авто-

ри приділяють динаміці обраних для аналізу свят і звертаються до тих, що демонструють найбільші «переміщення» у просторі за ці роки. Значна увага приділяється спробам пояснити причини такої динаміки, що їх автори вбачають в екстерналіях стосовно суспільного усвідомлення свят (політичні події, пандемічна (само)ізоляція, культурні процеси, соціальні явища тощо). З-поміж свят особлива увага авторів припадає на Трійцю, День Перемоги (9 травня), День Незалежності України, День захисника, Новий Рік, Різдво та Міжнародний жіночий день, які виявилися, по-перше, найбільш чутливими до зазначених авторами чинників динаміки, а по-друге — найбільш динамічними та соціологічно показовими. Запропоновано низку перспектив подальшого дослідження цієї тематики на підставі викладених у статті авторських доробків.

Ключові слова: свято; практики; багатовимірне шкалювання; простір; сприйняття; українці; раціональне; ірраціональне; модерне; архаїчне; приватне; публічне

ALEXANDER GOLIKOV, SOFIA NOLBAT

Space of perception of holidays by Ukrainians: towards the possibilities of conceptualization

The article is devoted to the study of the perceptual space of the functioning of the holiday in Ukrainian society. The authors refer to the materials of the multi-year survey-omnibus KIIS with the aim of analyzing the differentiation of distances and relationships between a number of religious, secular, and state holidays in Ukrainian society using the method of multidimensional scaling. The article proposes its own conception of the space of perception, built on a number of known concepts of social perception. Proposing hypotheses regarding the potential axes of spatial structuring is carried out using the work of such sociologists and anthropologists as representatives of the College of Sociology (J. Bataille, R. Caillois), classical sociology (E. Durkheim) and carnival theory (M. Bakhtin). At the conceptual level, the authors take into account the dialectic of unity and struggle of individual and collective, sacred and profane, rational and irrational, public and intimate, etc. in the holiday. Within the framework of the analysis, the authors identified and described the axes that are stable and reproduced in all years of the KIIS omnibus survey, which the authors designate as «rational modernity - irrational archaic» and «publicity - privacy». The authors pay special attention to the dynamics of the holidays selected for analysis; they refer to the holidays that demonstrate the greatest «movements» in space over the years. Considerable attention is paid to attempts to explain the reasons for such dynamics, which the authors look for in externalities relative to public awareness of holidays (political events, pandemic (self) isolation, cultural processes, social phenomena, etc.). Among the holidays, the authors receive special attention Trinity, Victory Day (May 9), Independence Day of Ukraine, Defender's Day, New Year, Christmas, International Women's Day, which, firstly, turned out to be the most sensitive to the factors of dynamics specified by the authors, and - the second - the most dynamic and sociologically demonstrative. A number of prospects for further research of this topic are proposed, starting from what the authors have already achieved in this article.

Keywords: holiday; practices; multidimensional scaling; space; perception; Ukrainians; rational; irrational; modern; archaic; private; public

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК,

доктор філософії з політичних наук, науковий співробітник Міжнародного інституту освіти, культури і зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» (79013, Львів, вул. Степана Бандери, 12)

VOLODYMYR HNATIUK,

Doctor of Philosophy in Political Science, Research Fellow at the International Institute of Education, Culture and Relations with Diaspora, Lviv Polytechnic National University (12, Stepana Bandery St., Lviv, 79013)

v.v.hnatiuk@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-2608-659X>

Безперервна система збирання даних про мігрантів: критичний огляд

Постановка проблеми

Збирання і вимірювання даних досі посідають важливе місце серед міграційно орієнтованої тематики, хоча розвиток відповідного предметного поля триває понад століття. Розглядаючи процес ретроспективно, можна вирізнити ту ситуацію, коли вивчення проблеми історично складається з двох пов'язаних, проте аналітично самостійних спрямувань, на які припадав фокус уваги науковців. З одного боку, це стосувалося аспектів формату збирання даних, а також його удосконалення та уніфікації в разі реалізації на міжнародному рівні. Тобто здійснювалася апеляція до *позитивного контексту* досвіду держав та відносин між ними, що мало на меті створити єдину інформаційну базу про мігрантів на підставі спільно узгоджених параметрів, таких як вік, національність, стать тощо. З іншого боку, це стосувалося пошуку серйозних недоліків у даних, які фіксувалися у розвідках та статистичних звітах, демонструючи вже *негативний контекст*. Цей внутрішньо суперечливий стан речей окреслено як *століття ігнорування рекомендацій* (CGD, 2009: р. 3)¹, бо він акумулював видимий прогрес у розв'язанні питань покращення міграційних даних та інституційні бар'єри, що гальмують створення бази даних з міграційною статистикою на міжнародному рівні в необхідних обсягах репрезентації. Це не так актуалізувало сам пошук форм збирання даних, які сьогодні цілком добре відомі, як проблематизувало дискурс навколо їх вибору і комплексного розуміння місця інструментального зокрема) у міграційних студіях.

¹ CGD є абревіатурою Center for Global Development.

Ступінь наукової розробленості проблеми

До питання міграційних даних та форм їх збирання існує стабільний дослідницький інтерес від минулого століття і дотепер. Можна визначити чітку лінію вивчення цієї проблеми серед науковців, таких як Р. Фолкнер (Falkner, 1895) та І. Ференці (Ferenczi, 1929) у першій половині ХХ століття, а згодом Д. Лівайн, К. Гіл і Р. Ворен (Levine, Hill, Warren, 1985), а також Е. Кралі та К. Гнанасекаран (Kraly, Gnanasekaran, 1987) та Р. Білсбароу з його колегами (Bilsborrow, Hugo, Oberai, Zlotnik, 1997) в останній чверті ХХ століття. Тема надалі продовжує активно розвиватися дослідниками. За два десятиліття ХХІ століття опубліковано масив розвідок, де апелюють до попередніх доробків з деякими оновленнями у теоретико-методологічних, методичних та рекомендаційних аспектах, які переосмислюються. Тут необхідно згадати такі постаті, як М. Клеменс, К. Монтенегро та Л. Притчет (Clemens, Montenegro, Pritchett, 2008), Д. Ніветон (Kniveton, 2008), Д. Месі та К. Капоферро (Massey, Capoferro, 2007), Ф. Док'є та А. Марфук (Docquier, Marfouk, 2005), Р. де Клерк (de Clercq, 2008), Н. Перен та М. Пулен (Perrin, Poulain, 2008) та ін. Також слід зауважити роботу колективу науковців на чолі з К. Парсонсом (Parsons, Skeldon, Walmsley, Winters, 2007).

Серед сучасних вчених не можна оминати Р. Скелдона (Skeldon, 2012: pp. 229–248), що присвятив увагу широкому колу питань, пов'язаних зі збиранням даних, їх систематизацією, уніфікацією та формуванням патернів. Цього науковця треба визнати як одного з найавторитетніших у цій галузі знань, а його праці — як провідні, такі, що проливають світло на важливі концептуальні, методологічні та інструментальні аспекти чинних досліджень. За своїм впливом його праці вже постають *класичними* для пояснення таких питань, вимірювання міграції, підвищення якості даних, пошук оптимальних форм їх збирання в масштабі країни, аспект уніфікації даних та ін.

Аналізуючи останні доробки українських міграціологів, варто відзначити, що заявлена тема є вибором розгляду не багатьох вчених, на відміну від інших міграційно орієнтованих питань. Однак за останні роки досягнуто важливого прогресу. Найбільший здобуток належить вченим з Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. У статтях Е. Лібанової, О. Позняка та О. Цимбала були актуалізовані проблеми щодо різниці в даних стосовно українських мігрантів, які здобуті з різних джерел (Pozniak, 2023: pp. 159–181), оцінки масштабів та наслідків міграції українців, їхнього соціально-демографічного складу після подій повномасштабного вторгнення агресора в Україну 24 лютого 2022 року (Libanova, Pozniak, 2023: pp. 259–276), системи методів для оцінювання чисельності мігрантів з неврегульованим статусом та втілення відповідного алгоритму в найближчій перспективі (Позняк, 2022: с. 55–69), аналізу даних через еkleктичне поєднання різних типів інформаційних джерел (Лібанова, Позняк, Цимбал, 2022: сс. 37–57). Ще одна дослідниця з Інституту проаналізувала обсяги та значення декількох паралельних міграційних тенденцій в контексті проблеми інтерпретації даних (Malynovska, 2023: pp. 65–79). Доречно відзначити також і спільну розвідку двох науковиць М. Вдовин та А. Іванчишин, в якій висвітлюється статистичне оцінювання абсолют-

них та відносних показників міграції населення (Вдовин, Іванчишин, 2023, сс. 22–30). Не варто оминати увагою розвідку незалежного аналітичного центру *Cedos*, в якій аналітик О. Слободян та соціолог А. Фітисова розглянули дослідження — *policy paper* — щодо статистичних даних у сфері міжнародної міграції та їхньої відповідності вимогам Євростату (Фітисова, Слободян, 2019) крізь призму оцінки й методичних рекомендацій. Тому бачимо, що до такої дискусії українські вчені залучені, але по-різному щодо предметних акцентів (від фокусу на проблемах національного рівня аж до порушення питання про теоретико-методологічну або рекомендаційну взаємодію на міжнародному рівні) та щодо кількісної неоднорідності опублікованих праць.

Метою статті є критичний розгляд однієї із найпоширеніших сучасних форм для збирання даних про мігрантів — *безперервної системи*. Реалізація такої цілі обґрунтовується тим, що аналітично пошук наукових матеріалів стосовно цього питання (за відповідним смисловим набором у мережі інтернету) є неоднозначним та малорезультативним в україномовному онлайн-середовищі серед міграціологів. Тобто є інформаційна прогалина, що спричинює неповне висвітлення специфіки міграційних даних та їх збирання через різні аспекти використання безперервної системи в наш час. У цьому полягає **актуальність** розвідки, яка частково заповнює відповідну просвітницьку нішу в компонентах — контекстуальному та інструментальному, чим розширює дискурс для розуміння проблеми. **Новизна** втілюється у застосуванні підходу критичного реалізму для виявлення особливостей безперервної системи та труднощів її апробації у сучасних міграційних умовах, а також визначення місця цієї форми збирання серед можливих інструментальних альтернатив сьогодення.

Виклад основного матеріалу

За минулі два-три десятиліття утвердилася теза, що міграційні процеси є безперервними у просторі й часі як типові (Castles, Miller, 2009). Явище стало буденністю для світової спільноти та кожного з нас окремо. А самі обсяги переміщених осіб стрімко зростають, як і тематичні розвідки науковців, присвячені цій проблематиці. Але питання збирання даних залишається відкритим і далі поряд з іншими (наприклад, проблемою уніфікації визначення поняття «мігрант» з погляду критеріїв *подолання простору та часу перебування на одному місці*), незважаючи на сучасні значні досягнення в міграційних студіях.

Під впливом сучасних глобальних тенденцій самі вимоги до міграційних даних також змінюються, а статус міграції набув нового значення. У 2015 році Генеральна Асамблея ООН ухвалила *Порядок денний сталого розвитку до 2030 року*, де якраз визначено міжнародну міграцію як його невіддільну частину¹. Ухвалена 2016 року *Нью-Йоркська декларація про біженців і мігрантів* вже містила декілька положень стосовно важливості збирання більш якісних даних (UN General Assembly, 2016). Як результат таке включення міграції до структури *Порядку* глобального розвитку ознаменувало два напрями роботи. По-перше,

¹ Детальніше про *Порядок денний* тайого складові див. на сайті: <https://www.migrationdataportal.org/sdgs?node=0>

пошук альтернативних джерел даних для аналізу процесів (особливо науковці звертаються до так званих великих даних, тобто *big data*)¹. І по-друге, йдеться про перегляд традиційних способів — використання статистичних систем збирання на національному рівні. Це вплинуло на формування доповненого та уточненого списку рекомендацій щодо вдосконалення наявного інструментарію і розроблення нових методів. Зокрема, вони стосувалися (в контексті останньої тенденції):

а) *переписів населення*, що мають забезпечувати більше даних, дезагрегованих за міграційним статусом, гарантуючи дотримання головного принципу Порядку — *no migrant is left behind*, тобто брати до уваги кожного мігранта;

б) збирання, аналізу та систематизації *адміністративних даних* у масштабах держави для чіткішого відображення глобальних міграційних потоків і вживаних політичних заходів;

в) додавання *міграційно орієнтованих запитань* в опитування на обох рівнях дослідження міграції — національному та міжнародному.

Регулярна дослідницька увага до проблематики демонструє, що вона досі перебуває в актуальній науковій дискусії з перспективою (як мінімум) до 2030 року. А спираючись на *новий статус міграції* та її значення у світі, можна з упевненістю передбачити, що відповідні позиції не похитнуться, бо міграційні процеси стали глобальним атрибутом людства, а їхнє проблемне поле — остаточно невіддільною рисою для більшості суспільств. При цьому багато вже зроблено міграціологами за останні роки, аби усунути чи пом'якшити негативні наслідки міграційних процесів. Зокрема, Білсбароу спільно з колегами (Bilsborrow, Hugo, Oberai, Zlotnik, 1997) наприкінці ХХ століття запропонували ідею розуміння класичних методологічних меж під час вимірювання міграції на міжнародному рівні. Згодом відбувся критичний перегляд цих положень з боку Скелдона (Skeldon, 2012: pp. 229–248) для вдосконалення підходу під час створення глобальної бази даних про потоки мігрантів між *державою-реципієнтом (receiving)* і *державою-донором (sending)* державами. Таким чином, на базі окреслених вище точках зору, кожна з яких поєднала кращі доробки концептуального, методологічного та методичного вимірів, далі буде розглянуто *безперервну систему* збирання даних про мігрантів, яка, з одного боку, є однією з двох найпоширеніших сьогодні в застосуванні у світі, а з іншого — досі залишається предметом активного обговорення дослідників.

Система безперервного збирання даних, або *continuous data-gathering system* — одна з можливих варіацій для реалізації такого завдання. Вона є *набором інструментів*, завдяки яким збирається інформація, коли міграція фіксується через зміну реєстрації місця попереднього проживання всередині країни або імміграційного запису, включно з даними про повну кількість осіб, які в'їжджають до держави або виїжджають з неї, та тип виданої їм візи (в плані вивчення міжнародного аспекту) (Black, Skeldon, 2009: p. 6). На підставі відпо-

¹ Прикладом можуть бути розвідки Тадо Джурича, які демонструють це якнайкраще. Детальніше ознайомитися зі списком його праць можна за посиланням: <https://www.researchgate.net/profile/Tado-Juric>

відних записів генеруються дані щодо числа переміщених до та з країни за вибраний період часу, фіксуючи інформацію про поточні потоки мігрантів (*flow data*).

Сьогодні технології підрахунку мігрантів, які в'їжджають до країни та виїжджають з неї, цілком успішно функціують. Але потрібна ширша готовність визнати потребу в упровадженні такої системи моніторингу з боку урядів та самих переміщених. Як доречно відзначають Р. Блек та Р. Скеддон (Black, Skeldon, 2009: р. 7), необхідно розробити певні системи, щоб відмежувати короткострокових відвідувачів від довгострокових прибулих і вибулих. Є ціла низка інших систем адміністративного запису, використовуваних для отримання *безперервних даних*, які можна застосовувати для щорічного оновлення еталонних даних (*the benchmark data*), отриманих під час переписів або опитувань. Статистичні дані стосовно дозволів на роботу, звіти роботодавців та компаній, а в *соціумах-реципієнтах* — дані про програми регуляризації (*data on regularization programmes*) і зміни громадянства можна також вибрати для отримання додаткової інформації. Крім цього, є інші приклади баз даних, таких як *Шенгенська інформаційна система Європейського Союзу (SIS)*, *Візова інформаційна система (VIS)* та *Eurodac*, які мають значний потенціал для моніторингу *безперервних потоків мігрантів*.

Зауважуючи щодо відповідних систем, слід звернутися і до тривалої кількадесятилітньої практики постійного звітування — *SOPEMI* (франц. *Système d'observation permanente des migrations*). Такий інструментарій забезпечує всім країнам-членам Організації економічного співробітництва і розвитку (*ОЕСР*) вчасне збирання статистичної інформації стосовно ситуації з міжнародною міграцією, обмін цією інформацією поміж собою й підвищення її якості та потенціалу під час порівняння. Ядро *SOPEMI* утворюють *національні експерти (кореспонденти)*, котрі спільно із *Секретаріатом ОЕСР* та представниками *Робочої групи ОЕСР з питань міграції* готують щорічні звіти про міграційні тенденції та політику з метою виявлення нових проблем у міжнародній співпраці. Основою для цих документів є стандартні статистичні таблиці про імміграцію, еміграцію та трудові ресурси, а наявна інформація постійно вдосконалюється. Наразі вже зібрано і висвітлено досить ширший діапазон даних, а також виконано значний обсяг роботи над удосконаленням аспекту порівняння між країнами, що включені до списку (наразі залучені навіть ті держави, що не входять до *ОЕСР*). Як результат було сформовано три бази даних: а) *комплексну* про міжнародну міграцію; і дві *спеціалізовані* — б) про іммігрантів у країнах *ОЕСР* — *DIOC* — *Database on immigrants in OECD countries* та в) про іммігрантів з країн, що не є членами організації — *DIOC-E* (OECD, 2011: pp. 5–11). Тому важливою специфікою роботи стала співпраця з дотичними міжнародними організаціями, що сприяло мінімізації дублювання операцій з даними та підвищенню рівня їх взаємодоповнюваності. Наразі це зумовило зацікавлення широкого кола учасників: від представників національної влади до міграціологів, соціологів та спеціалістів із проблематики апробації відповідних систем збирання даних.

Коли йдеться про *системи безперервного збирання даних*, маємо на думці й те, що ціль в'їзду мігранта через імміграційну процедуру держави є результатом

діяльності країни у відповідній сфері та центральним аспектом у класифікації чисельності й типів переміщених. Вчені у більшості випадків використовують ці системи, аналізуючи міграційні процеси, які спрямовані до ключових *сторін-реципієнтів*, таких як США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, хоча сьогодні вже не обмежуються цими країнами. Під впливом глобальних змін — різних економічних, політичних та соціальних криз, поширення пандемії COVID-19, збройних конфліктів, зокрема воєнних подій на території України з 24 лютого 2022 року, та ін. — запит на якісні міграційні дані є актуальним як ніколи. Проте шерек держав, що мають можливість збору та обробки безперервних записів про перетин мігрантами їхніх кордонів, обмежений високорозвинутими типами з відносно ефективним бюрократичним апаратом. І додаткова проблема полягає в тому, що хоч би як добре була розвинута зазначена система збирання даних в окремо взятій країні, труднощі виникають у процесі компаративного аналізу. Це пояснюється контекстом *уніфікації різних категорій* (зокрема «в'їзд за візою», «кваліфікований робітник», «студент»), *тривалістю часу*, що демонструє відмінності між коротко- і довготривалим перебуванням або *етапами публікації звітів*, які можуть презентувати в межах календарного або фінансового року. Проте завдяки практиці постійного звітування *SOPEMI* спроби зменшення ефекту відсутності узгодження досягли значного успіху¹.

Вчені виділяють також інші чинники (окрім порівняльного аспекту), що спричиняються до відмови від таких систем під приводом розширення можливостей бази даних. *По-перше*, це безпосередньо пов'язане з категорією *в'їзду*, яка є однією з головних для аналізу імміграції, проте її межі досі залишаються розмитими. Річ у тім, що переміщені, котрі прибувають до *країни-реципієнта* як постійні поселенці (*as permanent settlers*), досить часто рухаються далі або повертаються додому (Skeldon, 1994: pp. 21–51). А ті, хто може в'їхати до країни у статусі *неіммігранта* (студенти), можуть згодом отримати статус *постійного жителя*. Якраз це показує нечіткість меж (*eroding boundaries*) у визначенні категорії, а також її проблемне поле. І минулі розвідки демонструють, як це відбувається. Можна взяти за приклад ситуацію з китайськими мігрантами до Австралії та Північної Америки з другої половини 80-х до середини 90-х років ХХ століття, розглянуту в аналізі Скелдона (Skeldon, 1994: pp. 21–51), або оцінку прийнятих на постійне місце проживання у 1996–2005 роках іммігрантів у США, які, будучи *особами, що в'їхали до країни* без відповідного статусу, згодом змінили свій статус, що відображено у дослідженні Ясо з її колегами (Jasso, Wadhwa, Rissing, Gereffi, Freeman, 2010: pp. 477–497). І тому імміграційні записи (як рекомєндовано науковцями) мають бути скориговані, оскільки стануть менш релевантними при аналізі фактичної міграції.

По-друге, група осіб з неіммігрантськими та короткотерміновими (стажер чи турист) статусами може залишитися у країні перебування з протермінованим документом й постати *особою з неврегульованим (правовим) статусом*. *По-третьє*, значна за обсягом частка людей (один з найскладніших в обрахунках та кон-

¹ Детальніше дивіться у звітах *SOPEMI* за посиланням: <https://www.oecd.org/migration/sicremi.htm>

троверзійний для осмислення аспект) *входить* у простір іншої політичної системи через самостійний перетин кордону, не маючи жодних офіційних на це підстав. Саме вони — комплексне уособлення феномену *нелегальних мігрантів*, котрі, як вважають, є звичай більшістю серед усіх взятих іммігрантів, що прибули в країну. А зважаючи на небезпеку, що виникає в разі такого *тіньового* переміщення між кордонами і часто супроводжується загибеллю, зникненням чи переховуванням осіб (їхніх груп), складно до кінця відстежувати ситуацію об'єктивно, оскільки ці цифри не фіксуються в безперервному обліку іммігрантів. Тому дані є цінними лише стосовно тих, хто прибуває до країни законним шляхом. При цьому цікавими є дефініції, які синонімічно використовують у роботі *Дослідницького центру Pew* (США) для опису таких мігрантів, вирізняючи *неавторизований* (*unauthorized*), *незадокументований* (*undocumented*) та *нелегальний* (*illegal*) відповідники¹. Це засвідчує, як можна підійти до трактування *перетину кордону держави* в різному смисловому — міграційно орієнтованому — навантаженні, зважаючи на процесуальні, технічні або юридичні аспекти цього процесу.

По-четверте, такий вид системи збирання даних є достатньо однобічним та упередженим (*partiality*), бо спрямований загалом на здобуття інформації про осіб, що прибули до країни, але не про осіб, що *виїжджають з неї*. Як відзначає Скеддон, за станом щодо введення безперервного обліку осіб, які їдуть з країни попереднього перебування, на початку II декади XXI століття стежили тільки Південна Корея, Нова Зеландія, Японія та Австралія. А беручи до уваги той момент, що їх експлуатація потребує значних матеріально-технічних, людських та часових ресурсів, то для країн із середнім або низьким рівнями доходів такий формат отримання інформації більш ніж недоступний. Міграціологи часто апелюють до цієї проблеми, оскільки розуміння кількісно-якісних показників стосовно мігрантів, що є вихідцями з конкретної країни, впливає на розуміння як мінімум обсягів трудових ресурсів, характеристик соціального капіталу та демографічних тенденцій, що сукупно впливає на конкретний курс політики реагування на міграційні виклики або щодо соціального добробуту, питання мультикультуралізму й т.ін. Досить успішно цей контекст відображено у розвідках Т. Фінча, Г. Ендрю та М. Латорре (Finch, Andrew, Latorre, 2010) і Срисканда-радж та Дрю (Sriskandarajah, Drew, 2006) на прикладі британців, які живуть поза Сполученим Королівством.

І тому, як критично наголошує Скеддон, «система безперервного збирання даних не є адекватною для аналізу міграції населення в сучасному світі... Але це не означає, що треба від неї відмовлятися, бо її перевага у зіставленні з іншими досі відчутна: вона може генерувати інформацію на регулярних засадах, яка буде значно актуальнішою, ніж дані переписів населення за кожні десять років» (Skeldon, 2012: р. 233). Під кутом зору менеджменту стосовно міграційних викликів та прогнозування різних процесів — економічних, соціокультурних, етнововних та ін. — ці системи є важливими для влади на національному рівні.

¹ Про *Pew Research Center* і використання цих синонімів детальніше див. на сайті: <http://pewresearch.org>

Особливо це стосується якраз держав із високим рівнем розвитку, що завжди цікавлять мігрантів, які стабільно намагаються до них прибути. Така ситуація об'єктивно вимагає адекватних відповідей — *хто* ці особи; *що* вони дадуть державі та соціуму; *які* небезпеки можуть бути пов'язані з ними, й на цій основі формується соціальний дискурс по-новому (не завжди конструктивний, як ми спостерігаємо у сьогоднішній), стаючи ключовою темою для популістських заяв, партійних програм та, зрештою, анекдотів.

Але не лише країни з високим рівнем доходів на душу населення можуть мати справу з мігрантами. Річ у тім, що важливою є не тільки фінансова заможність (хоча такий чинник первинний), а й економічно сприятливіша, а значить привабливіша система у країні, куди мігрант прагне прибути. Держави систематично моніторять свій рівень потреб у трудових ресурсах, регулярно вносячи зміни до міграційного законодавства, чим сприяють в'їзду до країни або навпаки ускладнюють його. Допоміжними можуть бути додаткові заходи, як-от *Програма диверсифікаційних імміграційних віз* (відома, як *Green Card*) у США. Тому не всі мігранти об'єктивно можуть приїхати до високорозвинених держав, зважаючи на демографічні обмеження, потреби ринку та актуальну міграційну політику. Як результат люди обирають категорію країн з нижчим економічним потенціалом або, розглядаючи переїзд, керуються іншими факторами, такими як наявність родинних зв'язків, досвід знайомих чи сприятлива політика щодо іноземців з боку уряду країни та суспільства. Як наслідок, попри те, що функційно така система використовується в обмеженому числі держав (що пояснювалося вище), незаперечною буде теза про її рівноцінно важливу роль для будь-якої країни, зважаючи на потенційну можливість здобути найбільш якісні дані про мігрантів, що орієнтуються на країну-реципієнта під час переїзду.

Однак, попри свою практичну користь, різні варіанти системи є доволі витратними (фінансово, технічно і через потребу в залученні людських ресурсів) і зазвичай втілюються частково, що спотворює загальну картину стосовно мігрантів. Це пов'язують зі складностями логістики в аспекті охоплення всіх пунктів в'їзду. І, як зауважують вчені, навіть *електронні візові записи* та *кіберкордони* не можуть повністю охопити процеси в'їзду / виїзду й тому не розв'язують проблеми, а маючи на меті спростити процедури, насправді стають незручними та більш часомісткими для мігрантів. Тому рекомендовано, аби інформація, здобута таким способом, була базовою та мінімальною.

Виходячи з зазначеного вище, сьогодні логічним варіантом є формат, коли потенціал *системи безперервного збирання даних* втілюють повністю, усвідомлюючи наперед сукупність витрат, необхідних для процесу, та корелюючи їх з наявними можливостями. Попри це, існує думка, яку підтримують міграціологи та члени міжнародних організацій у сфері міграції, за якою збирання часткової інформації *тут-і-зараз* є кращим, ніж її відсутність загалом. Це породило інтелектуальну і практичну контрверсійність в імplementації такого різновиду системи, досі присутню в наукових дискусіях. Загалом завдяки проекту постійного звітування *SOPEMI* від *OECD* упродовж кількох останніх десятиліть така міграційно спрямована діяльність сприяла значно кращому розумінню, розширенню та вдосконаленню моніторингу актуальних міграційних тенден-

цій і процесів, що надало відомості про те, що працює, а що — ні. Тому, зважаючи на сучасні виклики у сфері міграції, узагальнено визначені представником від *ОЕСР* Ж. Гарсоном і національним кореспондентом від Сполученого Королівства Дж. Солтом (OECD, 2011: pp. 5–16), відповідна система буде використовуватися надалі, *безперервно фіксуючи дані про переміщених на постійних засадах*.

Підсумовуючи думки міграціологів, справедливо зазначити сучасне *домінування* над безперервною системою ретроспективної (іншого виду з двох сучасних найпоширеніших форм), попри всі практичні можливості, яким сприяє перша. Суть полягає в тому, що для втілення *сценарію*, в якому працюватимуть постійні реєстри мігрантів у світі, генеруючи потоки цих даних за конкретний період (пів року, рік і більше), потрібні величезні фінансові ресурси, потужна технологічна підтримка, реальне узгодження та координація спільних дій між урядами національних держав. Але з огляду на чинну політичну, економічну, культурну та соціальну і т.д. диференціацію наразі (з об'єктивних причин) *виконання цього завдання малоімовірне*. Тільки незначна частка держав, зокрема представники Скандинавії, мають безперервні обліки, доповнені реєстрами народження та смертності в їхніх територіальних межах. І тому раціональніше, як зазначає Скеддон, звернути увагу на «переписи населення, враховуючи, що більшість країн світу мають намір підтримувати цю ініціативу» (Skeldon, 2012: p. 238) в подальшому. Іншими словами, доцільно використовувати ретроспективну форму як альтернативу до безперервної. Це не означає остаточної відмови від останньої, але демонструє, що вона залишатиметься надалі суто у фокусі вибору країни, не претендуючи на першість у процесі систематизації даних про глобальні потоки мігрантів у найближчій перспективі, допоки не буде розв'язано коло проблемних питань, про ключову частину з яких йшлося вище.

Висновки

Сьогодні міграційні процеси в усіх куточках Землі стали звичним явищем нашого світу. Не кожен індивід коли-небудь упродовж свого життя переїздив з однієї країни до іншої в коротко- чи довготривалому плані, проте кожен зустрічався з іммігрантами. В цьому розумінні не можна не погодитися з думкою, що людство перебуватиме в *епосі міграції* ще дуже довго, оскільки шляху повернення назад уже немає, зважаючи на тенденцію до збільшення обсягів потоків із року в рік. Це зумовлює об'єктивну потребу у вимірюванні масштабів міграційних потоків у межах держав, між ними та в просторовій агрегації — регіональній і континентальній.

Аби адекватно розуміти ситуацію, необхідно здобути дані про мігрантів — тих, хто є в *суспільстві-реципієнті*, тих, хто намагається до нього потрапити, а також тих, хто покидає країну. Метою статті був критичний розгляд однієї з двох найпопулярніших форм збирання даних — безперервної системи. Вона має свої сильні та слабкі риси, що впливає на її вибір з боку влади конкретної країни. Але на сучасному етапі експлуатації важливо, як саме втілюють її потенціал. Неправильна чи навіть часткова реалізація спричинятиме різною мірою

спотворення і неповноту презентації даних, а згодом — неефективність ухвалених рішень, що може проявитися через численні соціальні конфлікти з непередбачуваними наслідками.

Вибір та застосування системи за умови її безпосереднього дотримання — це складна процедура в усіх аспектах, зокрема матеріальних, часових, людських та технічних. Проте такі витрати є цілком виправданими, оскільки можуть мати вирішальне значення у практичному (розроблення важливих політичних рішень) і теоретичному (формування міжнародної бази даних про мігрантів) вимірах. В цьому аспекті статистика відіграє важливу роль з огляду на цінність міграційних даних. А отже, до вибору системи збирання даних слід підійти дуже відповідально, а щоб це зробити, потрібно чітко та комплексно розуміти, що ми обираємо та яку ціль собі ставимо. Тобто перш за все треба володіти критично осмисленою інформацією.

Перспективи подальших досліджень

Описана вище проблематика може розвиватися навколо напрямів, серед яких доречно виокремити такі:

1) дискусія про вимірювання обсягів потоків мігрантів у країнах крізь призму безперервної системи збирання даних, можливих варіантів її вдосконалення, а також висунення пропозицій стосовно апробації відповідного інструментарію в Україні в час післявоєнної відбудови;

2) аналіз та експертна оцінка ресурсного потенціалу України для реалізації безперервної системи збирання даних за прикладом держав Скандинавії, Японії, Нової Зеландії, Австралії та Південної Кореї, обґрунтування або заперечення необхідності відповідного кроку.

Цей перелік перспективних напрямів не є завершеним і може бути доповнений дотичними темами або розширений завдяки внутрішньому потенціалу зазначених проблем.

Джерела

Вдовин, М., Іванчишин, А. (2023). Статистичний вимір міграційних процесів в Україні: каталізатори їх інтенсифікації та послаблення. *Цифрова економіка та економічна безпека*, 6(3), 22–30.

Лібанова, Е., Позняк, О., Цимбал, О. (2022). Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*, 48(2), 37–57.

Позняк, О. (2022). Мігранти із неврегульованим статусом в Україні: спроба кількісної оцінки. *Демографія та соціальна економіка*, 47(1), 55–69.

Фігісова, А., Слободян, О. (2019). *Статистичні дані у сфері міжнародної міграції та їхня відповідність вимогам Євростату. Результати оцінки державної статистики і відомчої статистичної звітності. Методичні рекомендації*. Київ: Аналітичний центр CEDOS.

Bilsborrow, R., Hugo, G., Oberai, A., Zlotnik, H. (1997). *International Migration Statistics: Guidelines for Improving Data Collection Systems*. Geneva: International Labour Organization.

Black, R., Skeldon, R. (2009). Strengthening Data and Research Tools on Migration and Development. *International Migration*, 47(5), 3–22.

Castles, S., Miller, M. (2009). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World* (4th edn.). London: Macmillan.

- CGD (Center for Global Development). (2009). *Migrants Count: Five Steps Toward Better Migration Data. Report of the Commission on International Migration Data for Development Research and Policy*. Washington, DC: Center for Global Development.
- Clemens, M., Montenegro, C., Pritchett, L. (2008). *The Place Premium: Wage Differences for Identical Workers across the U.S. Border*. CGD Working Paper No 148. Washington, DC: Center for Global Development.
- de Clercq, R. (2008). *Report of the First Meeting of the Global Forum on Migration and Development* (Belgium, July 9–11, 2007). Brussels: Bruylant.
- Docquier, F., Marfouk, A. (2005). International Migration by Educational Attainment, 1990–2000. In: M. Schiff, Ç. Özden (Eds.), *International Migration, Remittances, and the Brain Drain* (pp. 151–200). Washington, DC: World Bank.
- Falkner, R. (1895). The International Statistical Institute. *Publications of the American Statistical Association*, 32(4), 358–365.
- Ferenci, I. (1929). *Statistics. Vol. 1 of International Migrations*. New York: Gordon and Breach.
- Finch, T., Andrew, H., Latorre, M. (2010). *Global Brit: Making the Most of the British Diaspora*. London: Institute for Public Policy Research.
- Jasso, G., Wadhwa, V., Rissing, B., Gereffi, G., Freeman, R. (2010). How many highly skilled foreign-born are waiting in line for U.S. legal permanent residence? *International Migration Review*, 44(2), 477–497.
- Kniveton, D., Schmidt-Verkerk, K., Smith, C., Black, R. (2008). *Climate Change and Migration: Improving Methodologies to Estimate Flow*. IOM Migration Research Series, Vol. 33. Geneva: International Organization for Migration.
- Kraly, E., Gnanasekaran, K. (1987). Efforts to Improve International Migration Statistics: A Historical Perspective. *International Migration Review*, 21(4), 967–995.
- Levine, D., Hill, K., Warren, R. (Eds.). (1985). *Immigration Statistics: A Story of Neglect*. Washington, DC: National Academy Press.
- Libanova, E., Pozniak, O. (2023). War-driven wave of Ukrainian emigration to Europe: an attempt to evaluate the scale and consequences (the view of Ukrainian researchers). *Statistics in Transition new series and Statistics of Ukraine* (special issue), 24(1), 259–276.
- Malynowska, O. (2023). Forced displacement from Ukraine due to Russia's 2022 invasion and the likelihood of a new wave of emigration. *Canadian Foreign Policy Journal*, 30(1), 65–79.
- Massey, D., Capoferro, C. (2007). Measuring Undocumented Migration. In: A. Portes, J. DeWind (Eds.), *Rethinking Migration: New Theoretical and Empirical Perspectives* (pp. 255–284). New York: Berghahn Books.
- OECD. (2011). 50th OECD Anniversary: International Migration and the SOPEMI. In: *International Migration Outlook 2011* (pp. 5–16). Paris: OECD Publishing.
- Parsons, C., Skeldon, R., Walmsley, T., Winters, L. (2007). *Quantifying International Migration: A Database of Bilateral Migrant Stocks*. Policy Research Working Paper No 4165. Washington, DC: The World Bank.
- Perrin, N., Poulain, M. (2008). *An Assessment of the State Systems for Data Collection, Analysis and Data Sharing on Migration and Migration Statistics in Ukraine*. Report for IOM conference in Kyiv, February 24–26, 2008.
- Pozniak, O. (2023). The Situation of Forced Migrants from Ukraine in Europe after Russian Military Aggression and the Problems of Ukraine's Migration Policy in These New Conditions. *Central and Eastern European Migration Review*, 12(1), 159–181.
- Skeldon, R. (1994). Hong Kong in an international migration system. In: R. Skeldon, *Reluctant Exiles? Migration from Hong Kong and the New Overseas Chinese* (pp. 21–51). New York; Hong Kong: M.E. Sharpe; Hong Kong University Press.
- Skeldon, R. (2012). Migration and its measurement: towards a more robust map of bilateral flows. In: C. Vargas-Silva (Ed.), *Handbook of research methods in migration* (pp. 229–248). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Skiskandarajah, D., Drew, C. (2006). *Brits Abroad: Mapping the Scale and Nature of British Emigration*. London: Institute for Public Policy Research.

UN General Assembly. (2016). *New York Declaration for Refugees and Migrants: resolution*. New York: General Assembly. Retrieved from: <https://www.refworld.org/docid/57ceb74a4.html>

Отримано 14.06.2024

References

- Bilborrow, R., Hugo, G., Oberai, A., Zlotnik, H. (1997). *International Migration Statistics: Guidelines for Improving Data Collection Systems*. Geneva: International Labour Organization.
- Black, R., Skeldon, R. (2009). Strengthening Data and Research Tools on Migration and Development. *International Migration*, 47(5), 3–22.
- Castles, S., Miller, M. (2009). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World* (4th edn.). London: Macmillan.
- CGD (Center for Global Development). (2009). *Migrants Count: Five Steps Toward Better Migration Data. Report of the Commission on International Migration Data for Development Research and Policy*. Washington, DC: Center for Global Development.
- Clemens, M., Montenegro, C., Pritchett, L. (2008). *The Place Premium: Wage Differences for Identical Workers across the U.S. Border*. CGD Working Paper No 148. Washington, DC: Center for Global Development.
- de Clercq, R. (2008). *Report of the First Meeting of the Global Forum on Migration and Development* (Belgium, July 9–11, 2007). Brussels: Bruylant.
- Docquier, F., Marfouk, A. (2005). International Migration by Educational Attainment, 1990–2000. In: M. Schiff, Ç. Özden (Eds.), *International Migration, Remittances, and the Brain Drain* (pp. 151–200). Washington, DC: World Bank.
- Falkner, R. (1895). The International Statistical Institute. *Publications of the American Statistical Association*, 32(4), 358–365.
- Ferenczi, I. (1929). *Statistics. Vol. 1 of International Migrations*. New York: Gordon and Breach.
- Finch, T., Andrew, H., Latorre, M. (2010). *Global Brit: Making the Most of the British Diaspora*. London: Institute for Public Policy Research.
- Fitisova, A., Slobodian, O. (2019). *Statistical data in the field of international migration and their compliance with Eurostat requirements. Results of assessment of state statistics and departmental statistical reporting. Methodical guidelines*. [In Ukrainian]. Kyiv: Think tank CEDOS. [=Фітисова, Слободян 2019]
- Jasso, G., Wadhwa, V., Rissing, B., Gereffi, G., Freeman, R. (2010). How many highly skilled foreign-born are waiting in line for U.S. legal permanent residence? *International Migration Review*, 44(2), 477–497.
- Kniveton, D., Schmidt-Verkerk, K., Smith, C., Black, R. (2008). *Climate Change and Migration: Improving Methodologies to Estimate Flow*. IOM Migration Research Series Vol. 33. Geneva: International Organization for Migration.
- Kraly, E., Gnanasekaran, K. (1987). Efforts to Improve International Migration Statistics: A Historical Perspective. *International Migration Review*, 21(4), 967–995.
- Levine, D., Hill, K., Warren, R. (Eds.). (1985). *Immigration Statistics: A Story of Neglect*. Washington, DC: National Academy Press.
- Libanova, E., Pozniak, O. (2023). War-driven wave of Ukrainian emigration to Europe: an attempt to evaluate the scale and consequences (the view of Ukrainian researchers). *Statistics in Transition new series and Statistics of Ukraine* (special issue), 24(1), 259–276.
- Libanova, E., Pozniak, O., Tsymbal, O. (2022). Scale and Consequences of Forced Migration of the Population of Ukraine as a Result of Armed Aggression of the Russian Federation. [In Ukrainian]. *Demography and Social Economy*, 48(2), 37–57. [=Лібанова, Позняк, Цимбал 2022]
- Malynovska, O. (2023). Forced displacement from Ukraine due to Russia's 2022 invasion and the likelihood of a new wave of emigration. *Canadian Foreign Policy Journal*, 30(1), 65–79.
- Massey, D., Capoferro, C. (2007). Measuring Undocumented Migration. In: A. Portes, J. DeWind (Eds.), *Rethinking Migration: New Theoretical and Empirical Perspectives* (pp. 255–284). New York: Berghahn Books.

OECD. (2011). 50th OECD Anniversary: International Migration and the SOPEMI. *International Migration Outlook 2011* (pp. 5–16). Paris: OECD Publishing.

Parsons, C., Skeldon, R., Walmsley, T., Winters, L. (2007). *Quantifying International Migration: A Database of Bilateral Migrant Stocks*. Policy Research Working Paper No 4165. Washington, DC: The World Bank.

Perrin, N., Poulain, M. (2008). *An Assessment of the State Systems for Data Collection, Analysis and Data Sharing on Migration and Migration Statistics in Ukraine*. Report for IOM conference in Kyiv, February 24–26, 2008.

Pozniak, O. (2022). Irregular Migrants in Ukraine: Attempt at Quantitative Evaluation. [In Ukrainian]. *Demography and Social Economy*, 47(1), 55–69. [=Позняк 2022]

Pozniak, O. (2023). The Situation of Forced Migrants from Ukraine in Europe after Russian Military Aggression and the Problems of Ukraine's Migration Policy in These New Conditions. *Central and Eastern European Migration Review*, 12(1), 159–181.

Skeldon, R. (1994). Hong Kong in an international migration system. In: R. Skeldon, *Reluctant Exiles? Migration from Hong Kong and the New Overseas Chinese* (pp. 21–51). New York; Hong Kong: M. E. Sharpe and Hong Kong University Press.

Skeldon, R. (2012). Migration and its measurement: towards a more robust map of bilateral flows. In: C. Vargas-Silva (Ed.), *Handbook of research methods in migration* (pp. 229–248). Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing.

Sriskandarajah, D., Drew, C. (2006). *Brits Abroad: Mapping the Scale and Nature of British Emigration*. London: Institute for Public Policy Research.

UN General Assembly. (2016). *New York Declaration for Refugees and Migrants: resolution*. New York: General Assembly. Retrieved from: <https://www.refworld.org/docid/57ceb74a4.html>

Vdovyn, M., Ivanchyshyn, A. (2023). Statistical Dimension of Migration Processes in Ukraine: Catalysts for Their Intensification and Reduction. [In Ukrainian]. *Digital Economy and Economic Security*, 6(3), 22–30. [=Вдовин, Іванчишин 2023]

Received 14.06.2024

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

Безперервна система збирання даних про мігрантів: критичний огляд

У розвідці розглянуто безперервну систему як одну із двох сучасних найпоширеніших форм збирання даних про мігрантів. Визначено, що вона є набором інструментів, завдяки яким збираються міграційні дані про зміну реєстрації місця попереднього проживання всередині країни або імміграційного запису, включно з даними про повну кількість осіб, котрі в'їжджають до держави чи виїжджають з неї, і тип виданої їм візи. Відзначено сильні аспекти безперервної системи, які полягають у можливості генерувати інформацію на регулярних засадах та бути корисною для влади на національному рівні під час менеджменту міграційних викликів і прогнозування різних процесів. Виділено чинники, що впливають на відмову від такої форми збирання даних сьогодні: 1) складність проведення компаративного аналізу між країнами; 2) розмитість категорії в'їзду, що проблематизує її уніфікацію; 3) питання щодо моніторингу осіб з нерегульованим (правовим) статусом; 4) відсутність фіксації незадокументованих осіб у безперервному обліку мігрантів; 5) упередженість системи, що фокусується на еміграції, ігноруючи вимір імміграції. Обґрунтовано тезу про менший рівень реалізації безперервної системи в наш час через потребу у великих фінансових ресурсах, технологічній підтримці, а також необхідність реального узгодження та координації спільних дій між урядами національних держав як малоімовірного сценарію, зважаючи на політичну, економічну, культурну та соціальну й т.ін. диференціацію у світі. Приділено увагу питанню перспектив втілення безперервної системи в майбутньому на підставі аналізу останніх досліджень і зміни статусу міграції у контексті сталого розвитку. Наголошується, що, зважаючи на сучасні виклики,

зазначена форма буде використовуватися надалі, безперервно фіксуючи дані про переміщених осіб, але не претендуючи на першість у систематизації інформації про глобальні потоки мігрантів.

Ключові слова: міграційні дані; безперервна система збирання даних; мігрант; міграція

VOLODYMYR HNATIUK

Continuous data-gathering system on migrants: a critical review

The investigation examines the continuous system as one of the two most common forms of migrant data-gathering today. The system is defined as a set of tools that obtains migration data on changes in the registration of the place of previous residence within the country or immigration record, including the total number of individuals entering or leaving the country and the type of visa issued to them. The strengths of the continuous system are noted, which lie in its ability to generate data on a regular basis and be useful to the authorities at the national level during the management of migration challenges and forecasting of various processes. The factors that influence the rejection of this data-gathering form today are highlighted, such as: 1) difficulty of conducting a comparative analysis between countries; 2) blurring of the entry category, which makes its unification problematic; 3) issues with monitoring of persons with unsettled (legal) status; 4) lack of recording of undocumented individuals in the continuous record of migrants; 5) system bias in focusing on emigration, ignoring the dimension of immigration. The idea about the lower level of use of the continuous system in our time due to the need for large financial resources, technological support, real agreement and coordination of joint actions between the governments of national states is substantiated as an unlikely scenario, taking into account the political, economic, cultural and social, etc. differentiation in the world. Attention is paid to the issue of prospects for the implementation of a continuous data-gathering system in the future based on the analysis of recent research and changes in the status of migration in the context of sustainable development. It is emphasized that, given the current challenges, the form will be used in the future, continuously recording data on displaced persons, but not claiming primacy in the process of systematizing information on global flows of migrants.

Keywords: migration data; continuous data-gathering system; migrant; migration

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

УДК 316.64

РАЇСА ШУЛЬГА,

доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масових комунікацій, Інститут соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

RAISA SHULGA,

Doctor of Sciences in Philosophy, Leading Research Fellow at the Department of Sociology of Culture and Mass Communications, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

rashulga@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5302-3669>

Іронія та самоіронія як маркери культурної ідентичності

У ставленні людини до навколишнього світу, до спільноти, до ближнього кола, врешті, до себе втілюється рівень усвідомлення природного та соціального світу, себе як його частини. Зрозуміло, що змістовий, смисловий, ціннісний характер цього усвідомлення визначається цілою низкою чинників різного порядку — від історичних, соціальних, культурних та наукових, які зумовлюють рівень соціального пізнання світу, його зміст, до чинників, які пов'язані з обставинами повсякденності, фізичними, психологічними умовами виживання у певному суспільстві. Важливо додати, що місце на ціннісній шкалі у ставленні до світу часто-густо визначається на рівні почуттів, через великий спектр емоційних реакцій. Ці реакції мають ціннісний за змістом характер, що й формує ядро ідентичності особи.

Емоційні реакції людини викликає безліч явищ. Власне, емоційним ставленням позначені всі дії людини й у всіх ланках життєдіяльності. При цьому психологічний комфорт — це той важливий і бажаний стан, якого прагне будь-яка людина. А показником його досягнення є певний комплекс емоцій, які засвідчують, так би мовити, реалізацію очікувань, позитивний результат. Слід сказати, що значення емоцій для нормальної життєдіяльності людини, особливо позитивно навантажених, було усвідомлено в культурі ще в позаісторичні часи. Про це свідчить наявність культурних алгоритмів у давніх суспільствах. Тяжка праця та регламентованість дій кожного члена спільноти, необхідні для виживання людей, у належний час поступалися місцем, хай недовгому, періоду свята, дійства, в якому знімалася не тільки фізична, а й, що чи не більш важливо, емо-

Цитування: Шулга, Р. (2024). Іронія та самоіронія як маркери культурної ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 183–202, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.183>.

ційна напруга. Знімалися будь-які заборони, табу, скасовувалися всі обмеження, пов'язані із буденністю. Відбувався культурно схвалений вихід в інший емоційний стан, вільний від тягара повсякденності, починався час веселощів, безтурботності, й це приносило позитивні емоції. Таким чином здійснювалося відновлення людського ресурсу в усіх його компонентах — фізичному, психологічному, емоційному.

Треба також зазначити, що з огляду на важливість позитивних емоцій як для окремої людини, так і для всієї спільноти соціально-культурний розвиток був, зокрема, позначений культивуванням явищ, які ефективно сприяли задоволенню таких потреб. І саме комічне в усіх його різновидах і жанрових проявах безпосередньо спрямовувалося на виконання цього завдання.

Дискурс іронії в культурі

Комічне як явище є багатоаспектним у своїх проявах. Воно знаходить собі місце на всіх рівнях комунікації в різних сферах життєдіяльності. Гумор визначає емоційну тональність спілкування. Жарти, дотепи, каламбури зазвичай доречні для зняття напруги від рутини повсякдення, для переведення в інший почуттєвий реєстр проблем різного кшталту, які постають у житті людини.

Але добре відомо, що комічне має двоїсту природу. Сміхова культура поряд зі спричиненням позитивного емоційного налаштування, оптимістичного настрою водночас є знаряддям висміювання, дошкульної критики соціальних неподобств та людських пороків. У цьому разі безтурботність, оптимізм поступаються місцем критичному мисленню, пошуку шляхів викорінення життєвих і суспільних вад та негараздів. Тобто йдеться про рефлексію, яку з часів Античності розглядали як поштовх для переосмислення соціальних явищ, власної поведінки; звідси окреслювалася виховна функція комічного.

Дослідники комічного радо цитують Аристотеля, який вважав, що комедія «є наслідування людям гіршим, хоча й не у всій їх підлості: адже смішне є лише частина потворного. Справді, смішне є деяка помилка і потворність, але безболісна і нешкідлива: так, смішна маска є щось потворне і спотворене, але без болю» (Аристотель, 2018). Платон з підозрілістю ставився до комедії саме через її здатність емоційного впливу. Адже стан радості, безтурботності, веселощів, у який вводить комедія, відволікає від серйозних справ і тому є негідним для вільно народжених громадян полісу. Якою мірою сміх у давньогрецьких комедіях був, за словами Аристотеля, «безболісний і нешкідливий», зараз важко судити. Адже збереглися тільки комедії Аристофана, і то тільки частина з більш ніж сорока п'єс. Фахівці класифікують їх як політичні за змістовою спрямованістю, адже вони позначені соціальною, політичною злободенністю. Їхні персонажі часто-густо становлять реальні люди — політики, літератори, філософи. У зображенні подій домінує сатира, дошкульне висміювання вад і пороків сучасного авторові суспільства. Але в будь-якому разі слід зважати на твердження Аристотеля, що сміх може бути безболісним. Адже, повторимо, діапазон явищ, які стають об'єктами сміху, надто широкий, і, відповідно, таким же широким є діапазон відтінків сміху.

Нас, зрозуміло, передусім цікавлять сама іронія як жанр комічного й ті специфічні аспекти, які визначають її місце у сміховому просторі. Зазначимо, що, на думку західних дослідників, «іронія є одним із найбільш досліджених видів гумору, тому вивчення маркерів іронії є більш просунутим і може також допомогти виявити випадки гумору» (Humor markers, 2017).

Якщо взяти до уваги схему, хай трохи спрощену, де різновиди комічного розподіляються за двома блоками: перший — гумор, до якого відносять жарт, дотеп, анекдот і т.ін., де превалує жартівливий настрій, спрямований на зняття напруги, емоційну розрядку; другий — сатира, позначена негативною соціальною спрямованістю через критику, висміювання. Так от іронію найчастіше поміщають якраз між цими двома блоками на межі між веселощами та глузуванням.

Специфіка іронії — в тому, що кожного разу позитивне може приховуватися за негативним, і навпаки — негативне за позитивним. Але якщо спробувати побудувати шкалу проявів іронічного ставлення та його мотивів, то отримаємо досить великий перелік характеристик між полюсами від негативного до позитивного. Від платонівського розуміння іронії як ошукування, глузування до аристотелівського — як показника величі душі. На цій шкалі ми виявимо також приховану ворожість, зверхність, психологічну агресію і ще низку характеристик. Та визначальною рисою іронії однак стає вважання її подвійності. Це такий собі смисловий перевертень — за нібито похвалою криється осуд, а за удаваним осудом — похвала.

Коли йдеться про особливості та властивості іронічного висловлювання, необхідно згадати про сократівську іронію. Як відомо, у своїх бесідах давньогрецький філософ використовував іронію як риторичний прийом у пошуках відповідей, які б наближали до істини. Вдавання до іронії як механізму висловлювання, де обов'язково присутня подвійність смислів — удаваних і справжніх, потребує певної розумової вправності. При чому така вправність передбачається і з боку автора іронічного висловлювання, і з боку його адресата. Тобто передбачається наявність певного рівня інтелектуальної компетенції. До цього треба додати, що чи не більшою мірою у сприйманні та прочитанні іронічного висловлювання потрібна культурна компетенція, зокрема у площині культури етнічної, національної. Така компетенція визначається змістовим наповненням культурної ідентичності. Саме тому, враховуючи особливості певної культури, дослідники залежно від поставлених завдань віддають перевагу у своєму розумінні іронії то одним аспектам, таким як висміювання, глузування, то іншим, таким як сприяння безконфліктності у стосунках.

Існує чимало пропозицій щодо типології іронії. Зазначимо, що в царині гуманітарного пізнання дослідженню іронії значну увагу приділяють літературознавці, лінгвісти, лінгвокультурологи, соціокультурологи тощо. Тобто культурологічна складова постає як провідна й визначає напрямки пошуку специфіки іронії. І чи не найбільше уваги іронії — як художньому стилістичному прийому — приділяють літературознавці. Наприклад, С. Походня пропонує розрізняти асоціативну та ситуативну іронію. Ситуативна іронія виникає внаслідок контрасту між ситуативним контекстом і прямим значенням слова, сло-

восполучення чи речення і реалізується у мікро- та макроконтекстах (у межах речення чи абзацу). Це такий тип іронії, який сприймається у тексті одразу (Походня, 1989: с. 42). Асоціативна іронія є більш складним та значущим прийомом. Вона реалізується в мегаконтексті (в межах усього тексту). «Асоціативна іронія створюється на текстовому рівні внаслідок використання ситуативного повторення (ретроспекції) в поєднанні з іронічною алюзією, а також гротеском, абсурдом» (Походня, 1989).

Такий дослідник, як Р. Струць, вирізняє три типи іронії залежно від сфери її застосування: у філософії — риторична, у мистецтві — драматична, або ж структурна, у повсякденному житті — ужиткова. Водночас цей автор вказує на особливості застосування іронії ще й у політиці, де часто-густо вдаються до ужиткового різновиду іронії, в якій «знято» елемент двозначності, адже політикам не бажано дратувати електорат висловлюваннями, які не кожен може зрозуміти.

Взагалі, що стосується розуміння чи нерозуміння прихованого в іронічному висловлюванні змісту, як і щодо розуміння самої суті іронії, то ми могли б пристати до слів американського вченого Л. Трилінга, які наводить Р. Струць: «Іронія — це одне з таких слів, як любов, про які краще не говорити, коли хочемо зберегти силу їхнього значення» (Струць, 1999). І все ж таки, попри наявні в науковій літературі розбіжності в розумінні функцій та призначення іронії, щодо її контекстної природи думки однакові. Взагалі контекстність — це іманентний бік будь-якого жанру комічного. Поза контекстом ефект комічного для людини, що його сприймає, просто не виникає, а у випадку іронії подвійність смислу не прочитується. Тобто відсутність відповідної культурної компетенції нівелює прояв комічного, призводить до непорозуміння і стає перепоною в комунікативному процесі. Тож комунікативній ролі іронії дослідники приділяють значну увагу. Так, О. Калита вважає, що «іронія, зводячи два плани в парадоксальному протиріччі, представляє речі в незвичному, новому ракурсі, створює ефект відчуження, підвищує інтерес комунікантів до предмета іронічної оцінки...» (Калита, 2013).

Також дослідники зосереджуються на питанні соціоконструктивного потенціалу іронії — через здатність іронії слугувати інструментом оптимізації міжособистісної комунікації. Річ у тім, що комунікація в соціальному просторі, її допустимі межі, поведінка комунікантів детерміновані багатьма чинниками, першою чергою культурно-історичними. Саме тому маємо цілком відмінні моделі використання іронії в різних культурах та спільнотах, особливо в тому, що стосується процесу комунікації.

Іронія в культурі і культура іронії

Дослідження іронії в різних культурах передбачає акцентування уваги саме на культурологічному аспекті її функціонування. Нас передусім цікавить соціокультурологічний підхід, який, зокрема, включає, як зазначає О. Білецька, філософську рефлексію на природу проявів іронії. «Здійснення даного підходу, — вважає науковиця, — можливе через вирішення основної проблеми дослідження — необхідності виявлення онтологічних й антропологічних домі-

нант людського існування, що визначають затребуваність і продуктивність іронії в різних культурах. Експлікація названих домінант дає підстави розкрити механізм соціокультурного функціонування іронії й визначити значення іронії для існування культури» (Білецька, 2016). В особливостях вдавання до іронії, в розумінні меж допустимого змісту іронічного висловлювання проявляється культурна ідентичність як усєї спільноти, так і окремої особи. Звідси й відмінності у функціях і в розумінні балансу позитивного й негативного у змістовому наповненні іронії в межах певної культури, що відбивається в особливостях національної ідентичності. Іспанська дослідниця М. Гібернау розглядає таку ідентичність як «колективне чуття, зіперте на віру в належність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй» (Гібернау, 2012).

Український літературознавець Р. Семків зазначає, що до таких рис, «котрі мисляться як диференційні щодо інших націй та етносів, належить і почуття гумору — здатність реагувати на комічне в певних типових ситуаціях» (Семків, 2022). Зрозуміло, що це відображається зрештою у стереотипах уявлень про особливості гумору, притаманного тій чи тій культурі. Такими, вважає Р. Семків, є, наприклад, уявлення про «англійський гумор» чи дотепи «вірменського радіо». Але, попри їхню умовність, вони є досить сталими, що свідчить про належність сміхового компонента до важливих і визначальних національних рис (Семків, 2022).

Добре відоме явище — англійський гумор. Це своєрідний знак якості. Вважається, що людина, яка спроможна посміятися над тонкощами пропонованої в цій культурі комічної ситуації, оцінити гру змістами, заслуговує на повагу. Увагу дослідників привертає ставлення до іронії в культурі Британії як до інструменту створення безконфліктного дискурсу в комунікації. Саме таке розуміння призначення іронії значною мірою формує національну ідентичність британців. На це вказують, по-перше, розгляд впливу культурних традицій, по-друге, цінностей, які визначають формування світоглядних засад англійців. Серед них значне місце посідають саме комунікативні цінності. Слід сказати, що, можливо, саме через процеси комунікативної поведінки, яка багато в чому будується на парадоксальності іронічного висловлювання, на віковій відточеності його подання, і закарбовувалася англійська ідентичність.

І справді, саме цю рису поведінки англійців іноземці сприймають як їхню родову рису, як маркер їхньої ідентичності. Притаманне тільки англійцям поєднання підкресленої незворушності, серйозності в поведінці із комічністю висловлювання сприймається широким загалом як певний бренд, засвідчує унікальний характер англійського гумору та іронії як його провідної риси.

Щодо витоків британського гумору загалом та іронії зокрема у вітчизняних дослідників існують певні розбіжності. Так, Р. Семків вважає, що у процесі історичного вироблення спільних уявлень, тобто поступового витворювання національної ідентичності надзвичайно важливу роль відіграє художня література. «...[У]явлення про англійський сміх може цілком залежати, і майже напевне залежить, від популярності таких персонажів, як містер Піквік чи трійко джентльменів із собакою. До того ж, якщо Дікенс у своєму першому романі “Записки

Піквікського клубу” вдається спершу до гумору та м’якої іронії, а далі поступово до все гостріших сатиричних випадів, — це значитиме, що він як автор набуває більш стійкого відчуття власної правоти, а отже, й дає собі дозвіл на використання сильніших видів комізму» (Семків, 2014). Натомість О. Білецька вважає, що «[і]ронія й сарказм у британському соціумі сприймаються позитивно й знаходять максимально широке втілення в повсякденному житті британця, що фіксується в текстах сучасної художньої літератури. Це дає можливість розглядати їх як особливу форму освоєння навколишньої дійсності в британському соціумі» (Білецька, 2016). Тобто йдеться про те, що первинне у витворі британського гумору — мистецтво чи повсякденне життя. Та хай там як, а англійський гумор і, особливо, іронія постають як значущий маркер, що засвідчує унікальність національної ідентичності.

Багато в чому протилежними у своїх функціях є японський гумор та іронія, зокрема як засіб міжособистісного спілкування. Дослідники, які вивчають особливості проявів комічного у різних народів, шукають витоки відмінностей в історико-культурному підґрунті, в чинниках, які сприяли виживанню спільноти в даних їй природних, кліматичних, географічних умовах. Тобто йдеться про сукупність умов, які визначали не тільки світоглядні засади народів, а й соціальний устрій, ефективні механізми міжособистісної взаємодії, сприяючи створенню інструментів позитивного налаштування соціально-психологічного клімату у спільноті.

Хоча Японія, як і Велика Британія, є острівною державою, їхнє історичне й культурне становлення докорінно різняться. Історія Британії глибинно пов’язана з історією держав континентальної Європи. Вона, Британія, мала тісні стосунки з ними в усіх сферах життя — в економічній, політичній, культурній тощо. Тому вкрай важливо було напрацювати такі механізми взаємодії та міжособистісної комунікації, які, з одного боку, сприяли би створенню позитивної атмосфери у спілкуванні, полегшували шлях до взаєморозуміння в англійському суспільстві, а з іншого — підкреслювали значущість сутності англійської ідентичності як специфічного феномену для представників інших націй.

Зовсім іншу ситуацію з культурними маркерами бачимо в японській культурі. Як відомо, Японія впродовж тривалих періодів своєї історії перебувала в ізоляції від усього світу. До того ж значний вплив на формування світоглядних засад її жителів мали кліматичні та територіальні особливості, серед яких частими проявами були такі катастрофічні природні явища, як землетруси й тайфуни. Усе це вимагало від японців вміння швидко реагувати на ризики та пристосуватися до змін. Поряд з тим умови господарювання на досить обмежених і важких для обробки площах вимагали від населення злагодженої колективної праці. Тільки в такий спосіб можна було впоратися з проблемами фізичного та соціального виживання. Тому однією з головних соціокультурних рис японців є відчуття цінності належності до своєї спільноти. Йдеться, звісно, про колективізм, який і сьогодні постає як значуща риса японської ідентичності.

Особливості прояву комічного в культурі Японії і, що важливо, особливості ставлення до гумору в міжособистісній комунікації можна краще зрозуміти, враховуючи обставини, які визначали існування населення в період багатогові-

вої ізоляції Японії. До культурної матриці японців було закладено усвідомлення чіткої межі між Своїми та Чужими. Якщо англійці спрямовували зусилля на досягнення безконфліктного порозуміння з Іншими, то японець усіяко уникав контактів з Іншим, Чужинцем. У традиційному суспільстві Японії комунікативна поведінка, як і поведінка в інших сферах, була чітко регламентована традиціями, звичаями клану, родової общини, до яких належала людина, а також настановами влади. З Іншим, з Чужинцем не можна було поводитись як зі своїм оточенням. Поява незнайомих порушувала звичний порядок життя. До них ставилися з обережністю, з побоюванням. Звісно, про гумор у цій ситуації взагалі не йшлося, а про іронію й поготів.

Отже, бачимо, що перед нами дві, по суті, протилежні моделі застосування комічного в комунікаційному процесі — поцінювання комічного як засобу порозуміння, створення позитивної атмосфери між комунікантами в першому разі та фактична відсутність комічного, а тим паче іронії у спілкуванні (не тільки з чужинцем, а зрештою, й зі своїми) засвідчує своєрідність японської ідентичності.

Треба сказати, що сам вираз «японський гумор» для європейців, не знайомих зі специфікою японської культури, звучить якраз з відтінком іронії. Причина такого дещо зверхнього ставлення зрозуміла: вкоріненість гумору в певній культурі, його контекстність, труднощі перекладу — все це перепони для розуміння комічного, для адекватного його сприйняття представниками інших культур. Позаяк своєрідність японської традиції у ставленні до комічного полягає у принциповій відсутності комічного у процесі комунікації, то цю, так би мовити, *наявність відсутності* можна розглядати як своєрідний маркер, відбиток, де закарбовано багатомістовий історико-культурний досвід спільного виживання японців у даному їм природному і, відповідно, соціальному світі.

Тож європейці у спілкуванні з японськими політиками, бізнесменами та представниками інших сфер спостерігають з їхнього боку незмінну серйозність, підкреслену ввічливість, зосередженість на справі. З точки зору японської етики, це цілком природна поведінка. У межах ділових стосунків — байдуже в офіційних заходах влади, політичних перемовинах чи бізнесових угодах — за японськими мірками немає місця гумору, жартам й тим паче двозначності, властивій іронії. На будь-яких рівнях комунікації японці передусім переймаються тим, як не образити партнера, котрий може не зрозуміти змісту підтексту, ба й «втратити обличчя». Ще більше японців турбує можливість сприйняття якогось жарту як прояву агресії щодо співрозмовника, а не наміру «розрядити атмосферу».

Такого роду прояви турботи про співрозмовника можуть здивувати представника іншої культури, видатися незрозумілими. Так, відомо, що повідомляючи про смерть близької людини, японець посміхається, адже не хоче засмутити свого співрозмовника.

Звісно, тема японського гумору доволі розлога, може, саме тому, що гумор — не надто характерна риса спілкування в Японії. Однак, зосереджуючись на нашій проблемі й визначаючи особливості функціонування іронії як маркера ідентичності в різних культурах, ми доходимо досить несподіваного висновку (який можна уявити й у дещо гумористичному ключі). Англійська іронія сприймаєть-

ся як незаперечний потужний маркер, що засвідчує культурну ідентичність, а дискурс іронії постає як смислове поле, в якому реалізується стратегія безконфліктного спілкування. Своєю чергою, з огляду на особливості культури Японії й той факт, що для японської мовної поведінки гумор як такий не є провідною рисою, маємо констатувати, що маркером японської ідентичності є відсутність іронії, принаймні її ужиткового різновиду.

У кожній культурі визначається свій алгоритм ставлення до гумору, різних його видів. Можна констатувати, що частіше в культурах можна спостерігати наявність ужиткових настанов, щодо ставлення до сміху, в його позитивному налаштуванні. Тобто діє установка уникати в міжособистісному спілкуванні висміювання, глузування. Такі наративи знаходимо в культурі арабо-мусульманських країн. Хоча географічно вони далекі від Японії, але мають дещо спільне з нею в розумінні ролі сміхової культури в оптимізації життєдіяльності людини та спільноти.

Відомо, що мусульманська релігія регламентує всі сфери життєдіяльності людини. Іслам опікується повсякденним життям людини з усіма його турботами, потребами, бажаннями. Треба відзначити, що сміх і веселощі тут визнаються як природно властиві людині почуття. Ісламські духовні діячі розуміють необхідність веселоців і жартів для підтримання психологічного здоров'я людини. Так, сподвижник ісламського пророка Мухамеда Алі Ібн Абі Таліб каже: «Дайте вашому серцю перерву на якийсь час, а інакше воно розладиться через надто велику напругу» (Смех в ісламе, s.a.). Але є низка заборон і застережень щодо змісту жартів. Жодним чином не можна жартувати над законами Аллаха. Також беззастережною умовою є те, що гумор не має ґрунтуватися на брехні. В ісламі також існує застереження щодо морального змісту гумору — жарти не мають зачіпати гідність і честь людини, що, на нашу думку, перегукується з моральним підґрунтям японського гумору. Визнаний мусульманській діяч IX століття, просвітник Муслім закликав: «Кожен мусульманин повинен уникати висміювання свого брата» (Смех в ісламе, s.a.).

Тобто, як і в Японії, на перше місце у спрямованості гумористичних практик виходить турбота про безконфліктне спілкування, позитивне налаштування спільноти. Про це свідчить перелік заборон і застережень щодо неприйнятних в мусульманській культурі жартів та приводів для веселоців. Іслам регулює сміхову поведінку, окреслює допустимий контент, визначає межі емоційних реакцій.

За таких обставин обговорювати наявність іронії в мовних практиках спілкування навряд чи доводиться. Адже властива іронії двозначність, тонкощі гри між висловлюванням і дією можуть бути хибно витлумаченими як образа й не прийматимуться. Існує пряме посилення на застороги Аллаха: «... нехай одні люди не глузують над іншими: може бути, що ті, [над ким вони насміхаються] є кращими за них» (Смех в ісламе, s.a.). Утім, зазначимо брак наукових праць щодо іронії в арабо-мусульманській культурі, а про її особливості годі й говорити.

Що ж до схожості ситуації із відсутністю іронії в практиках спілкування в японській та мусульманській культурах, про яку щойно йшлося, то маємо до-

дати — незважаючи на подібне ставлення до іронії в цих регіонах, воно ґрунтується на різних історико-культурних чинниках, на різних стратегіях виживання спільноти в наявних умовах — географічних, кліматичних, ландшафтних, соціальних тощо. Однак, як і в Японії, в мусульманських країнах іронію навряд чи можна розглядати безпосередньо як маркер ідентичності.

Як бачимо, іронія, особливо ситуативна, або ж ужиткова, дуже чутлива до настанов чи то світських, чи то релігійних стосовно забезпечення суспільної злагоди, безконфліктного спілкування тощо.

Проте іронія, хоч би якою чутливою до різних, зокрема зовнішніх, чинників вона була, в певних культурах успішно побутує. І не просто побутує, а, так би мовити, має статус свого роду візитівки. Такою є, як зазначалося, культура Великої Британії. Такою ж визначальною рисою іронія є в єврейській культурі. Звісно, виникає питання щодо історико-культурних чинників, які зумовлювали функціонування іронії в цих культурах. Чи можемо ми знайти спільні для обох цих культур фактори, які зумовили значущість іронії? Мабуть, відповідь очевидна. Територіальна укоріненість британців, їхня тисячолітня історія державних, законодавчих та інших суспільних інститутів і, зрештою, імперськість, з одного боку, а з іншого — цілковита відсутність цих атрибутів державності, як і власне держави, аж до середини ХХ століття у євреїв — усе це свідчить, що про будь-яку спільність годі говорити.

Несхожість історичного розвитку пояснює і різноплановість функцій, які поклали на іронію в культурах британців і євреїв. У британців поряд із зазначеними вище функціями оптимізації міжособистісного спілкування іронія слугувала як спосіб демонстрації притаманного жителям цієї острівної країни почуття зверхності стосовно мешканців континентальної Європи, та й загалом усього світу. Здавалося б, що іронічне ставлення англіців до реалій свого життя, відсутність табу на іронію щодо будь-якої сфери суспільства могло «працювати» проти їхніх претензій на ствердження своєї особливості. А втім, світ добровільно, як то кажуть, «самопливом» визнав право жителів Британії на особливість. І навіть далеко не завжди розуміючи, в чому полягають «тонкощі» їхньої іронії, визнав за краще не загострювати на цьому увагу. Така собі іронія щодо іронії.

Таке ставлення з боку представників інших культур можна пояснити ще й тим, що в їхній свідомості була сформована досить стійка установка — англійський гумор, а тим паче іронію, можна зрозуміти тільки за наявності певного рівня інтелектуального розвитку. За цих обставин хто ж визнає свою неспроможність помилуватися тонкощами гри? (Згадаймо «Голого короля» у казкаря Андерсена.)

Самоіронія як вищий щабель іронії

Ще більшою мірою внесок в утвердження права британців на демонстрацію зверхності зробила самоіронія, яку так само, як і іронію загалом, визнають брендом англійського менталітету. Однак самоіронію, знов-таки, використовують як охоронний механізм, який працює на випередження: демонстрація вмін-

ня посміятись над своїми вадами блокує критичні наміри ззовні та нівелює сумніви в обґрунтованості претензій англійців на вищість.

Жарти з елементами самокритики вважають однією з головних характеристик і єврейського гумору. Навряд чи є потреба доводити, що іронія в єврейській сміховій культурі не відповідає змістовому і ціннісному навантаженню в культурі Британії, будучи більшою мірою чинником соціального та культурного виживання. Дослідники природи сміху, комічного в історії єврейського народу вважають, що перші паростки комічного можна знайти ще у Старому Заповіті. Натомість у святому письмі християн та святому письмі мусульман — в Новому Заповіті та в Корані — відсутній будь-який натяк на гумор.

Витоки єврейського гумору, вважає В. Скиданова, можна простежити у притчах Біблії, Талмуду, Агади, хасидських оповіданнях. Анекдотичний потенціал міститься і в біблійних оповідях про Адама та Єву і навіть про самого Бога («Господи, да будеш Ти ні за нас, ні проти нас»), а надто про Сатану та його поплічників (Скиданова, s.a.).

Дослідники визначають іронію та самоіронію як найбільш специфічні риси єврейського гумору. Порівняно з місцем іронії в інших культурах, для єврейської спільноти іронія та самоіронія постають як надвагомі засоби соціального виживання, культурного самозбереження у далеко не завжди дружньо налаштованому навколишньому світі.

Взагалі історики єврейської культури вважають, що гумор у житті євреїв мав засадничо світоглядний характер. «Щоб вистояти і зберегти себе як етнос, потрібно насамперед бачити смішне в собі. “Не стидайтесь і не бійтеся тих, хто сміється над вами”, — говориться в кодексі законів Шулхан Орух» (Юмор єврейский, s.a.).

Упродовж тисячоліть євреї залишалися меншиною, хоч би в якій частині світу чи країні вони оселилися. Іронія та, особливо, самоіронія, як і в англійській культурі, для них слугували як охоронний механізм. Але, на відміну від послуговування британському снобізму, іронія та самоіронія у євреїв виконувала завдання екзистенційного порядку. Можливо, жодна інша нація так безжалісно не висміювала свій характер та звички. Але таким чином самоіронія давала можливість запобігати висміюванню з боку інших. «Водночас, — зазначають дослідники, — ця властивість свідчить про успішне подолання нацією комплексів меншовартості та утвердження переконаності у своїх чеснотах» (Юмор єврейский, s.a.).

Про неперевершеність єврейського гумору довго говорити не доводиться, так само, як важко уникнути спокуси переповісти кілька найулюбленіших коротких і таких дотепних анекдотів. Та їх легко знайти в численних добірках в інтернеті.

Іронія по-українськи

Говорити про гумор власного народу непросто. Адже потрібно зупинитися і спробувати, так би мовити, стороннім оком подивитися на течію повсякденності та розмаїття життєвих практик і визначити, яке місце посідає в них сміхова культура загалом та іронія й самоіронія зокрема. Однак з огляду на гу-

мористичну складову в менталітеті українців, яка визначає емоційний модус ставлення до світу, до оточення, до себе, можна з упевненістю сказати, що маємо цілком здорову націю, яка поважає себе й адекватно реагує на життєві недоречності. Тобто сміється, коли це смішно, сумує, коли стикається з життєвими негараздами, із драматичними, а то й трагічними подіями.

Як ми вже раніше зазначали, на специфіку сприйняття комічного у різних народів, на особливості ставлення до нього у повсякденні, у спілкуванні тощо впливають чинники, зумовлювані історичним становленням тих чи інших народів, механізмами виживання, що закарбовуються у їхній культурі, впливають і на ієрархію комічних жанрів у бутті кожного конкретного етносу, що відповідає потребам досягнення психологічного комфорту, позитивного налаштування процесу комунікації, прагненню злагоди зі світом попри його недовершеність, вади та негаразди. Вважати, що природний і соціальний світ без будь-яких передумов постає для людини як дружнє середовище, що забезпечує реалізацію бажань, прагнень, сприяє здійсненню всіх без винятку намірів, — це із розряду утопій. Реальність часто-густо потребує від людини значних зусиль для подолання перепон, мобілізації психологічних ресурсів для самозбереження і самоповаги. Історія України — це історія боротьби та випробувань. У культурі народу напрацьовувалися механізми, які допомагали протистояти зовнішнім загрозам, адаптуватися до несприятливих умов буття. І сміхова культура була ефективним механізмом зняття напруги, допомагала, так би мовити, змінити ракурс бачення подій, висвітлювала нетривіальні шляхи розв'язання проблем, додання несприятливих обставин.

Незважаючи на трагічні сторінки в історії країни, на важкі часи, що тривали століттями, гумор українців більшою мірою позначений неглузливою, доброю посмішкою. За своїми сюжетами, темами навряд чи він суттєво вирізняється на тлі гумору інших народів. Адже в життєво-практичній площині всі народи мають перед собою схожі завдання, стикаються зі схожими проблемами повсякденності, міжособистісних, сімейних стосунків тощо. Водночас, як і гумор будь-якого народу, він є унікальним, бо пов'язаний з культурою власного народу, його історією. «Мабуть, традиційний український гумор різниться від ряду інших національних насамперед відсутністю руйнівної рефлексії, добродушністю, самоіронією та несаркастичністю. Тобто сарказм, звісно, йому теж властивий, але меншою мірою», — вважає літературознавиця, дослідниця фольклору (Брицина, 2005). Якщо говорити про ієрархію жанрів в українській сміховій культурі, то, на думку О. Брициної, іронія не посідає тут високого рангу. Такого висновку можна дійти, зокрема, з огляду на історико-культурні чинники. Якщо порівняти в часі історію Великої Британії та України як країн з огляду на ознаки державності, то зрозуміло, що набуття кожною з них незалежності розділяють тисячоліття — англосаксонські незалежні королівства на Британських островах існували з V століття, а поняття королівства Англії утвердилося наприкінці першого тисячоліття (див.: *История Англии, s.a.*). Тож історичне самовідчуття британців і українців істотно різниться.

Гордістю за свої багатовікові традиції позначена специфіка ставлення британців до світу, до себе. Шанувати свої традиції за їхню багатовіковість — одна

зі специфічних рис їхнього національного характеру. Такий історичний бекграунд, яким може похизуватися не надто багато країн, сприймається жителями острова (може, не завжди свідомо) як певний карт-бланш, який гарантує, що іронічний запал, наявний у розмовних практиках та безперешкодна самоіронія не завадять репутації національного характеру. А для, так би мовити, внутрішнього споживання, тобто безпосередньо у країні, іронію розглядають як засіб, що сприяє безконфліктній комунікації, створюючи атмосферу порозуміння по-між своїми.

Українці також поважали й поважають свої традиції, додержуючись їхніх настанов у побуті, у буднях і святах, але не вбачали у них чинники, що надають їм переваги над іншими етносами. Таким же чином функційно іншу роль виконувала іронія. Вона і позначене нею світосприйняття формувалися за інших історичних обставин, в інших модусах культурного становлення.

Це стосується й наявності самоіронії в мовленнєвій поведінці українців. Самоіронія теж мала місце, але не набувала такого екзистенційного значення, як, скажімо, в єврейській культурі. Адже українці були історично вкорінені на своїй території, і за будь-яких несприятливих обставин упродовж історії — в умовах загарбницьких нападів з боку інших країн, поневолення — земля, на якій цей народ жив віками, надавала йому сили, терпіння, надії, забезпечувала від зневіри та відчуття беспорядності. Звідси сміхова поведінка відзначалася життєствердним характером, засвідчувала внутрішню свободу, як і впевненість у подоланні негараздів, слугувала знаряддям спротиву духовному насиллю.

Межі іронії — на межі іронії

Вважаємо за потрібне ще раз спинитися на розумінні іронії як явища і з'ясувати продуктивність наявних в теорії підходів до аналізу значення іронії в різних культурах. Теоретично обґрунтовані в науковій літературі ознаки сутності іронічного висловлювання базуються на досить обмеженому матеріалі. Однак зрозуміло, що риторичні вправи, які визначали сутність сократівської іронії, не можна розглядати як універсальні та релевантні для дослідження будь-яких проявів іронії. Їх можна розуміти радше як інтелектуальні технології, гносеологічні практики, доцільність застосування яких визначалася потребами пошуку адекватних відповідей на етичні, головним чином, проблеми.

Не можна вважати продуктивним і оперування стереотипами, що склалися навколо розуміння іронії, коли за зразок беруть функціонування іронії в окремій культурі, як, наприклад, у разі ставлення до англійської іронії.

Дослідники, які займаються вивченням процесів, що відбуваються з іронією як явищем у часі, відзначаючи вплив історичних, культурних та соціальних чинників на її функціонування, виявляють мінливість навіть у межах одного культурного простору або регіонально близького. Це по-перше. По-друге, доволі часто теоретично обґрунтовані, але більшою мірою формальні ознаки проявів іронії виявляються не сумірними з реаліями практики, і науковці різних дисциплін у своїх дослідженнях просто не беруть їх до уваги. Це вносить неузгодженість у трактування і самої іронії як явища, і її проявів. По-третє, нага-

даємо про труднощі в дослідженні іронії, бо необхідно весь час зважати на її ефемерність, «невловимість». Тобто «посадити» іронію в концептуальну клітку — завдання не з легких. На такого роду труднощі наражаються практично всі дослідження, присвячені вивченню природи комічного, його видів і жанрів. Як слушно зазначає О. Калита: «Велика кількість концепцій комічного і неоднозначність у його тлумаченні пов'язані з тим, що в них проаналізовано лише якийсь один вид (тип) комічного, а узагальнення перенесені на комічне в цілому» (Калита, 2013). Тут варто згадати і Фрейда, який зазначає: «До самої проблеми комічного ми підходимо з деякою боязкістю. Занадто сміливо було б очікувати, що наші дослідження можуть дати дороговказ до її розв'язання, після того, як праці величезного шереду відмінних мислителів не дали в результаті задовільного пояснення» (Фрейд, 1997). Повною мірою це стосується і власне досліджень іронії.

Крім того, перш ніж визначитись зі специфікою іронії в українській культурі та її внеском у забарвлення національної ідентичності, слід спинитися на ще одному стереотипі, який супроводжує дослідження ролі гумору, зокрема іронії, у суспільстві. Йдеться про твердження, без яких не обходиться практично жодне обговорення природи комічного, а саме про ідеї його виховної ролі, його значущої соціальної навантаженості у формуванні моральнісних рис людини. У такому ключі звичайно оцінюють роль творів комедійного жанру. Такі твердження — ніщо інше, як відголоски уявлень про мистецтво як таке, що здатне й повинне опікуватися соціальним здоров'ям суспільства, задавати етичні мірила, викорінювати суспільні вади, вдосконалювати естетичні та художні смаки аудиторії тощо. При цьому не враховують потреб, які спонукають людину в її зверненні до мистецтва. Спираючись на багаторічні дані соціологічних опитувань, можна упевнено стверджувати, що ці потреби здебільше не пов'язані з міркуваннями про самовдосконалення. Соціологічні дані також засвідчують стійку симпатію споживачів художньої продукції до комедії в усіх її різновидах. Любов до сміхових жанрів свідчить про потребу в релаксації, в емоційному підживленні, про бажання розважитись і відволіктися від буденності з її проблемами та негараздами.

Можна стверджувати й те, що реципієнти, сміючись над вадами та недоліками героїв, їхньою недоречно кумедною поведінкою, жодним чином не розглядають це як привід для саморефлексії, самооцінки, що цілком природно. Психологи підтверджують, що пересічна людина підсвідомо (в якості реакції самозахисту) не схильна сприймати негатив на свою адресу.

Отже, повертаючись до нашої теми, маємо визначитись, які підходи у вивченні іронії є найбільш продуктивними в дослідженнях її функціонування в народній культурі. Йдеться про такі засади, за яких теоретичні викладки достатньою мірою відповідають практиці. Тому навряд чи є сенс покладатися на підхід, у якому домінує філософський дискурс сократівської іронії — коли іронія розглядається як прийом ведення діалогу, інструмент пошуку істинного знання, а зрештою, повороту до самопізнання, саморефлексії. Мабуть, не варто доводити, що такого роду інтенції не надто властиві народній культурі. Доцільніше в нашому випадку покладатися на найпоширеніше в повсякденній свідомості розу-

міння іронії як м'якого, неагресивного способу висміювання та критики, поміркованого скепсису. Тобто можна говорити про оцінну рефлексію щодо певного явища, людини, її поведінки, вчинків. І, звісно, про подвійність смислів, що передбачає певну розумову вправність для визначення оцінного послання, закладеного в ньому натяку на інтелектуальну гру.

Зважаючи на відсутність більш-менш прийняттого визначення іронії, візьмо за робочу версію розуміння її як висловлювання, в якому присутні елементи осуду, критики, іноді завуальовані схваленням теж комічного гатунку. Таке бачення іронії, на наш погляд, відкриває можливості більш адекватного аналізу її місця в українській народній культурі. У такому разі ми не ставимо віз теоретичної думки попереду кобили практики, бо це точно не наближало би нас до розуміння сутності власної ідентичності. Тим паче, що іронію, як і будь-які інші складові народної сміхової культури, необхідно розглядати тільки з урахуванням перипетій історичного розвитку народу, особливостей становлення його культури.

Можемо зазначити, що іронія як вид комічного не посідає якогось особливого місця в українській культурі. Іноді їй навіть відмовляють у статусі самостійного виду комічного. Так, у фаховому виданні читаємо: «Іронія — засіб художньої виразності, прихована насмішка, коли за зовні позитивним висловлюванням ховається висміювання. Найчастіше використовується в сатирі» (див.: *Бібліотека української літератури, s.a.*). Є також підстави стверджувати, що в літературознавстві, досліджуючи історію становлення форм комічного в художній творчості, не надто зважають на двоїсту природу іронії. Та й взагалі, нечисленні дослідження з історії становлення сміхової культури в Україні засвідчують домінування сатири у творах починаючи з XII століття (докл. див.: *Бібліотека української літератури, s.a.*). У подальші часи дошкульною сатирою позначені твори таких авторів, як Вишенський, Пастелій. Широкому загалу, мабуть, більш відома творчість Сковороди. Про те, що «всякому городу нрав і права», знає майже кожний. У доробку мислителя знаходять і прояви іронічного ставлення. «Багато байок та іронічних афоризмів Сковороди базуються на народних прислів'ях. Особливий акцент варто зробити на таких: “Якби не був свинуватий, то не був би і багатий”, “Пан не любить правди, як пес мила”, “Нема гіршої долі, як жити без волі”, “Яка пташка, така й пісня”, “Не той козак, що за водою пливе, а той, що проти”» (*Гумор в українській культурі, s.a.*). У наведених прислів'ях іронічність, якщо її розуміти як розбіжність того, що кажуть, і того, що є насправді, тобто з погляду двоїстості як формальної ознаки іронії, не проглядається. Ми не знайдемо нічого удаваного в наведених прислів'ях і афоризмах. Не побачимо з боку автора і наміру відсторонитися від ситуації, який начебто має бути наявний в іронічному висловлюванні, визначати його як таке. А втім, іронічний пафос можна відчутти у влучних застосовно до утворюваного образу порівняннях.

Поряд із тим дослідники іронії визнають, що іронія — це також зона свободи, вільності у висловлюванні. Саме із свободою можна пов'язати пафос, властивий іронії. Звісно, це кардинально відрізняє вітчизняний іронічний модус від британського, який зазвичай сприймають із тремтливим пієтетом.

Однак замість наголошувати самотність певного гумору, ставлячись до нього як до еталонного, мабуть, продуктивніше буде виявити чинники, які таку самотність зумовили. Спинімося, наприклад, на природних, кліматичних факторах. Відомо, що клімат, погода і для самих англійців, і для представників інших країн є також певним брендом самотності англійського способу життя (поряд з вівсянкою). Як зазначає К. Стратійчук: «Причина унікальності і самотності англійського гумору вбачається деякими дослідникам у взаємозв'язку національного характеру і кліматичних умов на британських островах. Можливо, так звана “атмосфера туману” (“atmosphere of haze”) сприяє тому, що все бачиться в деякому серпанку, згладжуються гострі кути, змиваються яскраві фарби» (Стратійчук, 2020). Натомість в Україні атмосфери перманентного туману не спостерігається, як і постійних дощів, що вимагають завжди мати на похваті парасольку. Може, тому українцям не притаманне бажання будь-що «згладжувати гострі кути», приховувати свої емоції, ховати своє ставлення до подій за підкресленою стриманістю, незворушністю. Не дивно, що іронія в українському виконанні, не позначена такого роду підтекстами, прихованими смислами. Треба сказати, що літературознавчі студії стосовно присутності іронії у творах класиків української літератури, зі свого боку, не позначені пошуками підтекстів, прихованих смислів. Тож, як констатує Семків, ми не спостерігаємо, за поодинокими винятками, уваги до таких аспектів комізму, як іронія та пародія (див.: Семків, 2014). Хіба що йдеться про іронію, яка, на думку авторів «Бібліотеки української літератури», «найчастіше використовується в сатири». І хоча це суперечить теоретичним настановам, згідно з якими іронія і сатира є різними, самостійними видами комічного, але в аналізі місця іронії у вітчизняній літературі це є певним чином виправданим.

Своєю чергою, виникає питання, чи був зазначений викривальний пафос властивий народній творчості. Її відмінність від художньо-професійної діяльності полягає не тільки в тому, що це творчість колективна, а й у її життєво-практичному спрямуванні. Митці більшою чи меншою мірою, але усвідомлюють відповідальність за свою творчість, за її ціннісне, змістове наповнення. Коли вони художніми засобами конструюють певну реальність (яка може бути, зокрема, й відображенням соціальної реальності) і спираються при цьому на власні уявлення про позитивне та негативне, про бажане і те, що стоїть на заваді втіленню його в життя, вони апелюють до емоційної сфери людини, прагнуть викликати глибокі почуття — чи то співчуття до ображених, чи то гнів проти лиходіїв, чи то радість від подолання перешкод і т. ін. При цьому вони не жаліють художніх засобів, щоб емоційна реакція реципієнта була якомога насиченішою.

Що ж до емоційного наповнення народного гумору, то дослідники, не вагаючись, роблять наголос на його оптимістичному, життєстверджувальному спрямуванні. Багатий доробок українського фольклору доводить, що в ньому були висвітлені всі виміри буття, побуту, сімейних стосунків, всі аспекти ставлення до світу, до навколишніх подій. І майже всі види і жанри фольклору позначені гумором і сатирою. Що ж до іронії, то зауваження Семківа про відсут-

ність інтересу до вивчення іронії в художній літературі стосується також досліджень у царині фольклору.

Маємо припущення, що відсутність дослідницького інтересу до теми іронії у сміховій культурі українського народу, як і в літературі, можна пояснити не відсутністю її як такої, а тим, що увага науковців більшою мірою була прикута до тих жанрів комічного, які найбільш дієво відображали ставлення до поневоленого стану українства в Російській імперії. Звідси переважна увага до сатири, гротеску, бурлеску й набагато менша — до іронії, в якій відсутнє і відверте глузування, і висміювання, і викриття.

Треба також констатувати той факт, що іронія не була провідною рисою українською культури, тим паче народної, якій притаманні прямота, відвертість у вираженні думок, почуттів, оцінок. До того ж, українці не надто переймалися запобіганням проблемам комунікації й більшою мірою поцінювали безпосередність, відвертість, що не виключало вдавання за певних обставин до хитрощів, але не до образ. Удавана відстороненість, беземоційність, підкреслена незворушність у спілкуванні не вписувались у дискурс спілкування, характерного для українців.

І все ж на культурних теренах України іронію можна розглядати як ідентифікаційний маркер. Своєрідність цього маркера пов'язана із самотністю українського етносу. Ще раз підкреслимо — недоцільно прямолінійно порівнювати спрямованість іронічного висловлювання в різних культурах. Якщо виходити з розуміння іронії як способу світосприйняття з його змістово-ціннісними параметрами, тоді виявиться, що іронічність та самоіронія постають як іманентні риси характеру українців. Інша річ, що вони не надто поширені у повсякденних практиках. Іронічні вправи мають свої місце і час, культурно окреслені.

Йдеться переважно про обряди, насамперед весільні. Вони добре досліджені та описані у фольклористиці. Весільний обряд характерний достеменно виписаним сценарієм, у втіленні якого бере участь усе село, вся громада, а не тільки свати і родичі нареченого й нареченої. Дійство має чітку драматургію і ділиться на три етапи: передвесільний, весільний і післявесільний. І власне на останньому, коли головні події відбулися, молоді побралися, кожний учасник виконав свою роль, тоді напруга спадає, і гості починають веселити самих себе. Веселощі супроводжують виконання пісень, слова яких поза фольклорним дослідженням не завжди можна навести. Втім, така ситуація надає учасникам необмежовану узвичаєними рамками свободу висловлювання. Це те місце і час, коли можна говорити про що завгодно, виражаючи своє ставлення в розкутих триндичках та коломиїках, в яких домінують і оцінне забарвлення на межі глузування, і веселий подив від власних спроб видати нісенітницю за реальність. Тобто маємо український варіант іронії та самоіронії водночас (див., напр.: Обряд весілля та весільні пісні, s.a.). Дослідники знаходять риси комізму та іронії також і в інших фольклорних жанрах, таких як прислів'я (див.: Поетика малих жанрів фольклору, 2016). У наведених дослідниками прикладах нібито немає прихованих смислів. Іронія тут вбачається радше в розбіжності цілей і засобів, очікувань і результатів. Іронія в українському виконанні дає привід посміятися над ситуацією, над химеричною вигадкою, яку видають за реальність.

Висновки

Отже, розглядаючи іронію як маркер культурної ідентичності, ми маємо передусім відповісти на питання, чи коректною є така постановка проблеми взагалі. Відповісти на це питання досить важко. Труднощі тут полягають у тому, що розуміння іронії, виявлення її наявності у висловлюванні зумовлюється чинниками національного, культурного, соціального порядку. Іронія може «прочитуватися» тільки через обізнаність реципієнта зі змістовим контекстом, а часто навіть із метаконтекстом, утворюваним всіма цими чинниками.

Хоча наукові рефлексії приводу іронії сягають часів Античності, слід визнати, що філософсько-теоретичні, як і літературознавчі обґрунтування щодо її сутнісних ознак виявляються не завжди продуктивними в разі розгляду іронії як маркера ідентичності, особливо застосовно до тої чи тої конкретної культури. Кожна культура визначає свої модуси іронії, її ціннісну навантаженість, зокрема як маркера ідентичності.

Ми спробували розглянути, як саме це відбувається в різних культурах. Аналіз показав дещо парадоксальну ситуацію — іронію можна розглядати як маркер ідентичності, який несе значне функційне навантаження, як це відбувається в англійській культурі. А проте й фактичну відсутність іронії в культурному просторі, навіть упередженість щодо її застосування в міжособистісному спілкуванні, як це спостерігається в японській культурі й частково в арабо-мусульманській, можна також розглядати як своєрідний культурний маркер.

Вплив історичних та культурних чинників, які визначають особливості проявів іронії та ставлення до неї, спостерігається й у світоглядній завантаженості самоіронії. У цьому сенсі показаним є екзистенційний вимір самоіронії як визначальної риси єврейської сміхової культури.

Що ж до іронії в українській культурі, то, як і в інших культурах, вона має виражене етнічне забарвлення. Але з погляду формальних жанрових ознак її слід розглядати радше опосередковано. Особливості проявів будь-яких жанрів комічного в Україні визначаються світоглядними установками, світосприйняттям, світовідчуттям. Стосовно їхньої емоційної складової дослідники одностайно відзначають відверте, оптимістичне, життєстверджувальне ставлення українців до світу, до життя. У народній культурі, в життєвих практиках шануються щирість у проявах почуттів, у спілкуванні — відвертість, правдивість. Приховування співбесідником своїх справжніх думок, оцінок можуть сприйняти і як образ, навіть якщо такого наміру не було.

Можна констатувати, що культивування іронії як значущого висловлювання в міжкомунікаційному культурному просторі в Україні не відбувалося. Однак як вияв способу світосприйняття вона знаходила своє місце в народній творчості. Тож, визначаючи її специфіку як маркера культурно-національної ідентичності, треба враховувати змістові модуси її втілень. Ідеться про етнічно модифіковане іронічне висловлювання як одну з яскравих барв у палітрі національної ідентичності.

Певним етнічним забарвленням позначені також і прояви самоіронії в українському духовному просторі. Об'єктивні чинники, що визначали існування укра-

їнського народу впродовж багатьох століть, сформували певний тип особистості, яка за будь-яких обставин не втрачає надії на краще, попри всі біди багатівково-поневолення (“Contra spem spero!” Лесі Українки). Вагому роль тут відіграє почуття гумору, а звідси — самоіронія, яка не містить маніфестаційно-демонстративних інтенцій, яка дорівнює, так би мовити, в чистому вигляді іронії над собою.

Джерела

- Арістотель. (2018). *Поетика*. Київ, Харків: Фоліо.
- Бібліотека української літератури. (s.a.). Взято з: ukrclassic.com.ua <https://ukrclassic.com.ua/katalog/teoriya-literaturi/2700-ironiya-v-literaturi>
- Білецька, О.О. (2016). Іронія як феномен культури (на прикладі британської літератури). В: О.О. Білецька, *Культура і мистецтво у сучасному світі* (вип. 17, сс. 25–34). Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kmss_2016_17_6
- Брицина, О. (2005). *Про раблезіанство, перець та український гумор*. Взято з: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/pro_rablezianstvo_perets_i_ukrayinskiy_gumor.html
- Гібернау, М. (2012). *Ідентичність націй*. Київ: Темпора.
- История Англии*. (s.a.). Взято з: <https://history-maps.com/ru/story/History-of-England>
- Калита, О. (2013). *Засоби іронії в малій прозі (кінець ХХ – початок ХХІ століття)*. Взято з: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11395/Zasoby_ironii.pdf?sequence=3&isAllowed=y
- Калита, О. (s.a.). *Типи комічних текстів та особливості їх стилістичного аналізу*. Взято з: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/6804/1/9.pdf>
- Нідзельська, Ю.М. (2023). *Іронія як засіб створення комічного ефекту в єврейських англо-мовних жартах*. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-1\(7\)-187-198](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-1(7)-187-198)
- Обряд весілля та весільні пісні села Олександрівки*. (s.a.). Взято з: <http://kocnt.zzz.com.ua>
- Оз Амос / Оз-Зальцбергер Фанія. (2017). *Євреї і слова*. Київ: Дух і літера.
- Поетика малих жанрів фольклору*. (2016). Взято з: <https://studfile.net/preview/5596235/page:68/https://studfile.net/preview/5596235/pag>
- Походня, С.И. (1989). *Языковые виды и средства реализации иронии*. Київ: Наукова думка.
- Семків, Р. (2014). *Самоусвідомлення, ідентичність та їх співвіднесеність із формами комізму в художній літературі: формулювання гіпотез*. Взято з: <https://core.ac.uk/download/pdf/149253623.pdf>
- Семків, Р. (2022). *Гумор та сатира в українській літературі дев'ятнадцятого-двадцятого століть: Спроба постколоніального прочитання*. Взято з: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f659f548-7ee7-4793-9932-af19df8d6ebc/content>
- Скиданова, В. (s.a.). *Смеяться, право, не смешно. Такой разный юмор*. Взято з: <https://doxa.onu.edu.ua/Doxa13/166-174.pdf>
- Смех в исламе*. (s.a.). Взято з: islam.plus.https://islam.plus/ru/fatwa/socialnye-voprosy/nravstvennyye-normy-adab-i-ahlak/smekh-v-islame
- Стратійчук, К. (s.a.). *Лінгвокогнітивні та функційно-прагматичні особливості іронії-ефекту в британському та українському лінгвокультурних просторах*. Взято з: <file:///C:/Users/Use4r/Downloads/11581>
- Струць, Р. (1999). *Різновиди іронії. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Т. 4. Філологія (сс. 37–42). Київ: 1999.
- Фрейд, З. (1997). *Остроумие и его отношение к бессознательному*. Взято з: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://cpp-p.ru/wp-content/uploads/2015/05/Ostroumie_i_ego_otnoshenie_k_bessoznatelnomu_Z.Freyd.pdf
- Юмор еврейский*. (s.a.). Взято з: <https://eleven.co.il/jewish-literature/general/15159/>
- Humor markers. (2017). In: *The Routledge Handbook of Language and Humor* (pp. 385–399). Routledge. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/318038083_Humor_markers

Одержано 08.03.2024

References

- Aristotle. (2018). *Poetics*. [In Ukrainian]. Kyiv, Kharkiv: Folio. [=Аристотель 2018]
- Biletska, O.O. (2016). Irony as a cultural phenomenon (on the example of British literature). [In Ukrainian]. In: O.O. Biletska, *Culture and Art in the Modern World* (vol. 17, pp. 25–34). Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kmss_2016_17_6 [=Білецька 2016]
- Brytsyna, O. (2005). *About Rabelaisianism, pepper and Ukrainian humor*. [In Ukrainian]. Taken from: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/pro_rablezianstvo_perets_i_ukrayinskiy_gumor.html [=Брици-на 2005]
- Freud, Z. (1997). Wit and its relation to the unconscious. [In Russian]. Retrieved from: chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://cpp-p.ru/wp-content/uploads/2015/05/Ostroumie_i_ego_otnoshenie_k_bessoznatelnomu_Z.Freyd.pdf [=Фрейд 1997]
- Gibernau, M. (2012). *The Identity of Nations*. [In Ukrainian]. Kyiv: Tempora. [=Гібернау 2012]
- History of England*. (s.a.). [In Russian]. Взято з: <https://history-maps.com/ru/story/History-of-England> [=История s.a.]
- Humor markers. (2017). In: *The Routledge Handbook of Language and Humor* (pp. 385–399). Routledge. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/318038083_Humor_markers
- Jewish humor*. (s.a.). [In Russian]. Taken from: <https://eleven.co.il/jewish-literature/general/15159/> [=Юмор s.a.]
- Kalyta, O. (2013). *Means of irony in short prose (the end of the twentieth – the beginning of the twenty-first century)*. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11395/Zasoby_ironii.pdf?sequence=3&isAllowed=y [=Калита 2013]
- Kalyta, O. (s.a.). *Types of comic texts and features of their stylistic analysis*. [In Ukrainian]. Taken from: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/6804/1/9.pdf> [=Калита s.a.]
- Laughter in Islam*. (s.a.). [In Russian]. Retrieved from: <islam.plus><https://islam.plus/ru/fatwa/socialnye-voprosy/nravstvennye-normy-adab-i-ahlak/smekh-v-islame> [=Смех s.a.]
- Library of Ukrainian Literature*. (s.a.). [In Ukrainian]. Retrieved from: ukrclassic.com.ua <https://ukrclassic.com.ua/katalog/teoriya-literaturi/2700-ironiya-v-literaturi> [=Бібліотека s.a.]
- Nidzelska, Y.M. (2023). *Irony as a Means of Creating Comic Effect in Jewish English-Language Jokes*. [In Ukrainian]. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-1\(7\)-187-198](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-1(7)-187-198) [=Нідзельська 2023]
- Oz Amos / Oz-Salzberger Fania. (2017). *Jews and Words*. [In Ukrainian]. Kyiv: Dukh i Litera. [=Оз Амос 2017]
- Poetics of Small Genres of Folklore*. (2016). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://studfile.net/preview/5596235/page:68><https://studfile.net/preview/5596235/pag> [=Поетика 2016]
- Pokhodnia, S.I. (1989). *Linguistic types and means of realization of irony*. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka. [=Походня 1989]
- Semkiv, R. (2014). *Self-Awareness, Identity and Their Correlation with Forms of Comedy in Fiction: Formulation of Hypotheses*. [In Ukrainian]. Taken from: <https://core.ac.uk/download/pdf/149253623.pdf> [=Семків 2014]
- Semkiv, R. (2022). *Humor and Satire in Ukrainian Literature of the Nineteenth and Twentieth Centuries: An Attempt at Postcolonial Reading*. [In Ukrainian]. Taken from: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f659f548-7ee7-4793-9932-af19df8d6ebc/content> [=Семків 2022]
- Skidanova, V. (s.a.). *To laugh is not smerry indeed. Such a different sense of humor*. [In Russian]. Retrieved from: <https://doxa.onu.edu.ua/Doxa13/166-174.pdf> [=Скиданова s.a.]
- Stratiychuk, K. (s.a.). *Linguocognitive and functional-pragmatic features of irony-effect in the British and Ukrainian linguocultural spaces*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <file:///C:/Users/Use4r/Downloads/11581> [=Стратійчук s.a.]
- Struts, R. (1999). Varieties of irony. *Scientific Notes of the National University of Kyiv-Mohyla Academy*. Vol. 4. *Philology* (pp. 37–42). [In Ukrainian]. Kyiv: 1999. [=Струць 1999]
- Wedding ceremony and wedding songs of the village of Oleksandrivka*. (s.a.). [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://kocnt.zzz.com.ua> [=Обряд s.a.]

Received 08.03.2024

РАЇСА ШУЛЬГА

Іронія та самоіронія як маркери культурної ідентичності

Глобальні зрушення, які відбуваються в усіх ланках соціального життя як в Україні, так і у світі, швидкоплинність подій, що набуває рутинного характеру, спонукають до осмислення та переосмислення значення чинників, що стверджують, засвідчують укоріненість людини, людської спільноти у бутті, структурують соціальні зв'язки, визначають почиттєвий рівень ставлення людини до навколишнього світу, до себе. Одним з таких чинників є, безперечно, гумор в усіх його проявах. Етнічна, національна природа гумору, його глибоко укорінена в культурі контекстність, відкриває можливість зрозуміти шляхи формування особливостей ідентичності представників різних народів. Дослідження проявів гумору, а конкретніше — його різновиду, іронії в різних сферах життя дають підстави розглядати іронію як важливий маркер національної ідентичності. У статті розглянуто вплив багатьох чинників — природних, кліматичних, історичних, культурних, соціальних тощо на особливості функціонування іронії в різних регіонах світу. Визначається також різне змістове, етичне, комунікативне й т.ін. навантаження іронії в різних культурах.

Ключові слова: гумор та іронія; етнонаціональна природа гумору та іронії; культурні контексти гумору та іронії; маркери національної ідентичності; іронія та самоіронія

RAISA SHULGA

Irony and self-irony as markers of cultural identity

Global shifts that take place in all levels of social life, both in Ukraine and in the world, the transience of events, which acquires a routine character, encourage comprehension and rethinking of the meaning of factors that affirm, testify to the rootedness of a person and community in existence, structure social ties, determine the emotional level of a person's attitude to the world around him, to himself. One of these factors is, of course, humor in all its manifestations. The ethnic, national nature of humor, its deep-rooted cultural contextuality opens up the possibility of understanding the ways in which the identity of representatives of different nations is formed. Studies of the manifestations of humor, and specifically its variety, irony, in various spheres of life, give reason to consider it as an important marker of national identity. The article shows the influence of many factors – natural, climatic, historical, cultural, social, etc. on the peculiarities of the functioning of irony in different regions of the world. There are also different meaningful, ethical, communicative, etc., the weightiness of irony in different cultures.

Keywords: humor and irony; ethno-national nature of humor and irony; cultural contexts of humor and irony; markers of national identity; irony and self-irony